

PALEODEMOGRAFIA RÍMSKEJ POPULÁCIE GERULATY V 1. AŽ 4. STOROČÍ N. L.

Lucia Hlavenková – Jaroslava Schmidtová – Tomáš Zeman

Palaeodemography of the Roman population of Gerulata from the 1st to 4th centuries CE

Abstract: In this study, the demographic profile of the Roman population buried in Gerulata, southwest Slovakia, is reconstructed. Our research is based on those human skeletal remains, which were anthropologically examined and thus allowed us to partially estimate the mortality pattern of this population, chronologically dated between the 1st and 4th centuries CE. By means of current demographic methods the basic mortality parameters from the estimated life table are compared with different population models, with specific regard to the identification of potential biases, two of which – the general infant underrepresentation and the unbalanced sex ratio – are further discussed.

Historická demografie, 2015, 39:2: 137–179

Key words: Rusovce, palaeodemography, mortality rate, census errors, population, Roman period

Contact: Lucia Hlavenková, Ústav dějin lékařství a cizích jazyků, Univerzita Karlova v Praze, U Nemocnice 4, 121 08 Praha 2, e-mail: lucia.hlavenkova@centrum.sk; Jaroslava Schmidtová, Múzeum mesta Bratislavy, Radničná ul. č. 1, 815 18 Bratislava, e-mail: jaroslava.schmidtova@bratislava.sk; Tomáš Zeman, Katedra antropológie, Univerzita Komenského v Bratislave, Mlynská dolina B2, 842 15 Bratislava, e-mail: zemant@nic.fns.uniba.sk

*Duchom mŕtvych ... nech Ti je zem ľahká ... Albiana, matka, je tu pochovaná.
Decimus Albanus, jej syn (chovanec?), ako dedič dal postaviť.
Prajem Ti ľahkú zem.
nápis na fragmente náhrobného kameňa z Gerulaty,
začiatok 3. storočia n. l.^[1]*

Úvod

Územie Rusoviec, dnes mestskej časti Bratislavy, sa z historicko-geografického hľadiska nachádzalo na severnom okraji Rímskej ríše, na území provincie Panónia. Priamo v ich intraviláne sa nachádzal kastel Gerulata, opevnený

[1] Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Jitka JEZNÁ – Anita KOZUBOVÁ, *Rímske kamenné pamiatky Gerulata*. Bratislava – Nitra 2005, s. 53–54.

bod rímskej hranice. Gerulata bol prvý kastel v línii Carnuntum – Ad Flexum, vzdialený od Carnunta približne 40 km. Tábor mal dôležitú strategickú úlohu chrániť východné krídlo légii stacionovaných v Carnunte, hlavnom meste provincie Horná Panónia. Podarilo sa zrekonštruovať jeho štyri stavebné etapy, pričom najstaršou etapou bol drevozemný tábor, v rámci ktorého sa predpokladajú dve stavebné fázy. Jeho počiatky sa datujú do druhej polovice 1. storočia n. l. za Flaviovcov a početné nálezy naznačujú, že bol vybudovaný pravdepodobne až v období Domitianovej vlády. Mladšiu fázu najstaršej stavebnej etapy Gerulaty možno spájať s nástupom Trajána (98–117) a jeho adoptívneho syna Hadriána (117–138), keď do Gerulaty prišla jazdecká jednotka *ala prima Cannanefatum*.^[2] K zániku najstaršej stavebnej etapy a k prestavbe tábora na kamenný kastel došlo v priebehu 2. storočia n. l., v dobe Antoninovcov, ale o jeho rozlohe a urbanistickom riešení máme najmenej poznatkov. Koncom 3. storočia a v 4. storočí n. l. dochádza v Gerulate k ďalšej stavebnej aktivite, ktorej výsledkom je tretia stavebná etapa kastela. Predstavuje ju plošne zmenšený, takmer štvorcový kastel obohnaný kamenným hradbovým múrom. Hlavnou aktivitou štvrtej etapy je vznik vežovitej neskoro-antickej pevnosti, ktorá bola zabudovaná do rohu staršej architektonickej konštrukcie.^[3]

Pozdĺž ciest vychádzajúcich z jednotlivých táborových brán bolo situované civilné osídlenie, známe sú i polohy viacerých pohrebísk a je pravdepodobné, že v blízkosti tábora sa nachádzal brod a zrejme aj prístav, no zatiaľ nie sú doložené.^[4] Staršia civilná osada mala jednoduché zemnice či stavby so stenami z nepálených

[2] Prvou vojenskou posádkou stacionovanou v Gerulate bola zrejme jednotka *cohors V Callaecorum Lucensium*, spájaná s najstaršou (domitianovskou) etapou tábora. Po jej odchode potom v Gerulate pôsobila asi až do prelomu 3. a 4. storočia n. l. jednotka *ala prima Cannanefatum*, skladajúca sa z 500 jazdcov. Vojenská posádka kastela bola počas markomanských vojen (166–180) posilnená o ďalšiu kohortu, *cohors XIX Voluntariorum Civium Romani Pannoniae Superioris* – s jej umiestnením zrejme súvisí vznik dočasného tábora (tábor II), situovaného asi 200 m juhozápadne od kastela. V období neskorej antiky zabezpečovali vojenskú službu v pevnosti jazdeckí lukostrelci, o ktorých pobyte sa zmieňuje spis *Notitia dignitatum*. Viď napr. Vladimír VARSÍK, *Das römische Lager von Rusovce-Gerulata*. Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz 43, 1996, 531–600; Vladimír VARSÍK, *Kastel Gerulata a ala I Cannanefatum civium Romanorum*. In Juraj ŠEDIVÝ – Tatiana ŠTEFANOVIČOVÁ (zost.), *Dejiny Bratislavy 1. Brezalauspurc – na križovatke kultúr*. Bratislava 2012, s. 227–228; Radislav HOŠEK, *Tituli Latini Pannoniae Superioris*. Praha 1985; Radislav HOŠEK, *Zwei neugefundene Inschriften aus Gerulata*. In Klára KUZMOVÁ – Ján RAJTÁR (Hrsg.), *Gerulata 1*. Nitra 1996, 245, 252; Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Natália MATULOVÁ-BARTOVÁ, *Dočasné tábory v priestore Gerulaty*. Pamiatky a múzeá 1, 2014, s. 2–4; Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Peter BARTA, *Výskum priekopy rímskeho tábora Gerulata II v Rusovciach v roku 2009*. Zborník Slovenského národného múzea, Archeológia 2014, Supplementum 8, s. 141–154.

[3] Ladislav SNOPKO aj., *Rusovce-Gerulata. Správa z doterajšieho výskumu MSPSOP v Bratislave*. In Pamiatky a príroda Bratislavy 11, 1989, s. 80–87.

[4] Magda PICHLEROVÁ, *Najstaršie osídlenie dunajského brodu v Bratislave – Rusovciach*. Zborník Múzea mesta Bratislavy (ďalej Zborník MMB) 13, 2001, s. 27–43.

tehál.^[5] Osada pred južnou bránou tábora orientovanou do priestoru dnešného rusovského kaštieľa sa zachovala iba zlomkovite.^[6] Pomerne veľkú plochu zaberala civilná osada – vicus – pred západnou bránou kastela, kde boli preskúmané viaceré sídliskové i výrobné objekty.^[7] Najhonosnejšia časť zástavby extravilánu kastela s murovanými stavbami jeho najbohatších civilných obyvateľov sa rozprestierala severne od tábora. Vicus sa tu javí ako uličná zástavba a reprezentujú ho kamenné základy budov, medzi ktorými vyniká technicky vyspelá kamenná stavba s podlahovým vykurovaním.^[8] Existencia tejto stavby je datovaná do tretej stavebnej etapy kastela Gerulata a je dokladom ešte intenzívneho života, činnosti a aktivít posádky a obyvateľov Gerulaty.^[9] V širokom okolí Gerulaty bolo jej poľnohospodárske zázemie, ktoré tvorili rustikálne sídliská doložené na severe, juhozápade a juhu od tábora.^[10]

Tradičnému rímskemu urbanizmu zodpovedala aj poloha pohrebísk, ktoré v širokom oblúku obkolesujú tábor a dodržiavajú pravidlo pochovávaní *extra pomerium*. Definované boli pohrebiská Ia, Ib, II, III, IV, V a VI., reflektujúce celú dobu existencie Gerulaty. Nasledujúci text sa bude zaoberať práve obyvateľstvom pochovanom na týchto pohrebiskách, pričom zosumarizovaním doterajších výsledkov bádania sa predmetná štúdia pokúsi vytvoriť ucelenejší obraz demografickej skladby populácie Gerulaty.

[5] Jaroslava SCHMIDTOVÁ, *Gerulata*. In Juraj ŠEDIVÝ – Tatiana ŠTEFANOVIČOVÁ (zost.), *Dejiny Bratislavy 1. Brezalauspurc – na križovatke kultúr*. Bratislava 2012, s. 268.

[6] *Tamtiež*, s. 269.

[7] Aladar RADNÓTI – Dénes GABLER, *Rusovcei (Oroszvár) ásatások (1942–43)*. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (ďalej *Commun. Archaeol. Hung.*) 1982, s. 62, obr. 9; Magda PICHLEROVÁ, *Gerulata im Lichte neuerer Forschungen*. In *Archäologie des westpannonischen Raumes. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte* 10, Wien 1978, s. 83–86; Magda PICHLEROVÁ, *Pokračovanie výskumu v Bratislave-Rusovciach*. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* (ďalej *AVANS*) 1982, 1983, s. 208–214; Magda PICHLEROVÁ, *Výskum Gerulaty*. *AVANS* 1989, 1991, s. 81–83; Vladimír VARSÍK, *Archäologische Topografie des antiken Gerulata*. In Klára KUZMOVÁ – Ján RAJTÁR (Hrsg.), *Gerulata 1*. Nitra 1996, s. 7–43; Jaroslava SCHMIDTOVÁ, *Gerulata*. In Juraj ŠEDIVÝ – Tatiana ŠTEFANOVIČOVÁ (zost.), *Dejiny Bratislavy 1. Brezalauspurc – na križovatke kultúr*. Bratislava 2012, s. 267–269.

[8] Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Jitka JEZNÁ, *Stavba s podlahovým vykurovaním v bohatom vicuse pri Via Carnuntina*. *Zborník MMB* 15, 2003, s. 19–26.

[9] Péter KOVÁCS – Jaroslava SCHMIDTOVÁ, *Rímsky milník z Gerulaty*. *Slovenská archeológia* LIX, 2011, s. 311–317.

[10] Vladimír VARSÍK, *Ländliche Besiedlung im Hinterland des Kastels Gerulata. Siedlung der autochtonene Population in Rusovce*. In *Roman Frontier Studies XVII/1997*, Zalău 1999, s. 629–642; Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Jitka JEZNÁ, *Archeologické výskumy v Čunove*. In *Čunovo* 2002, s. 15–18.

Rímske pohrebiská v Gerulate – archeologické pozadie

Celkový počet rímskych hrobov objavených na jednotlivých pohrebiskách v Rusovciach je zhrnutý v tabuľke č. 1. Detailný prehľad preskúmaných rímskych hrobov je uvedený ako príloha č. 1A–E.

Na existenciu severozápadne od tábora ležiaceho pohrebiska I „Pri škole“ poukázali v roku 1964 inhumačné hroby, narušené pri stavbe telocvične školy. Systematický výskum prebehol v rokoch 1965–69, kedy bolo preskúmaných 159 hrobov, inhumačných aj žiarových, a 8 bližšie neurčených jám.^[11] Na základe nálezov bolo pohrebisko rozdelené na staršie birituálne (Ia), kde sa pochovávalo od 2. až do začiatku 3. storočia n. l., a mladšie inhumačné (Ib), datované od druhej polovice 3. až do 4. storočia n. l. Ďalšie inhumačné hroby dokladajú pokračovanie pohrebiska severovýchodným smerom^[12] a dokonca prekračujú Balkánsku ulicu.^[13]

Najstaršie hroby z Gerulaty sa nachádzajú na pohrebisku II „Pri cintoríne“ západne od tábora (predtým „Nad pieskovňou“). Toto birituálne pohrebisko je datované od obdobia Flaviovcov po markomanské vojny. Z tohto datovania vybočujú ojedinelé nálezy mincí z 3. až začiatku 4. storočia n. l. Prvé výskumy na polohe uskutočnili maďarskí bádatelia.^[14] Povojnový výskum na pohrebisku

[11] Ludmila KRASKOVSKÁ, *Rímske pohrebisko v Rusovciach*. Archeologické Rozhľedy (ďalej Arch. Rozhľedy) 21, 1969, s. 47–51; Ludmila KRASKOVSKÁ, *Gerulata-Rusovce. Rímske pohrebisko I* (= Fontes Archeologického ústavu Slovenského národného múzea 2 (ďalej Fontes AÚ SNM)), Bratislava 1974; Ludmila KRASKOVSKÁ, *The Roman Cemetery at Gerulata Rusovce, Czechoslovakia*. In *British Archaeological Reports Suppl. Ser. 10*. Oxford 1976.

[12] Magda PICHLEROVÁ, *Pokračovanie výskumu v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 1982, 1983, s. 208–214; Magda PICHLEROVÁ, *Výskum Gerulaty*. AVANS 1989, 1991, s. 81–83; Juraj HALAGAN – Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Vladimír VARSÍK, *Záchranné výskumy v Rusovciach*. AVANS 1991, 1992, 41–44; Jaroslava SCHMIDTOVÁ, *Záchranné výskumy v Rusovciach*. AVANS 1993, 1995, 118–120; Vladimír VARSÍK, *Archäologische Topografie des antiken Gerulata*. In Klára KUZMOVÁ – Ján RAJTÁR (Hrsg.), *Gerulata I*. Nitra 1996, s. 7–43. Jeden inhumačný hrob patriaci pohrebisku I sa našiel na Balkánskej ulici, pod cestou, ale nebol vybraný, viď Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Barbora WEBEROVÁ, *Záchranný archeologický výskum na stavbe Kanalizácie v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 2003, 2004, s. 170. V súvislosti so žiarovým pochovávaním na pohrebisku I sa v literatúre spomína i žiarový hrob z polohy Lesnícka ulica 302, objavený počas výskumu v roku 2003. Po prehodnotení sa dospelo k záveru, že nejde o hrobový celok. Viď Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Barbora WEBEROVÁ, *Archeologický výskum MMB pri stavbách rodinných domov v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 2003, 2004, s. 168–169.

[13] Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Renáta GLASEROVÁ – Laura RIDEGOVÁ, *Kostrový hrob na Balkánskej ulici v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 2001, 2002, s. 180.

[14] Ágost SÓTER, *Római leletekről Oroszváron*. Archaeologiai Értesítő (ďalej Arch. Ért.) 11, 1891, s. 253; Ágost SÓTER, *A mosonmegyei történelmi és régészeti egylet emlékkönyve 1882–1898*. Magyaróvár 1898, s. 246; Aladar RADNÓTI – Dénes GABLER, *Rusovcei (Oroszvár) ásatások (1942–43)*. Commun. Archaeol. Hung. 1982, obr. 8; Vladimír VARSÍK, *Archäologische Topografie des antiken Gerulata*. In Klára KUZMOVÁ – Ján RAJTÁR (Hrsg.), *Gerulata I*. Nitra 1996, s. 21.

začal v roku 1949 objavom detského hrobu.^[15] Systematickým výskumom pohrebiska, vyvolaným v 60. a 70. rokoch stavbou vodojemu,^[16] bolo spolu odkrytých 79 inhumačných a 168 žiarových hrobov nekropoly. Dva hroby, jeden inhumačný a jeden žiarový, a hrob koňa boli preskúmané na dvore detských jaslí v roku 1982,^[17] ktoré sa nachádzajú na parcele 378 neďaleko pohrebiska II. Ďalšie hroby patriace pohrebisku II boli odkryté pri odkanalizovaní Rusoviec: dva hroby bez nálezov sa nachádzali na Balkánskej ulici medzi cintorínom a bytovkou a štyri inhumačné hroby (objekty 1, 2, 3, 5) boli odkryté na Gerulatskej ulici v blízkosti križovatky s Kováčovou ulicou. Ohraničujú severovýchodný okraj pohrebiska II.^[18]

Juhozápadne od kastela bolo v 40. rokoch na dnešnej parcele 736 preskúmaných deväť žiarových a inhumačných hrobov, priradených pohrebisku III v polohe „Parcela JRD“, ktoré súvisí s treťou a štvrtou etapou tábora.^[19] Systematickým výskumom, ktorý prebehol v rokoch 1970–71 na parcelách 738, 741 a 912, bolo zachytených ďalších deväť inhumačných hrobov z prvej polovice 4. storočia n. l.^[20] Časť pohrebiska III, presnejšie tri inhumačné hroby (jeden dvojhrob), boli odkryté v roku 2008 na stavbe rodinného domu a sú datované do poslednej tretiny 3. a prvej tretiny 4. storočia n. l.^[21] Najnovší nález predstavujú jeden inhumačný a jeden žiarový hrob, nájdené v roku 2014 na parcelách 742/4 a 743/1.^[22]

[15] Ludmila KRASKOVSKÁ, *Nález rímskeho hrobu v Rusovciach*. Arch. Rozhledy 3, 1951, s. 160–161.

[16] Magda PICHLEROVÁ, *Rímske pohrebisko II v Rusovciach* ciach. Arch. Rozhledy 24, 1972, s. 52–58; Magda PICHLEROVÁ, *Výskum pohrebisko z doby bronzovej, doby rímskej a povelkomoravského obdobia v Bratislave – Rusovciach*. AVANS 1979, 1980, s. 218–223; Magda PICHLEROVÁ, *Gerulata-Rusovce. Rímske pohrebisko II* (= Fontes AÚ SNM 5), Bratislava 1981.

[17] Magda PICHLEROVÁ, *Pokračovanie výskumu v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 1982, 1983, s. 208.

[18] Jaroslava SCHMIDTOVÁ, *Gerulata*. In Juraj ŠEDIVÝ – Tatiana ŠTEFANOVIČOVÁ (zost.), *Dejiny Bratislavy 1. Brezalauspurc – na križovatke kultúr*. Bratislava 2012, s. 271.

[19] Aladar RADNÓTI – Dénes GABLER, *Rusovcei (Oroszvár) ásátások (1942–43)*. Commun. Archaeol. Hung. 1982, obr. 2: 8; Vladimír VARSÍK, *Archäologische Topografie des antiken Gerulata*. In Klára KUZMOVÁ – Ján RAJTÁR (Hrsg.), *Gerulata I*. Nitra 1996, s. 22.

[20] Ludmila KRASKOVSKÁ, *Rímske pohrebisko na parcele JRD v Rusovciach*. Zborník Slovenského národného múzea 68, História 14 (ďalej Zbor. SNM., Hist.), 1974, s. 81–111.

[21] Jaroslava SCHMIDTOVÁ, *Nové hrobové nálezy z Bratislavy-Rusoviec s germánskymi nádobami*. In Archeológia barbarov 2009. Nitra 2010, s. 701–712.

[22] Výskumná dokumentácia Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Katarína HARMADYOVÁ, nepublikovaný výskum z roku 2014.

TABUĽKA Č. 1. CELKOVÝ POČET INHUMAČNÝCH A ŽIAROVÝCH HROBOV Z LOKALITY RUSOVCE, RÍMSKE POHREBISKÁ I–VI A NEREGULÉRNE HROBY

Pohrebiská	Poloha	Celkový počet (n)	Kategoríe hrobov				
			inhumač.	žiar.	neurč. typ	kenotaf	zvieracie
I	Pri škole	168	84	83	1	–	–
II	Pri cintoríne	259	88	168	–	–	3
III	Parcela JRD	23	16	7	–	–	–
IV	Kostol sv. Víta	7	5	–	–	1	1
V	Pri železničnej stanici	3	2	1	–	–	–
VI	Irkutská ulica	12	12	–	–	–	–
Neregulérne a izolované hroby	Balkánska ulica, Kováčsova ulica	3	2	–	–	–	1
Celkovo		475	209	259	1	1	5

Stav výskumu k roku 2014.

Zdroje: porovnaj poznámky u prílohy č. 1A–E.

S neskororímskym obdobím je spájané i pohrebisko IV v okolí kostola sv. Víta, v jeho exteriéri boli v roku 1988 odkryté štyri inhumačné hroby. Piaty hrob spolu s hrobom koňa bol nájdený v interiéri kostola v roku 1989.^[23] Výskum z roku 1998 odkryl na chodníku pred kostolom sv. Víta ďalší hrob, prázdnu tehlovú hrobku – kenotaf.^[24]

Pri železničnej stanici Rusovce sa vo vzdialenosti takmer 1000 m južne od kastela nachádza pohrebisko V, kde sa pochovávalo v priebehu prvej etapy tábora. Ide o malú skupinu hrobov, objavených v rokoch 1997 a 1998 na Kováčsovej a Balkánskej ulici, ktorú tvorí jeden žiarový a dva inhumačné hroby, pričom jeden z nich bol bez nálezov.^[25]

Ako pohrebisko VI je označené zoskupenie inhumačných hrobov, nájdených na Irkutskej ulici či v jej priestore. Prvé hroby sa odkryli v rokoch 1891 a 1894, no ich presný počet z poznámok Ágosta Sótera nevieme presne definovať, pravdepodobne je to desať hrobov.^[26] Popisuje aj tehlovú hrobku, kde je na jednej z tegúl zobrazená „postava opice, ktorá nesie kríž“. Mladšie interpretácie popisujú obrázok

[23] Michal SLIVKA, *Výskum exteriéru kostola v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 1988, 1990, s. 153–154; Michal SLIVKA, *Výskum interiéru kostola v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 1989, 1991, s. 93–94; Vladimír VARSÍK, *Archäologische Topografie des antiken Gerulata*. In Klára KUZMOVÁ – Ján RAJTÁR (Hrsg.), *Gerulata I*. Nitra 1996, s. 24.

[24] Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Peter BAXA – Jitka JEZNÁ, *Záchranný archeologický výskum na stavbe odkanalizovania Rusoviec*. AVANS 1998, 2000, s. 147–148.

[25] *Tamtiež*, s. 147–148.

[26] Ágost SÓTER, *Római leletekről Oroszváron*. Arch. Ért. 11, 1891, s. 253; Ágost SÓTER, *Csunyi és Oroszvári ásatások*. Arch. Ért. 14, 1894, s. 307.

ako expresívnu kresbu Krista nesúceho kríž.^[27] S neskororímskym datovaním hrobov korešponduje inhumačný hrob, ktorý bol preskúmaný na Irkutskej ulici v hornej časti pri križovatke s Maďarskou ulicou.^[28] Nezvyčajná je poloha tohto hrobu, ktorá mohla ohraničovať rozlohu civilnej osady, patriacej prvej etape najstaršieho drevozemného tábora. Do neskorého obdobia doby rímskej patria aj dva inhumačné hroby nájdené pri stavbe s podlahovým vykurovaním, t.j. z obdobia až po zániku stavby s hypocaustom.^[29]

Okrem regulérnych pohrebov sa na lokalite vyskytli aj hroby (vrátane hrobov koní)^[30], ktoré predbežne nevieme priradiť ku konkrétnemu pohrebisku. V roku 1966 bol objavený pohreb novorodenca v priestore príbytku z polovice 2. storočia n. l., nachádzajúci sa neďaleko pohrebiska I.^[31] Ďalší solitérny inhumačný hrob sa našiel v roku 2003 na Balkánskej ulici.^[32]

Pramene a metódy

Antropologický rozbor ľudských kostrových a žiarových pozostatkov nájdených na rímskych pohrebiskách v Gerulate bol predmetom niekoľkých prác, ktoré tvoria základný zdroj poznatkov predkladanej štúdie. Najsystematickejšie prebádané je pohrebisko II pri terajšom cintoríne,^[33] kde boli dôkladne vyhodnotené ako kostrové^[34] tak aj žiarové pozostatky, získané počas výskumov v rokoch 1968 až

[27] Edit B. THOMAS, *Religion*. In: Alfonz LENGYEL – G. T. B. RADAN (eds.), *The Archaeology of Roman Pannonia*. Budapest 1980, s. 177–217; Titus KOLNÍK, *Včasnokresťanské motívy v archeologických nálezoch na Slovensku*. In Zborník prác Ludmile Kraskovskej (k životnému jubileu). Bratislava 1984, s. 82–91.

[28] Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Anita KOZUBOVÁ, *Archeologický výskum v mestskej časti Bratislava-Rusovce*. Zborník MMB 19, 2007, 26–27.

[29] Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Jitka JEZNÁ, *Stavba s podlahovým vykurovaním v bohatom vicuse pri Via Carnuntina*. Zborník MMB 15, 2003, 23.

[30] Niekoľko skeletov koní sa našlo počas výskumu v roku 1997 na Kováčovej ulici. Archeozoologická analýza nebola vyhotovená, iba jeden hrob koňa sa bezpečne zatiaľ podarilo určiť a datovať do doby rímskej. Nálezová situácia bola neprehľadná, preto nie všetky kostry koňov sú zdatované.

[31] Ludmila KRASKOVSKÁ, *Príbytok z doby rímskej v Rusovciach*. Zbor. SNM 67, Hist. 13, 1973, s. 105–115.

[32] Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Barbora WEBEROVÁ, *Záchranný archeologický výskum na stavbe Kanalizácie v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 2003, 2004, s. 170.

[33] Magda PICHLEROVÁ – Milan STLOUKAL, *Kostrové hroby z rímskeho pohrebíštia II v Gerulate*. In Časopis Národného múzea v Praze. Řada přírodovědná 146, 1977, s. 29–40; Magda PICHLEROVÁ – Milan STLOUKAL, *Žárové hroby z rímskeho pohrebíštia II v Gerulate*. In Časopis Národného múzea v Praze. Řada přírodovědná 150, 1981, s. 184–200.

[34] Celkovo sa na pohrebisku II odkrylo 89 inhumačných hrobov, pričom podľa autorov dobu rímsku reprezentuje 82 hrobov, ostatné boli väčšinou slovanské. Vzhľadom na to, že tri hroby

1973. V prípade pohrebísk I a III boli kostrové pozostatky podrobne spracované v dvoch štúdiách.^[35] Pri rekonštrukcii demografickej štruktúry populácie z Gerulaty z týchto prameňov vychádzame a súčasne ich dopĺňame novšími správkami, týkajúcimi sa novo objavených hrobových celkov.^[36] Stav vyhodnotenia pramennej bázy napriek tomu nie je nijako uspokojivý. Podstatná časť ľudského osteologického súboru z Gerulaty nebola totiž doteraz antropologicky spracovaná alebo publikovaná a teda nemôže byť zahrnutá do demografického profilu rímskej populácie; jeho rekonštrukcia sa tak bude týkať iba tej časti populácie, ku ktorej máme k dispozícii jeden alebo oba nevyhnutné parametre: pohlavie a vek pochovaných jedincov.

Odhady pohlavia a veku nedospelých a dospelých jedincov

Pohlavie a vek jedincov boli prevzaté z pôvodných prameňov^[37] a boli odhadované štandardnými antropologickými metódami. Značne nespoľahlivé a problematické sú odhady pohlavia nedospelých jedincov a preto sa k nim pristupovalo výnimočne, iba v prípadoch dostatočne vyvinutých morfoskopických znakov a jednoznačného hrobového inventára. U dospelých jedincov sa v nejasných prípadoch, hlavne u žiarových hrobov, prihliadalo aj na hrobovú výbavu.

Určení jedinci boli rozdelení do nasledovných vekových kategórií, kopírujúcich požiadavky paleodemografických tabuliek: nedospelí do piatich skupín (deti do 1 roku, 1 – 4 roky, 5 – 9 rokov, 10 – 14 rokov a 15 – 19 rokov), u dospelých boli

(hroby IX, XLI, LXXIX), pôvodne ako rímske uvedené a analyzované v antropologickej štúdií, chronologicky nespádajú do rímskej fázy pohrebiska, ale patria pravdepodobne do staršej doby bronzovej, bol tento súbor pre účely demografickej analýzy upravený a zahŕňa iba 79 inhumačných hrobov. Viď Magda PICHLEROVÁ – Milan STLOUKAL, *Kostrové hroby z rímskeho pohrebišťa II v Gerulati*. In Časopis Národného múzea v Praze. Řada přírodovědná 146, 1977, s. 29–40; Magda PICHLEROVÁ, *Gerulata-Rusovce. Rímske pohrebisko II* (= Fontes AÚ SNM 5), Bratislava 1981.

[35] Dana Kuhajdová, *Antropológia rímskeho pohrebiska Pri škole v Rusovciach*. Acta Rerum Naturalium Musei Nationalis Slovaci (ďalej Acta Rer. Natur. Mus. Nat.), Bratislava 26, 1980a, s. 99–152; Dana KUHAJDOVÁ, *Antropológia rímskeho pohrebiska Parcela JRD v Rusovciach*. Acta Rer. Natur. Mus. Nat. Slov., Bratislava 26, 1980b, s. 87–97.

[36] Zo starších správ je nutné zmieniť Milan THURZO, *Antropologický posudok nálezu kostry dieťaťa v príbytku sídliska z doby rímskej v Rusovciach v polohe „pri škole“*. In Ludmila KRASKOVSKÁ, *Príbytok z doby rímskej v Rusovciach*. Zbor. SNM. 67, Hist. 13, 1973, s. 105–115; novšie správy zahŕňajú Alena ŠEFCÁKOVÁ, *Kostrové pozostatky z rímskeho hrobu z Bratislavy-Rusovic*. AVANS 1992, 1993, s. 123–124; Alena ŠEFCÁKOVÁ, *Rímske kostry z Bratislavy-Rusovic*. AVANS 1994, 1996, s. 171–172; antropologický posudok Aleny Šefčákovej v príspevku Jaroslava SCHMIDTOVÁ, *Nové hrobové nálezy z Bratislavy-Rusovic s germánskymi nádobami*. In Archeológia barbarov 2009. Nitra 2010, s. 701–712; Milan STLOUKAL, *Posudek k rímskému žiarovému a kostrovému hrobu z Bratislavy-Rusovců*. AVANS 1982, 1983, s. 228–230; Mária VONDRÁKOVÁ, *Kostrové zvyšky z doby rímskej z Bratislavy-Rusovic*. AVANS 1988, 1990, s. 172–173.

[37] Pozri poznámky pod textom [33, 35, 36].

použité tri kategórie, prispôsobené stupňu presnosti odhadu veku u žiarovo pochovaných jedincov [adultus (20 – 39 rokov), maturus (40 – 59 rokov) a senilis (nad 60 rokov)].

Širšie stanovené vekové určenia niektorých nedospelých jedincov boli podľa možnosti upravené použitím optimálnej, resp. minimálnej hranice hodnotenia veku.^[38]

Paleodemografická analýza

Pretrvávajúce výhrady k schopnosti paleodemografie realisticky zhodnotiť minulé populácie sú dôvodom, pre ktorý je nutné pri rekonštrukcii populácie Gerulaty zohľadniť niekoľko rozhodujúcich okolností.^[39] Prvou je skutočnosť, že počas osídlenia Gerulaty sa pochovávalo na viacerých pohrebiskách a to väčšinou súčasne. Po druhé, jednotlivé pohrebiská nie sú preskúmané kompletne a ako sme spomínali, ich antropologické vyhodnotenie nie je rovnako precízne alebo dokonca absentuje. Najmarkantnejšie možno tento nedostatok pozorovať pri takom rozsiahlom súbore akým je pohrebisko I – kým časť kostrových pozostatkov, pochádzajúcich z výskumu v rokoch 1967 až 1969, sa údajne nezachovala,^[40] pre žiarové hroby nám i všeobecné demografické určenie chýba úplne. Tretia okolnosť súvisí s rôznym stavom zachovania ľudských pozostatkov a z toho vyplývajúcimi možnosťami odhadu pohlavia a veku. Jedným z možných opatrení pre zmenšenie nepresnosti našej analýzy je vyhodnotenie určeného osteologického materiálu z pohrebísk a neregulérnych hrobov ako celku, hoci prítomnosť nezaradených kategórií jedincov v reprezentatívnej vzorke, u ktorých je problém s nízkou presnosťou

[38] Uplatnením tohto prístupu bolo možné 3 deti presnejšie zaradiť do jednotlivých kategórií: nedospelý jedinec z inhumačného hrobu XI (infans I, 0 – 7 rokov) z pohrebiska II je hodnotený v rámci skupiny detí od 1 – 4 rokov, zatiaľ čo do skupiny od 5 – 9 rokov bol priradený jeden hrob nedospelého a to na pohrebisku II odkrytý inhumačný hrob XVII (infans II, 9 – 10 rokov) a do skupiny od 10 – 14 rokov bol zahrnutý jedinec z hrobu 102 (infans II, bez bližšieho určenia) pochádzajúci z pohrebiska I.

[39] Vychádzame pri tom z predpokladov pre hodnotenie demografickej štruktúry populácie, ktoré sú odporúčané v štúdiu Alicia ALESON – Assumpció MALGOSA – Carles SIMÓ, *Looking into the Demography of an Iron Age Population in the Western Mediterranean. I. Mortality*. American Journal of Physical Anthropology (ďalej Am. J. Phys. Anthropol.) 110, 1999, s. 285–301.

[40] Z celkového počtu 76 inhumačných hrobov, ktoré boli preskúmané L. Kraskovskou, spracovala Kuhajdová ľudské kostrové pozostatky iba z 35 hrobov (37 kostier), u ostatných sa podľa autorky kostra nezachovala, resp. nebola dodaná k analýze. V monografickom spracovaní pohrebiska I je však existencia „nezachovaného“ osteologického materiálu doložená a preto sa pri demografickom rozbere pridržame antropologicko-archeologického určenia, ako ho uvádza Kuhajdová vo svojej štúdiu doplnenej Kraskovskou, viď Dana Kuhajdová, *Antropológia rímskeho pohrebiska Pri škole v Rusovciach*. Acta Rer. Natur. Mus. Nat. Bratislava 26, 1980, s. 99–152; Ludmila KRASKOVSKÁ, *Gerulata-Rusovce. Rímske pohrebisko I (= Fontes AÚ SNM 2)*, Bratislava 1974.

odhadu veku a so stanovením pohlavia, spôsobuje, že sa budeme musieť v mnohých ohľadoch prídŕžať iba všeobecného rozdelenia jedincov pre dosiahnutie čiastočných komparatívnych výsledkov. Časť hrobov je tiež nenávratne zničená, z čoho môžeme usúdiť, že skúmaná kostrová populácia nie je úplným predstaviteľom živej populácie, ktorá zomrela v tejto komunite. Za predpokladu, že iba jedna populácia alebo komunita bola pochovaná na pohrebiskách, môže rozbor populácie Gerulaty poskytnúť tak do určitej miery zhrnujúci, ak už nie kompletný obraz zloženia populácie.

Základom demografického rozboru je stanovenie počtu pochovaných jedincov, ktoré vychádzalo z dvoch odhadov a to skutočného, založeného na výsledkoch antropologickej analýzy, a minimálneho, ktorý je odhadom počtu jedincov na základe archeologického určenia.

Štatistický popis úmrtnosti populácie Gerulaty je zhrnutý v úmrtnostnej tabuľke, zostavenej na základe jedincov, ku ktorým disponujeme konkrétnymi demografickými charakteristikami. Hoci v tomto prípade ide skôr o hrubo orientačný než pravdepodobnostný populačný model, tabuľka spĺňa dve hlavné kritéria platiace pre archaické populácie:^[41] realnosť vekovej štruktúry a stacionárnosť populácie.^[42] Prípadné skreslenia, ktoré môžu vziť z hodnotenia nekompletné preskúmanej populácie, sme sa snažili minimalizovať tým, že zo základných demografických údajov bližšie sledujeme iba početnosť $D(x)$ a pravdepodobnosť úmrtia $q(x)$. Získané údaje sú ďalej porovnávané s populačným modelom podľa Ledermanna.^[43]

Na druhej strane je možné niektoré tieto nepresnosti korigovať použitím iných metód. Tzv. juvenilný index, vypočítaný ako pomer jedincov, ktorí zomreli medzi 5. a 14. rokom života a počtom mŕtvych po 20. roku (D_{5-14}/D_{20-w}), umožňuje odhadnúť určité demografické parametre bez skreslenia spôsobeného podhodnoteným zastúpením nedospelých jedincov v súbore (e_0 – stredná dĺžka života pri narodení, ${}_1q_0$ – pravdepodobnosť úmrtia medzi narodením a 1. rokom, ${}_5q_0$ – pravdepodobnosť úmrtia medzi narodením a 5. rokom).^[44] Problém hodnotenia mortality po celú dobu života pomerne úspešne riešia matematické hazardné

[41] Milan STLOUKAL, *Paleodemografie*. In: *Antropologie. Příručka pro studium kostry*. Praha 1999, s. 359–373.

[42] Alicia ALESON – Assumpció MALGOSA – Carles SIMÓ, *Looking into the Demography of an Iron Age Population in the Western Mediterranean. I. Mortality*. Am. J. Phys. Anthropol. 110, 1999, s. 300 a podrobnejšie rozpracované viď Gyula ACSÁDI – János NEMESKÉRI, *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest 1970.

[43] Sully LEDERMANN, *Nouvelles tables-types de mortalité*. Travaux et documents de l'INED, cahier 53. Paris 1969.

[44] Tomihito NAGAOKA et al., *Paleodemography of a Medieval Population in Japan: Analysis of Human Skeletal Remains from the Yuigahama-minami Site*. Am. J. Phys. Anthropol. 131, 2006, s. 1–14; Jean-Pierre BOCQUET-APPELL – Claude MASSET, *Paleodemography: Expectancy and False Hope*. Am. J. Phys. Anthropol. 99, 1996, s. 571–583.

modely.^[45] Predstavujú istý alternatívny spôsob vyjadrenia mortality k úmrtnostným tabuľkám, umožňujúce stanoviť spoľahlivé odhady úmrtnosti pre všetky vekové kategórie a to i pre prípady, kedy nie je možné určiť presné odhady.^[46] Ako jeden z najlepších v tomto smere sa odporúča Silerov konkurenčný hazardný model, pôvodne navrhnutý pre zvieracie, no zároveň vhodne vystihujúci i ľudské populácie.^[47] Výhodou tohto modelu oproti úmrtnostným tabuľkám je, že vylepšuje a urovnáva demografické údaje bez zavádzania špeciálneho vekového modelu mortality.^[48] Odhady parametrov Silerovho modelu boli vypočítané v softvari R^[49] pomocou funkcie `nlsLM`,^[50] ktorá využíva Levenbergov-Marquardtov algoritmus. Za počiatočné hodnoty parametrov boli zvolené $a_1 = 0,00$, $b_1 = 0,60$, $a_2 = 0,02$, $a_3 = 0,01$ a $b_3 = 0,00$.

Demografický rozbor populácie

Základné demografické údaje

Na viacerých polohách v okolí rímskeho tábora a civilných osád bolo archeologicky zachytených najmenej 475 hrobov. Celkovo sa našlo 209 inhumačných a 259 žiarových hrobov, pri jednom celku nebol zistený typ pohrebu.^[51] Viacnásobných hrobov sa vyskytlo 12 (9 dvojhrobov a 3 trojhroby). Okrem toho bol zaznamenaný jeden prázdny hrob a prinajmenšom päť hrobov zvierat, z toho v troch hroboch boli pochované kone, v jednom hrobe sa nachádzali kostry koňa a psa a v jednom žiarovom hrobe nebolo možné potvrdiť výskyt iných než zvieracích kostí.

[45] Timothy B. GAGE, *Mathematical hazard models of mortality: an alternative to model life tables*. Am. J. Phys. Anthropol. 76, 1988, s. 429–441; Timothy B. GAGE, *Bio-mathematical approaches to the study of human variation and mortality*. Yearbook of Physical Anthropology 32, 1989, s. 184–214; Timothy B. GAGE, *Variation and classification of human age pattern of mortality: analysis using competing hazard models*. Human Biology 62, 1990, s. 589–617.

[46] Tomihito NAGAOKA et al., *Paleodemography of a Medieval Population in Japan: Analysis of Human Skeletal Remains from the Yuigahama-minami Site*. Am. J. Phys. Anthropol. 131, 2006, s. 1–14.

[47] William SILER, *A competing-risk model for animal mortality*. Ecology 60, 1979, s. 750–757; William SILER, *Parameters of mortality in human populations with widely varying life span*. Statistics in Medicine 2, 1983, s. 373–380.

[48] Timothy B. GAGE, *Mathematical hazard models of mortality: an alternative to model life tables*. Am. J. Phys. Anthropol. 76, 1988, s. 429–441

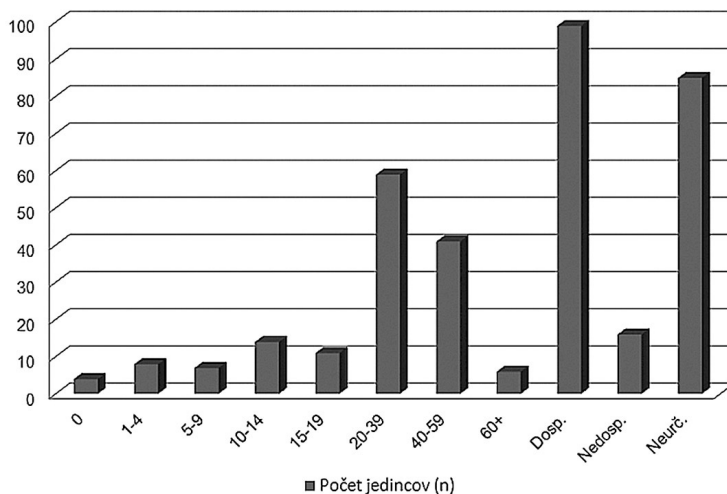
[49] R CORE TEAM, *R: A language and environment for statistical computing*. Vienna 2013.

[50] Timur V. ELZHOV et al., *Package 'minpack.lm'*. 2014.

[51] Ide o hrob označený ako hrob 168/82 z pohrebiska I, ktorý bol odkrytý v areáli základnej školy na Vývojevej ulici počas výskumu Magdy Pichlerovej. Nepodarilo sa zistiť, či ide o kostrový alebo žiarový hrob ani či nálezy – zlomok zo sklenenej fľaštičky a črepy z pohára červenej farby s pretlačenými stenami – tvorili kompletnú hrobovú výbavu. Viď Magda PICHLEROVÁ, *Pokračovanie výskumu v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 1982, 1983, s. 208–211.

Antropologicky analyzovaných bolo doteraz iba 232 inhumačných a žiarových hrobov, čo percentuálne tvorí necelých 50 % zo všetkých zistených ľudských pohreb-
 bov. Dodatočne použiteľné údaje sa získali aj z archeologických sumárov a po ich zohľadnení možno dospieť k minimálnemu počtu 336 hrobov, teda takmer 72 % pohreb-
 ov, z ktorých sa dá v prevažnej miere odvodiť ako skutočný tak aj minimál-
 ny odhad počtu pochovaných jedincov. Z ostatných hrobov sa buď osteologický
 materiál nezachoval (celkovo 24 prípadov, pričom u 14 hrobov vek alebo pohlavie
 pochovaných naznačovali nálezové okolnosti) alebo nie sú vyhodnotenú (109 hro-
 bov). Spoľahlivo identifikovať sa podarilo 245 jedincov, s minimálnym odhadom
 narastá počet jedincov na 350, vrátane 60 nedospelých a 205 dospelých (graf č. 1).
 Konkrétne, z dospelých jedincov patrilo 94 kostier mužom a iba 37 ženám. Na
 doplnenie, po započítaní nezachovaných a vekovo neurčených kostier sa pomer
 medzi mužmi a ženami zmenil len nevýrazne, na pohreby mužov pripadal počet
 102 a ženských pohreb-
 ov bolo 42. Pohlavie sa nepodarilo odhadnúť alebo nebolo
 doposiaľ určené v prípade pozostatkov 74 dospelých individuí. Pri nedospelých
 sa pohlavie zistilo u 6 jedincov: z nich bolo 5 dievčat a 1 chlapec (tab. 2). Odhad-
 nutý podiel nedospelých pritom nie je konečný, archeologické určenie priradilo
 ďalších 12 hrobov s nezachovanými pozostatkami nedospelým osobám, ktorých
 výsledný odhad tak dosiahol minimálne 72 jedincov.

GRAF Č. 1. VEKOVÉ ZLOŽENIE RÍMSKEJ POPULÁCIE Z LOKALITY RUSOVCE, POHREBISKÁ I - VI A NEREGULÉRNE HROBY

Zdroje: Antropologické štúdie pozri poznámky v texte [33, 35, 36], pre archeologické zdroje porovnaj poznámky u prílohy č. 1A-E.

Počtetné kategórie nerozlíšených jedincov a neurčených vytvárajú priestor pre rôzne interpretačné špekulácie týkajúce sa vekového zloženia populácie (tab. 2). Vzhľadom na to nemusí táto rekonštrukcia odrážať reálne pomery v populácii, ale použitými metódami sa tento faktor do značnej miery darí eliminovať. Celkový pomer pohlaví (254 mužov na 100 žien) je príliš vzdialený od normálneho rozsahu variability, pohybujúceho sa v rozmedzí 100:100 – 105:100 a s vyváženým zastúpením oboch pohlaví v populácii.^[52]

TABULKA Č. 2. CELKOVÉ POČTY MUŽOV, ŽIEN, DETÍ, URČENÝCH A NEURČENÝCH JEDINCOV VO VEKOVÝCH KATEGÓRIÁCH

Vek. kategórie	Muži	Ženy	Neurč. pohlavie	Neurčení	Celkovo
0	-	-	4	-	4
1–4	-	-	8	-	8
5–9	-	1	6	-	7
10–14	-	1	13	-	14
15–19	1	3	7	-	11
20–39	29	14	16	-	59
40–59	27	12	2	-	41
60+	5	1	-	-	6
Dosp.	33	10	56	-	99
Nedosp.	-	-	16	-	16
Neurč.	7	4	-	74	85
Spolu	102	46	128	74	350

Výpočet nezohľadňuje hroby s nezachovanými pozostatkami dospelých a nedospelých jedincov a hroby bez analýzy.

Zdroje: Antropologické štúdie pozri poznámky v texte [33, 35, 36], pre archeologické zdroje porovnaj poznámky u prílohy č. 1A–E.

S istými rezervami môžeme aspoň skonštatovať zistenú početnosť pre jednotlivé skupiny. V skupine nedospelých sa vyskytujú 4 deti mladšie ako 1 rok, v kategórii 1–4 roky je 8 detí, v kategórii 5–9 rokov 7 detí (z nich jedno dievča), v kategórii 10–14 rokov 14 dospelievajúcich (z nich jedno dievča) a v kategórii juvenis (15–19 rokov) 11 nedospelých (z nich tri dievčatá a jeden chlapec). Maximálnou kategorizáciu skupiny infans vzrastie počet detí o 1 nedospelého (31).^[53] Dospelú

[52] Alicia ALESON – Assumpció MALGOSA – Carles SIMÓ, *Looking into the Demography of an Iron Age Population in the Western Mediterranean. I. Mortality*. Am. J. Phys. Anthropol. 110, 1999, s. 285–301.

[53] Zo 16 neurčených nedospelých bol vek bližšie spomenutý iba v jednom prípade. Ide o nedospelého jedinca z hrobu 85, objaveného na pohrebisku I, ktorý bol zaradený do kategórie infans, no bez presnejšieho určenia veku.

populáciu zastupuje v skupine mladších dospelých (20–39 rokov) 59 jedincov, v skupine dospelých (40–59 rokov) 41 jedincov a v poslednej kategórii senilis sa nachádza 6 zomrelých (60 a viac rokov). Nie je žiadnym prekvapením, že vo všetkých kategóriách možno mužom, vzhľadom na ich výraznejší počet v odhadoch, pripísať prevažujúci podiel na úmrtnosti, a to v pomeroch vypočítaných podľa vekových kategórií 207:100 v mladšej dospeljej populácii, 225:100 v dospeljej populácii a 500:100 pre vekovú skupinu nad 60 rokov. Najvyšší počet mužov a súčasne i najviac žien sa dožilo veku 20 až 39 rokov, hoci rozdiel oproti mužom a ženám vo veku 40 až 59 rokov je zanedbateľný.

Demografické parametre rímskej populácie Gerulaty, založené na populačných modeloch

Porovnanie úmrtnostných koeficientov Gerulaty s Ledermannovým modelom archaickej populácie je založené na rozsahu dvoch vstupných parametrov, ohraničujúcich nameranú hodnotu strednej dĺžky života pri narodení pre túto populáciu ($e_0 = 29,1$; tab. 3): $e_0 = 23,3$, ktorá je hranicou odvodenou z juvenilného indexu, a $e_0 = 30$, chápaná ako maximálna hodnota platiaca pre predindustriálnu spoločnosť.^[54] Vzájomné porovnanie odhalilo významné odchýlky (graf č. 2). Hlavnou anomáliou je mimoriadny deficit jedincov mladších ako 5 rokov. Podľa demografických dát iba 1 % jedincov by zomrelo počas prvého roku života a 2 % medzi prvým a piatym rokom.^[55] Naproti tomu Ledermannov model predpokladá (odhad $d(x)$ pri vstupnej $e_0 = 23,3$) úmrtnosť 33,9 % detí do 1. roku po narodení, čo by znamenalo stratu 51 jedincov, a ďalších 26,4 % detí medzi 1. a 5. rokom, čo by znamenalo stratu 40 jedincov. Modelu sa najviac približuje veková kategória 5–9 rokov, pričom nebadane vyššie úmrtnostné koeficienty, no s opačnou krivkou rastu a poklesu oproti modelu, vidieť pri vekových kategóriách 10–14 a 15–19 rokov. Bez ohľadu na odhady mortality pre jednotlivé kategórie je nutné poznamenať, že podhodnotenú zastúpenie je všeobecne príznačné pre celú skupinu nedospelých. Ďalšou identifikovanou anomáliou je vyššia pravdepodobnosť úmrtia mladších aj starších dospelých, presahujúca prirodzenú mortalitu archaickej populácie predovšetkým pri osobách vo veku medzi 20 a 39 rokov.

Ako sme spomínali, v úmrtnostnej tabuľke je úroveň mortality detí mladších ako 5 rokov života podhodnotená a pohybuje sa na okolo 3 %. Juvenilný index

[54] Alicia ALESON – Assumpció MALGOSA – Carles SIMÓ, *Looking into the Demography of an Iron Age Population in the Western Mediterranean. I. Mortality*. Am. J. Phys. Anthropol. 110, 1999, s. 291–292.

[55] Počítané vzhľadom na celkové počty odhadnutých jedincov v súbore (350). Podľa úmrtnostnej tabuľky (150) činí tento údaj 2,7 % detí, ktoré zomreli medzi narodením a 1. rokom života a 5,3 % tých, ktorí zomreli medzi prvým a piatym rokom života.

TABUĽKA Č. 3. ÚMRTNOSTNÁ TABUĽKA RÍMSKEJ POPULÁCIE Z LOKALITY RUSOVCE. KOMBINOVANÁ PRE OBE POHLAVIA

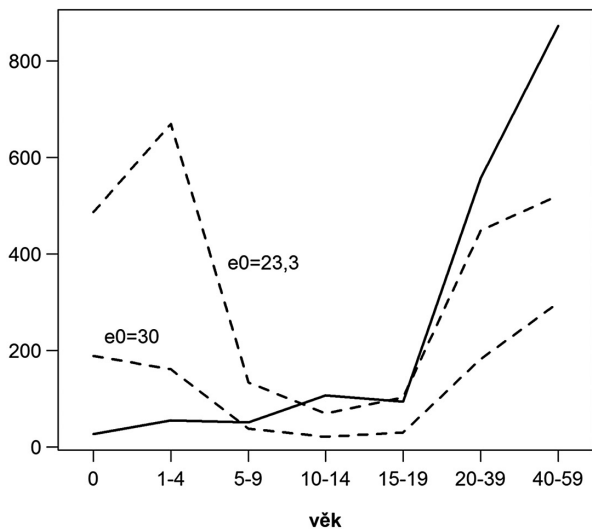
Vekové kategórie	a	Dx	dx	lx	qx	Lx	Tx	e(x)
0	5	4	26,7	1000,0	26,7	4933,3	29066,7	29,1
1–4	5	8	53,3	973,3	54,8	4733,3	24133,3	24,8
5–9	5	7	46,7	920,0	50,7	4483,3	19400,0	21,1
10–14	5	14	93,3	873,3	106,9	4133,3	14916,7	17,1
15–19	5	11	73,3	780,0	94,0	3716,7	10783,3	13,8
20–39	10	59	393,3	706,7	556,6	5100,0	7066,7	10,0
40–59	10	41	273,3	313,3	872,3	1766,7	1966,7	6,3
60+	10	6	40,0	40,0	1000,0	200,0	200,0	5,0
Spolu		150	1000,0	0,0		0,0		

Vekové kategórie sú uvedené v rokoch; základné demografické údaje: $D(x)$ – počet jedincov v určitej vekovej skupine, $d(x)$ – percento jedincov v určitej vekovej skupine (%), $l(x)$ – frekvencia jedincov, ktorí sa z celkového počtu dožili danej vekovej skupiny (%), $q(x)$ – pravdepodobnosť úmrtia v danej vekovej skupine (%), $L(x)$ – frekvencia žijúcich v určitom časovom intervale (%), $T(x)$ – celkový počet rokov, ktoré pravdepodobne ešte prežijú všetky osoby v danej vekovej skupine, $e(x)$ – stredná dĺžka života

poskytuje vyššie odhady pre ${}_1q_0$ a ${}_5q_0$, ktoré po odstránení skreslení spôsobených absenciou detských kostier dosahujú 205,4 ‰ u detí medzi narodením a 1. rokom života a 326,7 ‰ u detí medzi prvým a piatym rokom života. Podľa juvenilného indexu bola stredná dĺžka života pri narodení asi 23,3 rokov, oproti hodnote e_0 z úmrtnostnej tabuľky je teda očakávané nižšia a lepšie by tak mohla vystihovať i antickú populáciu, kde sa priemerná stredná dĺžka života pri narodení tradične kladie do rozhrania 20 až 30 rokov.^[56]

[56] Walter SCHEIDEL, *Demography*. In: Walter SCHEIDEL – Ian MORRIS – Richard P. SALLER, *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*. Cambridge 2013, s. 38–86. Možno predpokladať, že priemerná stredná dĺžka života pri narodení medzi 20 – 30 rokov mohla byť všeobecne platná v antickom svete, ale autor upozorňuje, že toto rozmedzie mohlo byť prekročené v oboch smeroch, obzvlášť v nebezpečnom (napr. mestské osídlenie, v dôsledku malárie) alebo naopak, v zdravom prostredí. Problematika vierohodného odhadu priemernej strednej dĺžky života spočíva tiež v tom, že pramene, na základe ktorých býva odhadovaná, nie sú vždy spoľahlivé. Spodnú hranicu tohto rozmedzia vykázali napr. vekové záznamy z náhrobných kameňov, tie sú však z hľadiska preferencie pohlavia pomerne neobjektívne. Rovnako i Ulpianova úmrtnostná tabuľka používaná pre výpočet dávok, ktorá mohla mať síce praktické využitie, ale jej základ je neznámy. Rôznu priemernú strednú dĺžku života pri narodení možno odhadnúť i z antropologických sérií. Gyula ACSÁDI a János NEMESKÉRI, ktorí vychádzali z archeologických súborov, no s neznámym skreslením detskej úmrtnosti, uvádzajú, že stredná dĺžka života pri narodení pre antickú populáciu bola okolo 28 rokov, pričom sa mohla líšiť nielen zo sociálneho, ale i z geografického hľadiska. Viď Gyula ACSÁDI – János NEMESKÉRI, *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest 1970, s. 215–234.

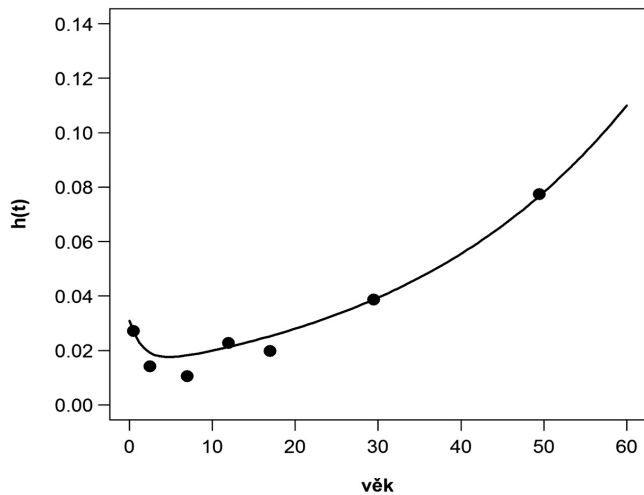
GRAF Č. 2. POROVNANIE ÚMRTNOSTNÝCH KOEFICIENTOV GERULATY S LEDERMANNOVÝM TEORETICKÝM MODELOM

Plná čiara je spojnicou hodnôt $q(x)$ Gerulaty, prerušované čiary predstavujú hornú hranicu 95 % intervalu spoľahlivosti odhadu $q(x)$ pri $e_0 = 23,3$ podľa Ledermannovho modelu a dolnú hranicu 95 % intervalu spoľahlivosti odhadu $q(x)$ pri $e_0 = 30$ podľa Ledermannovho modelu.

Zdroj: Sully LEDERMANN, *Nouvelles tables-types de mortalité*. Travaux et documents de l'INED, cahier 53. Paris 1969.

GRAF Č. 3. SILEROVA FUNKCIA PRE REKONŠTRUKCIU POPULÁCIE GERULATY

S odchýlkami v štruktúre mortality populácie počíta i hazardná funkcia Sile-rovho modelu pre demografickú rekonštrukciu (graf. č. 3).^[57] Miera úmrtnosti, na rozdiel od nízkych hodnôt pôvodných demografických dát, prudko a plynulo klesala od narodenia, pričom minimum dosiahla pred piatym rokom života a následne znovu s čoraz zvyšujúcou sa mierou stúpala.

Nezrovnalosti v meraniach v súbore Gerulaty

Neadekvátne zastúpenie detských pohrebov, najmä novorodencov a malých detí, sa zdá byť rozšíreným fenoménom na rímskych pohrebiskách,^[58] čo je v priamom kontraste s očakávanou vysokou úrovňou detskej mortality minulých, predindustriálnych populácií.^[59] Tento ich nápadný deficit, rovnako ako celej skupiny nedospelých, je zrejme výsledkom vzájomného pôsobenia rôznych príčin. Preukázateľné sú tafonomické procesy, ale nemožno vylúčiť i príčiny výskumno-metodologické, sociálne či kultúrne, vrátane odlišných pohrebných zvyklostí. Dokladom rozdielného zaobchádzania s detskými pozostatkami by mohol byť nález kostry detského plodu, resp. novorodenca, pochovaného pod dlážkou príbytku vzdialeného približne 5 m od pohrebiska I.^[60] Izolované pochovávanie najmenších detí, predovšetkým v blízkosti alebo vo vnútri rímskeho obydlia, nebol asi nezvyčajný jav. Plínius starší nazýval tento typ pohrebov *subgrundaria*.^[61]

Z demografického hľadiska vypočítané korekcie, hoci naznačujú vyššie hodnoty koeficientov úmrtnosti v skupine nedospelých, nemôžu slúžiť ako platné ukazovatele detskej úmrtnosti v Gerulate. Vystáva tiež otázka, akú úlohu zohral a v akom rozsahu sa na detskej úmrtnosti podieľal špecifický charakter osídlenia, kde štruktúra rímskej populácie, i v dôsledku prítomnosti vojenskej posádky, mohla byť čo do pohlavia disproporcionálna, s jasným vplyvom na detskú natalitu a mortalitu.

[57] Tomihito NAGAOKA et al., *Paleodemography of a Medieval Population in Japan: Analysis of Human Skeletal Remains from the Yūigahama-minami Site*. Am. J. Phys. Anthropol. 131, 2006, s. 1–14.

[58] Željka BEDIĆ – Mario NOVAK – Mario ŠLAUS, *Anthropological analysis of the human skeletal remains from the late Antique necropolis (4th century AD) of Tekić – Treštanovačka Gradina near Požega*. Arheoloski Radovi I Rasprave 17, 2013, s. 301–320.

[59] Alicia ALESON – Assumpció MALGOSA – Carles SIMÓ, *Looking into the Demography of an Iron Age Population in the Western Mediterranean. I. Mortality*. Am. J. Phys. Anthropol. 110, 1999, s. 292.

[60] Milan THURZO, *Antropologický posudok nálezu kostry dieťaťa v príbytku sídliska z doby rímskej v Rusovciach v polohe „pri škole“*. In Eudmila KRASKOVSKÁ, *Príbytok z doby rímskej v Rusovciach*. Zbor. SNM. 67, Hist. 13, 1973, s. 114–115.

[61] Jeff BECKER – Jessica NOWLIN, *Orientalizing Infant Burials from Gabii, Italy*. BABESCH (Bulletin antieke beschaving) 86, 2011, s. 34.

Veľmi vysokú hodnotu indexu maskulinity (ima = 2429)^[62] v prevažnej miere spochybňuje vysoký počet neurčených a neanalyzovaných jedincov. Na druhej strane populačný profil s relatívne nižším počtom žien než mužov bol preukázaný na niektorých rímskych pohrebiskách, či už z Panónie^[63] alebo západnejších provincií (Britania), miestami spájaných s mestským prostredím. Tento jav býva tiež vysvetľovaný usadením vojenskej jednotky v oblasti,^[64] sprevádzané založením mesta alebo osady v bezprostrednom okolí tábora. Komunitu pochovanú na priľahlých nekropolách tak mohli tvoriť nielen sprievod vojska a ostatné civilné obyvateľstvo týchto miest a osád^[65], ale i samotní vojaci.^[66] Príliš malý súbor však nateraz neposkytuje dostatočnú podporu pre podobnú interpretáciu nevyváženého zloženia populácie Gerulaty.

[62] Nepočítaný z hodnôt z úmrtnostnej tabuľky. Vychádza z kompletného súboru, kde sú zohľadnené hroby s nezachovanými jedincami a kostrami, u ktorých sa dalo určiť pohlavie, nie vek pochovaného, teda 102 mužov a 42 žien.

[63] Prevažujúci počet mužov v rámci populácie (nad 15 rokov) bol zaznamenaný napr. na pohrebisku v Halbturne alebo v severnej časti provincie, na pohrebiskách vo Visegráde alebo Esztergome (Kossuthova ulica). Vid' Nives DONEUS (Hrsg.), *Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Halbtorn, Burgenland*. Teil 2. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Band 122, Mainz 2014; Monika MERCZI, *Demographical studies on the Late Roman Limes between Szöny (Brigetio) and Visegrád (Pone Navata)*. Acta Biologica Szegediensis 48, 2004, 69.

[64] Naglaa ABU-MANDIL HASSAN et al., *Ancient DNA study of the remains of putative infanticide victims from the Yewden Roman villa site at Hambleden, England*. Journal of Archaeological Science 43, 2014, s. 192–197.

[65] Cecilia MONETA, *Der Vicus des römischen Kastells Saalburg*. Mainz am Rhein, Saalburg 2010, s. 165.

[66] Existenciu pohrebov auxiliánov alebo veteránov v Gerulate naznačuje niekoľko sporadických nálezov. Významné postavenie zaujíma nález jednej náhrobnej stély zobrazujúcej jazdca s kopijou, datovanou do 2. storočia n. l. Pod obrazovým polom sú tiež nástroje – nákovka, kladivo, kliešte – symbolizujúce povolanie mŕtveho – vojenského kováča. Zbrane v hroboch neboli doteraz identifikované, avšak v hrobe 36 na pohrebisku I (pohreb dvoch žien) sa našli dve štvorcové tehly – latery, na ktorých je otláčok podošvy obuvi s nitmi a tiež kolok XIV légie Gemina. Nálezy nitov v hroboch, tzv. *caligae*, primárne súvisia s vojenským výstrojom rímskych vojakov a boli súčasťou vojenskej obuvi. Na pohrebiskách I a II v Gerulate sú dosť časté (až 80 hrobov): v absolútnej prevahe ide o mužské hroby a hoci sa dá predpokladať, že predstavujú hroby vojakov, nedá sa jednoznačne vylúčiť aj iná interpretácia a súvislosti. Vid' Titus KOLNÍK, *Rímske a germánske umenie na Slovensku*. Bratislava 1984, s. 56, obr. 57; Ludmila KRASKOVSKÁ, *Gerulata-Rusovce. Rímske pohrebisko I* (= Fontes AÚ SNM 2), Bratislava 1974; Magda PICHLEROVÁ, *Gerulata-Rusovce. Rímske pohrebisko II* (= Fontes AÚ SNM 5), Bratislava 1981.

Rímske obyvateľstvo Panónie

Väčšina pohrebov a pohrebísk v širšej oblasti tábora Gerulata je žiaľ známa iba zlomkovito.^[67] V jeho bezprostrednom zázemí sa menšie skupiny pohrebov našli na jeho severnom, západnom a južnom okraji. So samostatnou sídelnou jednotkou typu villa rustica, objavenou na polohe Tehelný hon, môžu súvisieť štyri doteraz zistené hroby. Popri pohrebe dospelaj ženy patrila jeden hrob dieťaťa, uloženom do kamenného sarkofágu, a druhý nedospelému dievčaťu, pochovanom v tegulovej hrobke s bohatou výbavou.^[68] Tehlový hrob datovaný do mladšej doby rímskej sa tiež našiel na rozhraní Rusoviec a Deutsch-Jahrdorfu, v polohe Dolné pole, a možno predpokladať, že sa vzťahoval k vidieckemu osídleniu v blízkosti vicu-su.^[69] V asi 3 km vzdialenom Čunove sa zrejme vyskytovalo menšie pohrebisko, ktoré v rokoch 1885 a 1891 preskúmal Ágost Söter. Dokladajú ho nálezy troch kompletne odkrytých kostier a ďalších ľudských kostí, nájdené na pieskovej dune. Na inom mieste v Čunove bol objavený kamenný sarkofág, no okrem sklenenej fľaše a mince s nápisom IVLIA MAMAE, datujúcej hrob do 3. storočia n. l., sa kostrové pozostatky nezachovali.^[70]

Na severozápadných hraniciach provincie, na území Rakúska, prináleží rímskemu osídleniu pozdĺž pohoria Leitha, organizovanému okolo *villae rusticae*, niekoľko objavených pohrebísk. Väčšina leží zhruba 300 až 500 m od osady, hoci možno pozorovať, že mnoho inhumačných hrobov bolo situovaných skôr južne od sídelných komplexov, kým kremačné pohreby sú na sever alebo severozápad od osady^[71]. Geograficky nám najbližšie sú pohrebiská napr. v Parndorfe, Bruckneudorfe, Winden am See či Purbachu^[72]. V neďalekom Halbturnde, kde sa rozprestieral rozsiahlejší sídelný areál a menšia rustikálna usadlosť, sa podarilo

[67] René PLOYER, *Siedlungsarchäologische Aspekte im Hinterland von Carnuntum*. Carnuntum Jahrbuch (ďalej Carnuntum-Jahrb.) 2007, s. 55–119.

[68] Pavol JELÍNEK, *Náboženské predstavy a pohrebný rítus*. In Juraj ŠEDIVÝ – Tatiana ŠTEFANOVIČOVÁ (zost.), *Dejiny Bratislavy 1. Brezalauspurc – na križovatke kultúr*. Bratislava 2012, s. 479–487. Štvrtý hrob, tiež tehlová hrobka, bol objavený počas výskumu v rokoch 1998 a 2000, no kostrové pozostatky zatiaľ neboli analyzované, vid Jaroslava SCHMIDTOVÁ, *Epigrafické pamiatky a unikátny nález tehly s kolkom kannanefatských jazdcov z Gerulaty*. Zborník MMB 22, 2010, s. 9–16.

[69] Magda PICHLEROVÁ, *Výskum v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 1984, 1985, s. 198–202.

[70] Ágost SÓTER, *A mosonmegyei történelmi és régészeti egylet emlékkönyve 1882–1898*. Magyaróvár 1898.

[71] René PLOYER, *Veteranen im Hinterland von Carnuntum: Das Gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge und die Besiedlung des Leithagebietes in römischer Zeit*. In: Angel MORILLO – Norbert HANEL – Esperanza MARTÍN (eds.), *Limes XX, Roman Frontier Studies, Volume 3*, 2009, s. 1437–1446.

[72] René PLOYER, *Siedlungsarchäologische Aspekte im Hinterland von Carnuntum*. Carnuntum-Jahrb. 2007, s. 55–119.

zameriť dve pohrebiská v polohe Wittmannshof.^[73] Z prvého, označeného ako pohrebisko II, sú známe iba dva inhumačné hroby, ktorých datovanie spadá do 4., prípadne 5. storočia n. l. Druhé pohrebisko (Halbturn I), pozostávajúce z približne 160 žiarových a 153 inhumačných hrobov, je datované od 2. do 5. storočia n. l. Ide o jedno z mála rímskych pohrebísk vo východnom Rakúsku, ktoré bolo úplne preskúmané a antropologicky vyhodnotené. Celkovo bolo analyzovaných 318 jedincov, z nich 101 dospelých (34 mužov a 26 žien, ostatných, prevažne žiarovo pochovaných, sa nepodarilo podrobnejšie zaradiť) a 141 nedospelých. Zvlášť neobyčajný je tu vysoký podiel najmenších detí do prvého roku života, ktorých bolo bezmála 85, v porovnaní s inými rímskymi pohrebiskami.^[74]

Priestor pozdĺž rieky a pohoria Leitha zrejme patril do užšieho zázemia vojenského tábora Carnuntum. Rodinní príslušníci vojakov ako i armádni veteráni tu tvorili časť skupiny obyvateľstva usadeného v jeho blízkosti, čomu nasvedčujú početné náhrobné kamene či nálezy vojenského charakteru z pohrebísk ako Mannersdorf, Au či Sommerein a ich okolia.^[75]

V Mannersdorfe v polohe Hausfeldern am Arbach sa našlo pohrebisko o veľkosti 195 žiarových a 45 inhumačných hrobov. Jeho počiatky siahajú do 1. storočia n. l. a v užívaní zostala nekropola až do neskororímskeho obdobia (5. storočia n. l.). Komunita pochovaná na pohrebisku bola heterogénna, s prvkami domáceho bójskeho, germánskeho^[76] a rímskeho obyvateľstva.^[77]

Z Au am Leithaberge pochádza väčšie civilné pohrebisko, kde sa od začiatku 20. storočia preskúmalo dovedna 100 žiarových a inhumačných hrobov. Menšiemu

[73] Falko DAIM – Alois STUPPNER, *Das spätantike Gräberfeld und die villa rustica von Halbturn, Burgenland*. Archäologie Österreichs 2, 1991, s. 49–56; Nives DONEUS (Hrsg.), *Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Halbturn, Burgenland*. Teil 1. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Band 122, Mainz 2014, s. 1–3.

[74] Nives DONEUS (Hrsg.), *Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Halbturn, Burgenland*. Teil 2. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Band 122, Mainz 2014.

[75] René PLOYER, *Veteranen im Hinterland von Carnuntum: Das Gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge und die Besiedlung des Leithagebietes in römischer Zeit*. In: Angel MORILLO – Norbert HANEL – Esperanza MARTÍN (eds.), *Limes XX, Roman Frontier Studies XX, Volume 3*, 2009, s. 1437–1446.

[76] Objekty germánskeho pôvodu sa často nachádzajú v okolí pohoria Leitha, kde však dožívalo pôvodné bójske obyvateľstvo. Ich výskyt možno zrejme pripísať Vanniovi a jeho družine, ktorí boli usídlení v tomto priestore v druhej polovici 1. storočia n. l. po tom, ako boli vyhnaní koalíciou Kvádov, Hermundurav a Lugiov z územia severne od Dunaja, známom ako Vanniovo kráľovstvo (medzi riekami Morava a Váh). Viď Herwig WOLFRAM, *Vanniovo kráľovstvo*. In: Juraj ŠEDIVÝ – Tatiana ŠTEFANOVIČOVÁ (zost.), *Dejiny Bratislavy 1. Brezalauspurc – na križovatke kultúr*. Bratislava 2012, s. 221–222; René PLOYER, *Veteranen im Hinterland von Carnuntum: Das Gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge und die Besiedlung des Leithagebietes in römischer Zeit*. In: Angel MORILLO – Norbert HANEL – Esperanza MARTÍN (eds.), *Limes XX, Roman Frontier Studies, Volume 3*, 2009, s. 1440–1441.

[77] *Tamtiež*, s. 1442.

pohrebisku v počte 35 hrobov, nájdenému rovnako na tejto lokalite, sa zatiaľ nepodarilo priradiť osídlenie.^[78] Ďalšie výskumy v tejto oblasti, no len s čiastočnými výsledkami, sa uskutočnili v Kaisersteinbruchu, Hof am Leithaberge, Leithaprodersdorfe alebo Donnerskirchene.^[79]

Obhranná línia na severnej dunajskej hranici, ktorú tvorili opevnenia a pri nich zakladané osady, vznikajúce prevažne pozdĺž jej južného brehu, sa budovala postupne od 1. storočia n. l. Významnú úlohu v skúmanom priestore zaujímal legiónársky tábor Carnuntum, pri ktorom bol vybudovaný auxiliárny tábor v dnešnej obci Petronell, chrániaci západné krídlo légie.^[80] Pre priame porovnanie sú však vhodnejšie tábory podobné z hľadiska charakteru a sídelnej štruktúry, no kostrové série k populáciám žijúcim v zázemí auxiliárnych táborov na línii od Klosterneuburgu po Quadrata (dnes Lébény) nie sú zatiaľ dostatočne spracované. Spomedzi nich, na území Rakúska, boli v okolí kastela Ala Nova-Schwechat odkryté pohrebiská, presnejšie smerom na východ, juh a západ od tábora.^[81] Východné pohrebisko tvoria menšie skupiny hrobov nájdené na Hlavnom námestí vo Schwechate.^[82] Na polohe Frauenfeld bolo v rokoch 2009 a 2010 preskúmané južné pohrebisko, chronologicky zaradené medzi 2. storočie a polovicu 3. storočia n. l. Dohromady bolo objavených 66 žiarových a 59 inhumačných hrobov. Početné nálezy zbraní a vojenskej výstroje z hrobov môžu poukazovať na pohreby armádných veteránov.^[83]

Do 1. až 5. storočia n. l. možno datovať pohrebisko v Klosterneuburgu, patriace vojenskému táboru a civilnej osade. Výskumom v polohe Obere Stadt pribudlo v rokoch 1983 až 1990 okolo 130 nových žiarových a inhumačných hrobov, vrátane dvoch hrobov koní.^[84]

[78] René PLOYER, *Siedlungsarchäologische Aspekte im Hinterland von Carnuntum*. Carnuntum-Jahrb. 2007, s. 55–119.

[79] *Tamtiež*, s. 101–117.

[80] Vladimír VARSÍK, *Vznik severopanónskeho limes Romanus*. In: Juraj ŠEDIVÝ – Tatiana ŠTEFANOVIČOVÁ (zost.), *Dejiny Bratislavy 1. Brezalauspurc – na križovatke kultúr*. Bratislava 2012, s. 222–223.

[81] Ana Z. MASPOLI, *Neue Grabungen im römischen Kastell Ala Nova-Schwechat und einem Gräberfeld*. Archäologie Österreichs 24, 2013, č. 2, s. 22–23.

[82] Kurt GENSER, *Schwechat – Ala Nova*. In: Kurt GENSER, *Der römische Donaulimes in der Römerzeit. Ein Forschungsbericht. Der römische Limes in Österreich 33*, Wien 1986, s. 532–547.

[83] Ana Z. MASPOLI, *Neue Grabungen im römischen Kastell Ala Nova-Schwechat und einem Gräberfeld*. Archäologie Österreichs 24, 2013, č. 2, s. 22–23.

[84] Christine NEUGEBAUER-MARESC, *Die Untersuchungen im römischen Gräberfeld von Klosterneuburg in den Jahren 1987–1990*. Archäologie Österreichs 1, 1990, č. 1–2, s. 55–59; Alfredo RIEDEL, *Zwei Pferdeskelette aus dem römischen Gräberfeld von Klosterneuburg (Niederösterreich)*. Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien, Serie A, č. 102 (2000), 2001, s. 201–222.

Pomerne dobre sme oboznámení s demografickou štruktúrou obyvateľstva na troch lokalitách nachádzajúcich sa na severovýchodných hraniciach Panónie, vtedy už ale spadajúce pod provinciu Valeria. Ide o neskororímske pohrebiská Nyergesújfalu-Sánchegy, Esztergom a Visegrád-Diós, ktoré antropologicky vyhodnotila Mónika Merczi.^[85]

Pohrebisko Nyergesújfalu-Sánchegy, prislúchajúce vojenskému tábora Crumerum, možno datovať do konca 4. a na začiatok 5. storočia n. l. Na polohe Sác Berg bolo pochovaných 7 nedospelých (deti vo veku od narodenia až 14 rokov) a 11 dospelých (viac ako 15 rokov), z nich bolo 8 mužov a 3 ženy.^[86]

V Esztergome boli rozpoznané dve neskororímske nekropoly:^[87] pohrebisko v polohe Bánom dűlő, ktoré slúžilo vojenskému tábora Solva, je datované od prvej polovice 4. po prvú polovicu 5. storočia n. l. V 335 hrobov odkrytých počas výskumu v rokoch 1986 až 1990 bolo pochovaných 110 nedospelých a 298 dospelých jedincov, medzi nimi 161 mužov a 137 žien.^[88] Pohrebisko v polohe Kossuthova ulica, datované od poslednej tretiny 3. do konca 4. storočia, bolo používané civilným obyvateľstvom. V 95 hroboch boli identifikovaných 28 detí a 73 dospelých, vrátane 45 mužov a 28 žien.^[89]

Malému kastelu Pone Navata (dnes Visegrád-Gizellamajor) možno priradiť pohrebisko vo Visegrád-Diós, preskúmané v rokoch 1988 až 1996. V 226 hroboch bolo antropologicky analyzovaných 238 jedincov, z toho 75 kostier patrilo nedospelým a 163 dospelým (99 mužov a 64 žien). Datovanie pohrebiska spadá medzi polovicu 4. a počiatok 5. storočia n. l.^[90]

[85] Mónika MERCZI, *Verletzungen an spätrömischen Schädeln aus Nordost-Pannonien*. In *Waffen in Aktion – Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference*. Xanten 2007, s. 165–182.

[86] Márta H. KELEMEN, *Későrómai sírok a nyergesújfalui tábor temetőjéből*. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 5 (ďalej Komárom-Esztergom Megyei Múz. Közl.), 1997, s. 399–424; Mónika MERCZI, *Embentani adatok Nyergesújfalu – Sánchegy későrómai kori népességéhez*. Komárom-Esztergom Megyei Múz. Közl. 9, 2002, s. 99–112.

[87] Márta H. KELEMEN, *Solva. Esztergom későrómai temetői*. Libelli archaeologici ser nov. 3, 2008.

[88] Mónika MERCZI, *A castellumtemető (Esztergom – Bánomi dűlő) népességének embentani vizsgálata*. In Márta H. KELEMEN, *Solva. Esztergom későrómai temetői*. Libelli archaeologici ser nov. 3, 2008, s. 401–478; Mónika MERCZI, *Traumás elváltozások az Esztergom – Bánomi dűlői késő római temetőben*. Folia Anthropologica 5, 2007, s. 79–91.

[89] Mónika MERCZI, *Az Esztergom, Kossuth Lajos utcai késő római népesség sérülései és betegségei*. Békés Megyei Múz. Közl. 24 – 25, 2003, s. 393–409.

[90] Mónika MERCZI, *Embentani adatok a Dunakanyar (Visegrád – Diós) késő római kori népességéhez*. Anthropologiai Közlemények 42, 2001, s. 33–44.

Záver

Štatisticko-analytický prístup k vyhodnoteniu demografickej štruktúry rímskej populácie, pochovanej na pohrebiskách v Gerulate v priebehu neskorého 1. až 4. storočia n. l., poukázal na všeobecne podhodnotené zastúpenie nedospelých jedincov, predovšetkým novorodencov a najmenších detí od 1 do 4 rokov. Tento jav, bežne rozšírený na rímskych pohrebiskách, negatívne ovplyvnil ostatné demografické parametre ako strednú dĺžku života pri narodení a detskú úmrtnosť. Druhou zistenou anomáliou je prítomnosť vyššieho počtu mužov ako žien v tejto populácii, no platí, že rovnako ako v prípade výrazného deficitu detí, tak i nerovnomerné zastúpenie oboch pohlaví má príčinu v kombinácii radu sociálnych, kultúrnych, metodologických a ďalších faktorov.

Hlavným a zásadným problémom demografickej analýzy, ktorý síce použité populačné modely čiastočne upravujú, no definitívne ho neeliminujú, je nedostatočný stav vyhodnotenia osteologickej série. Demografický profil, odvodený len z necelej polovice antropologicky analyzovaných jedincov, môže i navzdory tomuto obmedzeniu poskytnúť predbežný obraz o populačnej štruktúre a rôznych demografických trendoch. Z najmenej 475 rímskych hrobov, ktoré boli doposiaľ odkryté pri archeologickom výskume v Rusovciach, máme k takmer trom štvrtinám (336 hrobov) antropologicko-archeologické určenie, identifikujúce minimálne 350 jedincov (205 dospelých a 60 nedospelých). V dospeljej populácii sa zistila prevaha mužov (94 mužov a 37 žien), no vysoký počet neurčených jedincov môže tento pomer po ich antropologickom vyhodnotení ešte zmeniť. Detská mortalita do 9 rokov je mimoriadne nízka, výraznejšie hodnoty úmrtnosti možno pozorovať až po tomto období života: najskôr menší, vo vekovej kategórii 10 – 14 rokov, a neskôr rapídny nárast po 19. roku života. Úmrtnostný profil dospelých jedincov možno opísať ako nepravidelne klesajúcu krivku, dosahujúcu vrchol vo vekovej skupine 20–39 rokov a s najnižšou pravdepodobnosťou dožitia v kategórii nad 60 rokov. Rozdiel v úmrtnosti u dospelých mužov bol pri vzájomnom porovnaní vekových kategórií 20 až 39 rokov a 40 až 59 rokov relatívne vyrovnaný a s podobnou situáciou sa stretávame i u žien.

Pomocou populačných modelov bol načrtnutý upravený variant demografického profilu skúmanej populácie. Po vyhodnotení zostávajúceho ľudského osteologického materiálu bude možné nielen rekonštruovať demografické trendy v populácii, ale snáď i sledovať intenzitu osídlenia na základe skupín hrobov, reprezentujúcich zvlášť staršiu dobu rímsku a mladšie obdobie (3.–4. storočie n. l.).

Podakovanie

Chceli by sme vyjadriť našu vďaku doc. RNDr. Radoslavovi Beňušovi, PhD. za usmernenie a konštruktívne pripomienky k tejto štúdii, a Mgr. Pavlovi Jelínkovi, PhD. za poskytnutie doplňujúcich informácií k nálezom Slovenského

archeologického a historického inštitútu v Rusovciach. Chceme sa tiež poďakovať RNDr. Alene Šefčákovej, PhD. za overenie a dohľadanie ľudského kostrového materiálu z rímskych hrobov v zbierkach Slovenského národného múzea v Bratislave a RNDr. Petrovi Velemínskému, PhD. a jeho kolegom za dohľadanie ľudských pozostatkov z rímskych hrobov, ktoré sú v evidencii Národného múzea v Prahe.

SUMMARY

The Roman auxiliary fort in Gerulata, in southwest Slovakia, was an exposed front line facility in Pannonia Superior situated approximately 40 km from Carnuntum, an important legionary fortress and also the capital of the area. It was probably constructed during the reign of Domitian and remained in use until the late Antique period in the 4th century CE. Civil settlements and several cemeteries were established in the immediate hinterland of the fort. In order to reconstruct its population structure, a demographic analysis was conducted on all anthropologically examined skeletal remains. The studied series, however, is not representative of the complete skeletal population unearthed at the cemeteries, considering the low percentage of analysed graves and tombs (50 % to 72 %) as the most significant limitation. Nevertheless, a minimal number of 350 individuals were identified in 336 burials and cremations, although the total number of burials discovered to date at the site is much higher. Infant individuals were clearly underrepresented in the series, most particularly the newborns and small children between ages 1 and 4. This bias was counteracted, but not definitively eliminated, by the use of different population models that estimated higher values of infant mortality. In the adult population, a predominance of males was recognised, but changes to the sex ratio are expected due to a relevant number of individuals of indeterminate sex. The adult mortality pattern shows an irregular decrease from ages 20 and 39, when it was at its maximum, to the lowest point in over 60s age category. No statistically significant differences were found in the mortality of men between the categories 20 and 39 years and 40 and 59 years, with a similar trend observed among women.

PRÍLOHA Č. 1A. RÍMSKE POHREBISKO I, POLOHA PRI ŠKOLE – INHUMAČNÉ HROBY

Hrob	Antropologický posudok			Archeologické určenie			Kostrové pozostatky	Poznámky
	počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
		pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
1	1	♀	okolo 50					-
2	1	♀	okolo 50					-
3				1	neurč.	neurč.		kostra dlhá 140 cm, vo vystretej polohe, tvárová časť zničená
4				1	♀	neurč.		kostra dlhá 155 cm, vo vystretej polohe
5a	1	♂	35–40					archeologicky zistené pozostatky troch jedincov
5b	1	♀	40–49					
5c							neurč.	
6				1	neurč.	neurč.		lebka, kosti pomiešané
7	1	♂	40–49					-
9	1	♂	60–65					-
10	1	♂	20–25					-
11				1	neurč.	nedo- spely		zvyšky lebky a zlomok kostí
12	1	♂	20–25					-
13				1	neurč.	neurč.		zachovaná horná polovica kostry
14				1	neurč.	dospelý		kostra dlhá 150 cm, vo vystretej polohe
15	1	♂	okolo 50					-
16				1	neurč.	neurč.		kostra mladšej osoby, dlhá 140 cm
17							neurč.	stopy lebky, zvyšky kostí ľavej ruky a nohy
18				1	♂	neurč.		kostra dlhá 180 cm, vo vystretej polohe
19				1	neurč.	dospelý		kostra dlhá 155 cm, vo vystretej polohe
20	1	♂	50–59					-
21	1	♀	20–29					-
22	1	♂	40–59					-
23				1	neurč.	neurč.		kostra mladšej osoby, dlhá 120 cm
25	1	♂	50–55					-

Hrob	Antropologický posudok			Archeologické určenie			Kostrové pozostatky	Poznámky
	počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
		pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
26				1	neurč.	neurč.		dolná polovica kostry a kosti ľavej ruky in situ, zlomky lebky a ostatné kosti zhrnuté
28				1	neurč.	dospelý		kostra dlhá 140 cm, na pravom boku
29				1	neurč.	dospelý		kostra dlhá 160 cm, vo vy-stretej polohe
30	1	♂	40–45					-
31				1	neurč.	nedo-spělý		zachovaná kosť a obrysy lebky
32	1	♂	dospelý					-
33							neurč.	zlomky dolných končatín
34							nezachov.	detský hrob podľa rozme-rov hrobevej jamy
35				1	neurč.	neurč.		kostra dlhá 140 cm, vo vy-stretej polohe
36a	1	♀	40–49					-
36b	1	♀	juvenis					-
37				1	neurč.	dospelý		kostra dlhá 155 cm, vo vy-stretej polohe, v zlom stave zachovania
38				1	neurč.	dospelý		kostra dlhá 145 cm, vo vy-stretej polohe, v zlom stave zachovania
39							neurč.	zvyšky lebky a zlomky kostí
40				1	neurč.	dospelý		lebka a ľavá polovica kostry in situ, ostatné kosti pomešané
41	1	♀	juvenis					-
42				1	neurč.	dospelý		kosti pomešané
43							neurč.	kosti pomešané, lebka chýba
44				1	neurč.	neurč.		lebka, panvová kosť a kosti z ruky
45				1	neurč.	neurč.		kostra dlhá 130 cm
46				1	neurč.	nedo-spělý		kostra dlhá 125 cm, vo vy-stretej polohe, v zlom stave zachovania
47				1	♂	neurč.		kostra dlhá 160 cm, vo vy-stretej polohe

Hrob	Antropologický posudok			Archeologické určenie			Kostrové pozostatky	Poznámky
	počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
		pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
48							neurč.	iba kosť ruky a nohy
49							neurč.	kosti z nohy
51	1	♀	40–45					-
52	1	♂	50–59					-
53	1	♀	30–39					-
55	1	♂	juvenis					-
56	1	♂	50–55					-
57				1	neurč.	dospelý		kostra v zlom stave zachovania
58	1	♂	50–59					-
61				1	neurč.	nedo- spělý		časť lebky, zlomky kostí ruky a stopy panvy
62				1	neurč.	neurč.		dolné končatiny in situ, ostatné kosti a lebka rozhádzané
63	1	♂	60–69					-
66				1	neurč.	dospelý		kostra dlhá 140 cm, vo vy- stretej polohe
67				1	neurč.	dospelý		kostra dlhá 150 cm, vo vy- stretej polohe
70				1	♀	neurč.		kostra dlhá 140 cm, vo vy- stretej polohe, v zlom stave zachovania
71				1	neurč.	dospelý		kostra dlhá 150 cm, vo vy- stretej polohe, v zlom stave zachovania
82	1	♀	40-x					-
83	1	♂	40-x					-
84	1	♂	30–35					-
85	1	neurč.	infans					-
102	1	neurč.	infans II					-
103	1	♂	40–59					-
119	1	♂	20–29					-
135				1	neurč.	neurč.		pravá ruka, rebrá a dolné končatiny
139				1	neurč.	neurč.		kostra mladého jedinca, dlhá 135 cm, v zlom stave zachovania
140	1	♂	60–69					-

Hrob	Antropologický posudok			Archeologické určenie			Kostrové pozostatky stav	Poznámky
	počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
		pohlavie	Vek		pohlavie	vek		
142	1	♀	60–69					-
144	1	♂	50–59					-
145				1	neurč.	dospelý		zlomky lebky, kosti ľavej ruky, dolných končatín a časť panvy
147	1	♂	30–39					dvojitý hrob
148	1	♂	40–45					
166							neurč.	ramenná kosť, laktová kosť, kosť z nohy, zlomok lebky
167				1	♂	dospelý		kostra dlhá 170 cm, vo vystretej polohe
168/82	neurčený typ pohrebu							
169/89				1	neurč.	neurč.		-
170a/91	1	♂	40–59					-
170b/91	1	♂	dospelý					-
170c/91	1	neurč.	neurč.					-
171/93	1	♀	21					-
172/93	1	neurč.	neurč.					-
173/93	1	♀	okolo 12					-
174/94	1	♂	okolo 62					-
175/01							neanalyz.	-
176/03				1	neurč.	neurč.		nevyberaný hrob

Skratky: neurč. = neurčený, nezachov. = nezachovaný, neanalyz. = neanalyzovaný

Ludské kostrové pozostatky z inhumačných a žiarových hrobov, nájdené na pohrebisku I, sú deponované v Slovenskom národnom múzeu v Bratislave (evid. č. 3913–3963, 4566–4602, 4672, 7205–7209). Žiarové hroby z pohrebiska (hroby 27, 54, 59–60, 64–66a, 68–69, 72–81, 86–89, 91–101, 103a–118, 120–121, 123–126, 128–129, 131–134, 136–138, 141, 143, 146, 149–164) nie sú v prehľade uvedené, keďže antropologický materiál z nich nebol vyhodnotený.

Zdroje: Dana KUHAJDOVÁ, *Antropológia rímskeho pohrebiska Pri škole v Rusovciach*. Acta Rer. Natur. Mus. Nat. Slov., Bratislava 26, 1980a, s. 99–152; Ludmila KRASKOVSKÁ, *Gerulata-Rusovce. Rímske pohrebisko I* (= Fontes AŮ SNM 2), Bratislava 1974; Magda PICHLEROVÁ, *Pokračovanie výskumu v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 1982, 1983, s. 208–211; Magda PICHLEROVÁ, *Výskum Gerulaty*. AVANS 1989, 1991, s. 81–83; Alena ŠEFCÁKOVÁ, *Kostrové pozostatky z rímskeho hrobu z Bratislavy-Rusoviec*. AVANS 1992, 1993, s. 123–124; Alena ŠEFCÁKOVÁ, *Rímske kostry z Bratislavy-Rusoviec*. AVANS 1994, 1996, s. 171–172; Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Renáta GLASEROVÁ – Laura RIDEGOVÁ, *Kostrový hrob na Balkánskej ulici v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 2001, 2002, s. 180; Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Barbora WEBEROVÁ, *Záchraný archeologický výskum na stavbe Kanalizácie v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 2003, 2004, s. 170; Ludmila KRASKOVSKÁ, *Gerulata-Rusovce. Rímske pohrebisko I* (= Fontes AŮ SNM 2), Bratislava 1974.

PRÍLOHA Č. 1B. RÍMSKE POHREBISKO II, POLOHA PRI CINTORÍNE – INHUMAČNÉ HROBY

Hrob	Antropologický posudok			Archeologické určenie			Kostrové pozostatky	Poznámky
	počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
		pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
9/42–43	hrob koňa a psa							
I/49				1	neurč.	nedo- spely		kostra v zlom stave zachovania
I							nezachov.	detský hrob podľa rozmerov hrobovej jamy (nepatrné fragmenty lebky)
II							nezachov.	detský hrob podľa rozmerov hrobovej jamy (nepatrné zvyšky kostry)
III	1	♂	30–39					-
IV							nezachov.	detský hrob podľa rozmerov hrobovej jamy
V				1	neurč.	neurč.		kostra vo vystretej polohe
VI							neurč.	rozhádzané dlhé kosti rúk a nôh, lebka chýbala
VII	1	neurč.	5–6					-
VIII	1	neurč.	16–18					-
X	1	neurč.	13					-
XI	1	neurč.	0–7					-
XII							nezachov.	detský hrob podľa rozmerov hrobovej jamy
XIII							nezachov.	detský hrob podľa rozmerov hrobovej jamy
XIV	1	neurč.	8					-
XV	1	neurč.	11–13					-
XVI	1	♂	30–39					-
XVII	1	neurč.	9–10					-
XVIII							nezachov.	detský hrob podľa rozmerov hrobovej jamy
XX	1	♀	40–49					-
XXII							nezachov.	-
XXV							nezachov.	detský hrob podľa rozmerov hrobovej jamy (zuby)
XXVI	1	neurč.	3–4					-

Hrob	Antropologický posudok			Archeologické určenie			Kostrové pozostatky	Poznámky
	počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
		pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
XXVII	1	neurč.	0–6 mes.					-
XXVIII	1	♂	dospelý					-
XXIX	1	neurč.	9					-
XXX	1	neurč.	10					-
XXXI	1	neurč.	12 mes.					-
XXXII	1	♂	30–39					-
XXXIII							nezachov.	detský hrob podľa rozmerov hrobovej jamy
XXXV							nezachov.	detský hrob podľa rozmerov hrobovej jamy
XXXVI	1	neurč.	dospelý					-
XXXVII	1	♂	30–39					-
XXXVIII	1	neurč.	18–20					-
XXXIX	1	♀	30–39					-
XL	1	♂	30–39					-
XLII	1	♂	30–39					-
XLIII							nezachov.	detský hrob podľa rozmerov hrobovej jamy
XLIV	1	neurč.	10					-
XLV	1	♂	30–39					-
XLVI	1	♂	30–39					-
XLVII	1	neurč.	dospelý					-
XLVIII	1	neurč.	30–39					-
XLIX	1	neurč.	dospelý					-
L	1	neurč.	dospelý					-
LI	1	neurč.	12–18 mes.					-
LII							neurč.	zlomky kostí
LIII	1	♀	20–29					-
LIV	1	♂	40–49					-
LV	1	neurč.	3–4					-
LVI	1	neurč.	18–20					-
LVII	1	neurč.	15–16					-
LVIII	1	neurč.	10–11					-
LX	1	♀	20–29					-

Hrob	Antropologický posudok			Archeologické určenie			Kostrové pozostatky	Poznámky
	počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
		pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
LXI	1	neurč.	10					-
LXII	1	neurč.	dospelý					-
LXIII	1	♂	50–59					-
LXIV	1	neurč.	13					-
LXV	1	♂	40–49					-
LXVI	1	neurč.	dospelý					-
LXVII	1	neurč.	16–18					-
LXVIII	1	♂	50–59					-
LXIX	1	neurč.	18–20					-
LXIXa	1	neurč.	circum-natale					-
LXIXb	1	neurč.	0–3 mes.					-
LXX	1	♀	20–29					-
LXXI	1	♂	40–49					-
LXXIII	1	♂	30–39					-
LXXIV	1	♂	40–49					-
LXXV	1	♂	30–39					-
LXXVI	1	neurč.	12–13					-
LXXVII	1	♂	30–39					-
LXXVIII	1	♂	30–39					-
LXXX	1	neurč.	dospelý					-
LXXXI	1	♀	30–39					-
LXXXII	1	♀	40–49					-
LXXXIII	1	neurč.	18–20					-
LXXXIVa	1	neurč.	dospelý					-
LXXXIVb	1	neurč.	dospelý					-
LXXXV	1	♂	40–49					-
LXXXVI	1	♂	40–49					-
LXXXVII							nezachov.	zrejme detský hrob
LXXXVIII	1	♀	30–39					-
LXXXIX	1	neurč.	10–11					-
XC/82	1	♀	30–39					-
XCI/82	hrob koňa							

Hrob	Antropologický posudok			Archeologické určenie			Kostrové pozostatky	Poznámky
	počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
		pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
XCII/98				1	neurč.	neurč.		-
XCIII/98				1	neurč.	neurč.		-
XCIV/98				1	neurč.	neurč.		-
XCV/04				1	neurč.	neurč.		-
XCVI/04				1	neurč.	neurč.		-
XCVII/04				1	neurč.	neurč.		-
XCVIII/04				1	neurč.	neurč.		-

Poznámky a skratky: porovnaj príloha 1A

Číslovanie nových inhumačných hrobov rešpektuje značenie rímskymi číslami, ktoré boli zavedené Magdou Pichlerovou a iba v prípade nálezov predchádzajúcich systematický výskum pohrebiska II v rokoch 1968 až 1973 sa uvádzajú arabské čísla.

Ludské kostrové pozostatky z inhumačných hrobov, nájdené počas výskumu v rokoch 1968 až 1973 a 1982 na pohrebisku II, sú uložené v Národnom muzeu v Prahe (evid. č. P7A 7421–7428, 7430, 7434–7440, 7443–7447, 7449–7463, 7466–7479, 7481–7486, 7488–7495, 11338), hrobové celky z rokov 1998 a 2004 sú dnes v Slovenskom národnom múzeu v Bratislave (evid. č. 7785, 9157–9159, 8540, 8636–8639).

Zdroje: Magda PICHLEROVÁ – Milan STLOUKAL, *Kostrové hroby z rímskeho pohřebišť II v Gerulatě*. In: Časopis Národního muzea v Praze. Řada přírodovědná 146, 1977, s. 29–40; Magda PICHLEROVÁ, *Gerulata-Rusovce. Římské pohřebisko II* (= Fontes AŮ SNM 5), Bratislava 1981; Aladar RADNÓTI – Dénes GABLER, *Rusovcei (Oroszvár) ásatások* (1942–43). Commun. Archaeol. Hung. 1982, s. 47–71; Ludmila KRASKOVSKÁ, *Nález římského hrobu v Rusovciach*. Arch. Rozhledy 3, 1951, s. 160–161; Milan STLOUKAL, *Posudek k římskému žárovému a kostrovému hrobu z Bratislavy-Rusovců*. AVANS 1982, 1983, s. 228–230; Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Barbora VORLÍČKOVÁ, *Pokračovanie výskumu na stavbe Odkanalizovanie Rusoviec*. AVANS 2004, 2006, s. 175–178; Jaroslava SCHMIDTOVÁ, nepublikovaný výskum Kováčsovej ulice z roku 1998.

PRÍLOHA Č. 1C. RÍMSKE POHREBISKO II, POLOHA PRI CINTORÍNE – ŽIAROVÉ HROBY

Hrob	Antropologický posudok			Archeologické určenie			Kostrové pozostatky	Poznámky
	počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
		pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
1	1	♀	dospelý					-
2	1	neurč.	nedospelý					-
3		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
4	1	♀	dospelý					-
5					±0			veľmi malé množstvo spálených kostí
6					±0			drobné spálené kosti sa rozpadli
7	1	♂	40–59					-
8		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
9		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
10		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
11	1	♂	20–39					-
12	1	neurč.	20–39					-
13		určenie neumožnené						veľmi malé množstvo spálených kostí
14	1	neurč.	dospelý					-
15	1	neurč.	dospelý					-
16	1	neurč.	20–39					-
17		určenie neumožnené						veľmi malé množstvo spálených kostí
19	1	neurč.	dospelý					-
20	1	neurč.	20–39					-
21		♂	neurč.					malé množstvo spálených kostí
22	1	♂	20–39					-
23		určenie neumožnené						veľmi malé množstvo spálených kostí
24a	1	neurč.	20–39					-
24b	1	neurč.	nedospelý					-
25	1	neurč.	dospelý					-
26	1	neurč.	dospelý					-

Hrob	Antropologický posudok			Archeologické určenie			Kostrové pozostatky	Poznámky
	počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
		pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
27		určenie neumožnené						veľmi malé množstvo spálených kostí
28		určenie neumožnené						veľmi malé množstvo spálených kostí
29	1	♂	dospelý					-
30	1	neurč.	dospelý					-
31	1	♂	40-59					-
32	1	♂	dospelý					-
33	1	♀	20-39					-
34	1	♂	20-39					-
35	1	♂	dospelý					-
36	1	♀	dospelý					-
37				1	♂	dospelý		veľmi malé množstvo spálených kostí
39	1	neurč.	dospelý					-
40	1	neurč.	dospelý					-
41		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
42	1	♂	dospelý					-
43a	1	♂	dospelý					-
43b	1	neurč.	dospelý					-
44	1	♂	20-39					-
45	1	♂	40-59					-
46	1	♂	dospelý					-
47	1	♂	dospelý					-
48		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
49	1	neurč.	dospelý					-
50	1	♀	dospelý					-
51	1	♂	20-39					-
52	1	neurč.	dospelý					-
53		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
54		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli

Hrob	Antropologický posudok			Archeologické určení			Kostrové pozostatky	Poznámky
	počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
		pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
55		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
56	1	neurč.	dospelý					-
57	1	♂	dospelý					-
58	1	♂	dospelý					-
59	1	neurč.	dospelý					-
60				1	♂	dospelý		drobné spálené kosti sa rozpadli
61		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
62	1	♂	dospelý					-
63	1	neurč.	dospelý					-
64	1	neurč.	dospelý					-
65	zvierací hrob (?)							
66	1	neurč.	dospelý					-
67	1	neurč.	nedospelý					-
68		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
69				1	♀	dospelý		veľmi malé množstvo spálených kostí
70	1	neurč.	20–39					-
71	1	neurč.	dospelý					-
72	1	neurč.	nedospelý					-
73	1	neurč.	40–59					-
74	1	neurč.	20–39					-
75	1	neurč.	dospelý					-
76		určenie neumožnené						veľmi malé množstvo spálených kostí
77		určenie neumožnené						veľmi malé množstvo spálených kostí
78	1	♀	< 7					-
79	1	neurč.	dospelý					-
80	1	neurč.	20–39					-
81	1	neurč.	dospelý					-

Hrob	Antropologický posudok			Archeologické určení			Kostrové pozostatky	Poznámky
	počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
		pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
82		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
83		určenie neumožnené						veľmi malé množstvo spálených kostí
84	1	neurč.	nedospelý					-
85	1	♀	dospelý					-
86	1	♂	dospelý					-
87	1	neurč.	20–39					-
88	1	♀	dospelý					-
89		určenie neumožnené						veľmi malé množstvo spálených kostí
90	1	neurč.	dospelý					-
91	1	♂	dospelý					-
92	1	neurč.	40–59					-
93		určenie neumožnené						veľmi malé množstvo spálených kostí
94	1	♂	dospelý					-
95	1	♀	dospelý					-
96	1	♂	dospelý					-
97	1	♂	dospelý					-
98	1	neurč.	dospelý					-
99	1	♂	20–39					-
100	1	neurč.	20–39					-
101	1	neurč.	2–3					-
102	1	♂	dospelý					-
103	1	neurč.	nedospelý					-
104	1	neurč.	30–39					-
105		určenie neumožnené						veľmi malé množstvo spálených kostí
106	1	neurč.	nedospelý					-
107	1	neurč.	nedospelý					-
108	1	♀	20–39					-
109	1	neurč.	dospelý					-
110					♂		nezachov.	podľa nálezov v hrobe

Hrob	Antropologický posudok			Archeologické určení			Kostrové pozostatky	Poznámky
	počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
		pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
111	1	neurč.	dospelý					-
112							nezachov.	-
113							nezachov.	-
114	1	neurč.	dospelý					-
115		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
116		určenie neumožnené						veľmi malé množstvo spálených kostí
117	1	neurč.	dospelý					-
118	1	♀	40–59					-
119					♂			veľmi malé množstvo spálených kostí
120	1	♂	40–59					-
121	1	♂	dospelý					-
122	1	♂	dospelý					-
123	1	♂	20–39					-
124	1	♂	20–39					-
125	1	neurč.	dospelý					-
126	1	neurč.	20–39					-
127	1	♂	dospelý					-
128	1	♂	dospelý					-
129		určenie neumožnené						malé množstvo spálených kostí
130	1	♂	20–39					-
131		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
132					♂			veľmi malé množstvo spálených kostí
133		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
134	1	neurč.	dospelý					-
135	1	♀	dospelý					-
136		určenie neumožnené						veľmi malé množstvo spálených kostí
137	1	♂	dospelý					-

Hrob	Antropologický posudok			Archeologické určenie			Kostrové pozostatky	Poznámky
	počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
		pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
138	1	♂	dospelý					-
139	1	♂	dospelý					-
140		určenie neumožnené						malé množstvo spálených kostí
141	1	♂	dospelý					-
142	1	neurč.	dospelý					-
143	1	♂	dospelý					-
144					♀		nezachov.	podľa hrobovej výbavy
145	1	neurč.	dospelý					-
146	1	neurč.	20–39					-
147		určenie neumožnené						veľmi malé množstvo spálených kostí
148	1	♂	20–39					-
149	1	neurč.	dospelý					-
150	1	neurč.	nedospelý					-
151	1	♂	dospelý					-
152	1	neurč.	20–39					-
153	1	neurč.	nedospelý					-
154	1	neurč.	dospelý					-
155	1	neurč.	dospelý					-
156	1	neurč.	dospelý					-
157	1	♀	dospelý					-
158	1	♂	dospelý					-
159		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
160		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
161		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
163		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
165					♂			podľa nálezov v hrobe
166	1	neurč.	dospelý					-
167		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli

Hrob	Antropologický posudok			Archeologické určenie			Kostrové pozostatky	Poznámky
	počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
		pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
168					♂			podľa hrobovej výbavy
169		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
170		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
171		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
172		určenie neumožnené						drobné spálené kosti sa rozpadli
173/82	1	neurč.	20–39					-

Skratky: porovnaj príloha 1A

Číslovanie žiarových hrobov rešpektuje značenie arabskými číslami, ktoré boli zavedené Magdou Pichlerovou, na odlišenie od inhumačných hrobov.

Ludské kostrové pozostatky zo žiarových hrobov, nájdené počas výskumu v rokoch 1968 až 1973 (a 1982) na pohrebisku II, sú uložené v Národnom múzeu v Prahe (evid. č. P7A 6643–6691, 6887–6930).

Zdroje: Magda PICHLEROVÁ – Milan STLOUKAL, *Žárové hroby z rímskeho pohřebiště II v Gerulatě*. In Časopis Národního muzea v Praze. Řada přírodovědná 150, 1981, s. 184–200; Milan STLOUKAL, *Posudek k římskému žárovému a kostrovému hrobu z Bratislavy-Rusovců*. AVANS 1982, 1983, s. 228–230.

PRÍLOHA Č. 1D. RÍMSKE POHREBISKO III, POLOHA PARCELA JRD – INHUMAČNÉ
A ŽIAROVÉ HROBY

Hrob	Typ pohrebu	Antropologický posudok			Archeologické určenie			Kostrové pozostatky	Poznámky
		počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
			pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
1/42–43	inhum.					♂			podľa hrobovej výbavy
2/42–43	inhum.							neanalyz.	-
3/42–43	žiar.							neanalyz.	-
4/42–43	žiar.							neanalyz.	-
5/42–43	žiar.							neanalyz.	-
6/42–43	žiar.							neanalyz.	-
7/42–43	žiar.							neanalyz.	-
8/42–43	žiar.							neanalyz.	-
1	inhum.	1	♀	20–29					-
2	inhum.	1	♂	30–35					-
3	inhum.	1	♂	60–69					-
4	inhum.	1	♀	40–49					-
5	inhum.	1	♀	40–49					-
6	inhum.	1	neurč.	10–14					-
7	inhum.	1	neurč.	10–13					-
8	inhum.	1	neurč.	3–5					-
9	inhum.	1	♀	15–18					-
A	inhum.				1	neurč.	neurč.		-
B (a)	inhum.				1	neurč.	neurč.		-
B (b)	inhum.				1	neurč.	neurč.		-
10/08	inhum.	1	♀	40–59					objekt 6 (hrob 1)
11a/08	inhum.	1	neurč.	1–2					objekt 3 (hrob 2)
11b/08	inhum.	1	neurč.	6–7					-
12/08	inhum.	1	neurč.	9–13					objekt 7 (hrob 3)
13/14	inhum.				1	neurč.	neurč.		(analýza nepublikovaná)
14/14	žiar.							neanalyz.	-

Skratky: inhum. = inhumačný, žiar. = žiarový, neurč. = neurčený, nezachov. = nezachovaný, neanalyz. = neanalyzovaný

Ľudské kostrové pozostatky z inhumačných hrobov (a jedného žiarového), nájdené počas výskumu v rokoch 1970–71, 2008 a 2014 na pohrebisku III, sú uložené v Slovenskom národnom múzeu v Bratislave (evid. č. 4557–4565, 9157–9159; rok 2014 ešte nezaevidované).

Zdroje: Dana KUHAJDOVÁ, *Antropológia rímskeho pohrebiska Parcela JRD v Rusovciach*. Acta Rer. Natur. Mus. Nat. Slov., Bratislava 26, 1980b, s. 87–97; Ľudmila KRASKOVSKÁ, *Rímske pohrebisko na parcele JRD v Rusovciach*. Zbor. SNM. 68, Hist. 14, 1974, s. 81–111; Jaroslava SCHMIDTOVÁ, *Nové hrobové nálezy z Bratislavy-Rusoviec s germánskymi nádobami*. In: Archeológia barbarov 2009, Nitra 2010, s. 701–712; Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Katarina HARMADYOVÁ, nepublikovaný výskum z roku 2014.

PRÍLOHA Č. 1E. RÍMSKE POHREBISKÁ IV-VI A IZOLOVANÉ POHREBY

Hrob	Typ pohrebu	Antropologický posudok			Archeologické určenie			Kostrové pozostatky	Poznámky
		počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje			
			pohlavie	Vek		pohlavie	vek	stav	
POHREBISKO IV, POLOHA KOSTOL SV. VÍTA									
1/88	inhum.	1	neurč.	5–6					hrob 6/88
2a/88	inhum.	1	♂	50–59					hrob 8/88
2b/88	inhum.	1	♀	30–39					hrob 8/88
3/88	inhum.							neanalyz.	-
4/88	inhum.							neanalyz.	-
5/89	inhum.							neanalyz.	-
6/89	inhum.	hrob koňa							
7/98	-	kenotaf							
POHREBISKO V, POLOHA PRI ŽELEZNIČNEJ STANICI									
1/97	inhum.				1	neurč.	neurč.		-
2/98	inhum.				1	neurč.	neurč.		-
3/98	žiar.							neanalyz.	-
POHREBISKO VI, POLOHA IRKUTSKÁ ULICA									
1/1891	inhum.							neanalyz.	sarkofág
2/1891	inhum.							neanalyz.	-
3/1891	inhum.							neanalyz.	-
5/1894	inhum.							neanalyz.	rozhádzané kosti dolných končatín a lopatky
6/1894	inhum.							neanalyz.	iba kosti
7/1894	inhum.							nezachov.	-
8/1894	inhum.							neanalyz.	-
9/1894	inhum.							nezachov.	-
10/1894	inhum.							nezachov.	-
1/2002	inhum.				1	neurč.	neurč.		(analýza nepublikovaná)
2/2002	inhum.				1	neurč.	neurč.		(analýza nepublikovaná)
3/2007	inhum.				1	neurč.	neurč.		-

Hrob	Typ pohrebu	Antropologický posudok			Archeologické určenie			Kostrové pozostatky	Poznámky
		počet jedincov	demografické údaje		počet jedincov	demografické údaje		stav	
			pohlavie	Vek		pohlavie	vek		
IZOLOVANÉ HROBY									
1/66	inhum.	1	neurč.	< 4 týždne					-
1/03	inhum.				1	neurč.	neurč.		-
bez č.	inhum.	hrob koňa							

Poznámky a skratky: porovnaj príloha 1A a 1E

Ludské kostrové pozostatky, nájdené na pohrebiskách V a VI a rôznych polohách na lokalite Rusovce, sú uložené v Slovenskom národnom múzeu v Bratislave.

Zdroje: Mária VONDRÁKOVÁ, *Kostrové zvyšky z doby rímskej z Bratislavy-Rusoviec*. AVANS 1988, 1990, s. 172–173; Michal SLIVKA, *Výskum exteriéru kostola v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 1988, 1990, s. 153–154; Michal SLIVKA, *Výskum interiéru kostola v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 1989, 1991, s. 93–94; Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Jitka JEZNÁ – Laura JUHÁSZOVÁ, *Záchranný výskum na trase prepojenia sietí v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 2000, 2001, s. 175; Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Peter BAXA – Jitka JEZNÁ, *Záchranný archeologický výskum na stavbe Odkanalizovania Rusoviec*. AVANS 1998, 2000, s. 147–148; Ágost SÓTER, *Római leletekröl Oroszváron*. Arch. Ért. 11, 1891, s. 253; Ágost SÓTER, *Csunyi és Oroszvári ásátások*. Arch. Ért. 14, 1894, s. 306–310; Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Jitka JEZNÁ, *Stavba s podlahovým vykurovaním v bohatom vicuse pri Via Carnuntina*. Zborník MMB 15, 2003, s. 19–26; Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Anita KOZUBOVÁ, *Archeologický výskum v mestskej časti Bratislava-Rusovce*. Zborník MMB 19, 2007, s. 21–34; Ludmila KRASKOVSKÁ, *Príbytok z doby rímskej v Rusovciach*. Zbor. SNM. 67, Hist. 13, 1973, s. 105–115; Jaroslava SCHMIDTOVÁ – Barbora WEBEROVÁ, *Záchranný archeologický výskum na stavbe Kanalizácie v Bratislave-Rusovciach*. AVANS 2003, 2004, s. 170; Jaroslava SCHMIDTOVÁ, nepublikovaný výskum Kováčovej ulice z roku 1997 (hroby koní).

Markéta Holubová

Panna Marie Svatohorská. Příspěvek k barokním vazbám jezuitské rezidence a poutního místa

Svatá Hora u Příbrami představuje jedno z nejcharakterističtějších a současně nejvýznamnějších mariánských poutních míst v Čechách. Prostřednictvím prosopografické analýzy jezuitského řádu autorka publikace rekonstruuje život jezuitské rezidence na Svaté Hoře a kariéru jednotlivých řeholníků. Velkou pozornost věnuje propojení jezuitského řádu s tradicí svatohorských mariánských poutí jako fenoménu barokní doby.

Etnologický ústav AV ČR ,v. v. i., Praha 2015, 244 s., rejstříky, anglické resumé

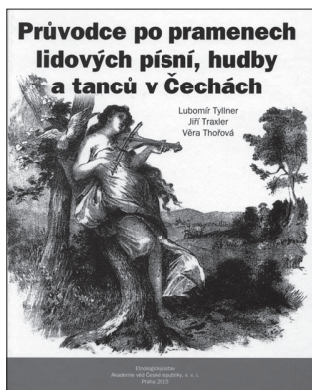
Publikace vznikla s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO:68378076

ISBN 978-80-87112-94-6

Cena s DPH 275 Kč

Objednávky vyřizuje B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz

Lubomír Tyllner – Jiří Traxler – Věra Thořová
Průvodce po pramenech lidových písní, hudby a tanců v Čechách

Publikace zahrnuje jak rukopisné, tak tištěné prameny lidové hudby. Podává informace o kompaktních pramenových celcích, nikoli o jednotlivých písních nebo instrumentálních zápisech. Autoři se soustředili na prameny z území Čech a do určité míry i českých enkláv v zahraničí (Daruvar, Volyň). Do přehledu pramenů nejsou zahrnuty kramářské tisky, vyjma těch písní, které přešly do lidové tradice. V Průvodci jsou rovněž podchyceny záznamy tanečních melodií. K záznamům je připojena informace o názvech tanců a popis tanečních kroků, které jsou uvedeny v původních pramenech.

Etnologický ústav AV ČR ,v. v. i., Praha 2015, 770 s., rejstříky, anglické resumé

Publikace vznikla s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO:68378076

ISBN 978-80-85010-09-1

Cena s DPH 680 Kč

Objednávky vyřizuje B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz

APLIKACE ANALÝZY PŘEŽÍVÁNÍ NA PŘÍPADĚ INDIVIDUÁLNÍCH HISTORICKÝCH DAT. PŘÍPADOVÁ STUDIE: MANŽELSKÉ KOHORTY V JABLONCI NAD NISOU V 18. STOLETÍ^[1]

Klára Hulíková Tesárková – Barbora Kuprová

Application of the survival analysis on the basis of individual historical data. Case study: Marriage cohorts in Jablonec nad Nisou in the 18th century

Abstract: The study presents the possibilities of application of the survival analysis method, commonly used for the data acquired by modern statistics, upon the historical individual data acquired through excerption of names from church registers. Through the analysis of selected characteristics of marriage cohorts of the 18th century in Jablonec nad Nisou is presented the functioning and principal advantages of the survival analysis (censoring of missing data) of the survival analysis. The results are compared with the results of traditional methods of historical demography.

Historická demografie, 2015, 39:2: 181–201

Key words: survival analysis, censoring, parish registers, Jablonec nad Nisou

Contact: RNDr. Klára Hulíková Tesárková, Ph.D.; Mgr. et Mgr. Barbora Kuprová, Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Albertov 6, Praha 2; e-mail: klara.hulikova@natur.cuni.cz; bara.kuprova@gmail.com

1. Úvod

Historická data o obyvatelstvu našeho území byla a jsou studována především pomocí tradičních metod historické demografie („klasické“ statistické metody, metoda rekonstrukce rodin).^[2] Tato data lze však zároveň zkoumat pomocí nově rozpracovávaných statistických metod, například analýzy přežívání, logistické regrese a dalších, které jsou u nás zatím aplikovány především na současná demografická data. Avšak historická data mohou být pro aplikaci těchto metod mnohdy dokonce vhodnější než data současná, a to především proto, že z historických pramenů (především z církevních matrik) máme o obyvatelích k dispozici údaje, ze kterých je možné částečně rekonstruovat demografickou dimenzi životních drah

[1] Studie vznikla v rámci řešení projektu podporovaného Grantovou agenturou ČR č. 15–19601S.

[2] Na příklad Lumír DOKOUPIL aj., *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha, 1999; Ladislav DUŠEK, *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století*. Ústí nad Labem, 1974; TÝŽ, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701–1850*. In *Ústecký sborník historický* 1985. Ústí nad Labem, 1985, s. 143–239; Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*. *Historická demografie* 30, 2006, s. 67–143.

jednotlivých osob. V případě současných dat může být přístupnost individuálních dat v důsledku ochrany osobních údajů omezena a sledovat individuální životní historie tak není možné. Historická data jsou v tomto ohledu přístupnější a zároveň i detailnější, také je možné jejich třídění podle více kritérií.

Analýza přežívání umožňuje modelovat časování událostí v životě jedince prostřednictvím výpočtu rizikové funkce, vyjadřující pravděpodobnost, že u jedince nastane určitá událost v závislosti na době uplynulé od definované počáteční události, nebo výpočtu tzv. funkce přežívání, která vyjadřuje podíly osob z výchozího souboru, u kterých studovaná událost do daného časového okamžiku nenastala.^[3] Využití analýzy přežívání tedy umožňuje zpracovávat individuální životní dráhy, její podstatnou výhodou je navíc možnost využít neúplných informací (tzv. cenzorovaných dat, viz dále).

Historická data z let 1630–1850 o obyvatelstvu Jablonce nad Nisou byla získána excerpce církevních matrik, která byla původně zpracována klasickou metodou rekonstrukce rodin.^[4] V předkládaném článku je na tato data (rekonstruované rodinné listy) použita analýza přežívání, která umožnila podrobnější popis reprodukčního chování lidí narozených či oddaných od konce 17. století do přelomu 18. a 19. století a poskytla tak možnost rozšířit informace získané rekonstrukcí rodin o další dimenzi.

Hlavním cílem článku je ukázat, že na historická data o obyvatelstvu lze aplikovat i metody, které se poměrně běžně používají na data získaná pomocí moderních statistik, a že výsledky těchto analýz odpovídají výsledkům klasických historickodemografických studií a vhodně je rozvíjejí. Cílem článku tedy není popsat reprodukční chování Jablonce nad Nisou v 18. a v první polovině 19. století. K analýze byly zvoleny pouze vybrané charakteristiky (doba od narození do úmrtí alespoň jednou ženatých a vdaných osob, doba od narození do prvního sňatku, doba od prvního sňatku do úmrtí a doba od sňatku do narození 1. dítěte).

Využití metody analýzy přežívání na česká historická data o obyvatelstvu u nás prozatím nikdo nepublikoval.^[5] V zahraniční literatuře však o souvislosti analýzy

[3] Podrobný popis analýzy přežívání lze nalézt např. v Ood O. AALEN – Ørnulf BORGAN – Håkon K. GJESSING, *Survival and Event History Analysis: A Process Point of View*. Springer Science+Business Media, LLC, 2010.

[4] Data excerpovala a rodinné listy sestavila Walburga Wowková; rukopisy rodinných listů jsou uloženy ve Státním okresním archivu Jablonec nad Nisou. Srvn. Těž Walburga WOWKOVÁ – Ludmila FIALOVÁ, *Plodnost vdaných žen v Jablonci nad Nisou do roku 1800*. Demografie 24, 1992, s. 223–234.

[5] První výsledky prezentované v tomto článku byly poprvé představeny na Evropské populační konferenci 2014: Ludmila FIALOVÁ – Klára HULÍKOVÁ TESÁRKOVÁ – Barbora KUPROVÁ, *Survival analysis of individual data from historical parish registers: analysis of population born from the end of the 18th century to 1830s in Jablonec, Czech lands*. Budapešť, 2014. Příspěvek na Evropské populační konferenci 2014.

prežívání a historických dat nalezneme zmínky již v 90. letech 20. století.^[6] V současné době se v zahraničí na historická data o obyvatelstvu kromě analýzy prežívání začínají stále častěji aplikovat i další postupy pracující s obdobným typem dat, především Coxova a logistická regrese.^[7]

2. Studovaná lokalita – Jablonec nad Nisou

Jablonec (od roku 1910 Jablonec nad Nisou) územně náležel do konce patrimoniální správy, tedy do roku 1849, k panství Malá Skála, které se nacházelo v tehdejší Bolešlavském kraji.

První písemná zmínka o Jablonci je doložena již roku 1356. V konfirmačních knihách můžeme v tomto roce nalézt zápis, který zaznamenává dosazení bratra Sebestiána ke kostelu v novém Jablonci.^[8] Osada byla však roku 1469 vypálena a zanikla. Znovu byla lokalita obydlena v rámci kolonizace Jizerských hor, na místo původního českého obyvatelstva se jednalo o obyvatelstvo německé, především o sklářské odborníky z Novoborska, kteří byli protestantského vyznání. Jablonec byl vypálen ještě jednou v roce 1643, tedy v období třicetileté války. Od 2. poloviny 17. století se však díky prosperující sklářské výrobě rychle rozvíjel.^[9]

Jablonec byl v 18. a 19. století místem zaměřeným na export místních, především sklářských výrobků. Během sedmileté války (1756–1763) se pruské i rakouské armády často objevovaly v okolí Jablonce a tak došlo k útlumu výroby, obchodu a k celkovému zpomalení místního rozvoje. I válka o bavorské dědictví (1778–1779) se Jablonce dotkla poměrně zblízka, výrazně však jeho hospodářství neovlivnila. V následujících letech zde pokračoval rozvoj především sklářské výroby a na sklářství vázaných dalších aktivit. Sklářské výrobky místních řemeslníků byly v té době obchodovány v celé Evropě i mimo ni.^[10] Johann G. Sommer ve svém díle, které vzniklo ve 30. a 40. letech 19. století, uvádí mezi odběrateli

[6] Na příklad Daniel COURGEAU – Eva LELIÈVRE, *Event History Analysis in Demography*. Oxford, 1992; Georges ALTER, *L'évent history analysis en démographie historique difficultés et perspectives*. In *Annales de démographie historique* 1998, 2, s. 25–35.

[7] Např. Lucia POZZI – Marco BRESCHI – Stanislao MAZZONI, *Fertility and Child Mortality in the Sardinian Demographic Transition. Micro-level evidence for Alghero (1866–1935)*. Budapešť, 2014. Příspěvek na Evropské populační konferenci 2014. Dostupné online na WWW: <<http://epc2014.princeton.edu/papers/140781>>.

[8] František Antonín TINGL (ed.), *Liber primus confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim nunc prima vice typis editus, inchoans ab anno 1354 usque 1362*. Pragae, 1867, s. 26.

[9] *Historie*. Jablonec nad Nisou: Oficiální stránky statutárního města [online]. [cit. 2015–02–02]. Dostupné online na WWW: <<http://www.mestojablonec.cz/cs/mesto/historie/>>.

[10] Jan KAŠPAR, *Od neznámé vesničky k bohatému městyso (příspěvek k dějinám Jablonce nad Nisou v letech 1750–1850)*. Fontes Nissae 2000, č. 1, s. 41.

jabloneckého zboží (skleněných korálek, perel ad.) i místa jako New York, Philadelphie, Mexiko, Kolumbie, Brazílie, Haiti, Egypt či Levanta.^[11]

Přestože se s místním zbožím obchodovalo daleko v zahraničí, neměl Jablonec dlouho právo pořádat vlastní trhy. A to i přesto, že již v maloskalském urbáři z roku 1687 je nadnesena myšlenka, že by se z vesnice mohlo učinit město, neboť jde o vhodné místo k provozování obchodu.^[12] V roce 1708 se tehdejší majitel panství pokusil povýšení Jablonce prosadit, ale kvůli protestu města Liberce neuspěl. K povýšení Jablonce na městys s právem konat výroční a týdenní trhy došlo až o 100 let později, přesněji 21. dubna 1808.^[13] Jablonec tedy konečně mohl konat své vlastní trhy. Naskytl se však další problém, Jablonec neměl žádný klasický tržní prostor, žádné náměstí, kde by se trhy mohly konat. Místní obyvatelé však začali situaci rychle řešit, a tak se v květnu 1809 konal první jarmark na novém jabloneckém náměstí.^[14]

Na počátku 19. století se místní sklářství dostávalo do útlumu, ale v souvislosti s kontinentální blokádou se zde začala rozvíjet textilní výroba, především soukenictví. Tak, jak zavedení kontinentální blokády pomohlo rozvoji soukenictví v Jablonci, tak její zrušení vedlo k úpadku tohoto druhu výroby a k opětovnému vzestupu výroby sklářské.^[15] J. G. Sommer však mluví ještě ve 30. letech 19. století o místní textilní výrobě jako o velmi významné. O tom svědčí také sociální struktura, kterou Sommer uvádí. Textilní výrobě orientované na vývoz se ve 30. letech 19. století v Jablonci věnovalo více než 80 mistrů, přes 80 tovaryšů a více než 50 učňů. V Jablonci se současně nacházela jedna přádelna bavlny s 45 zaměstnanci, dvě přádelny ovčí vlny s 40 zaměstnanci a výrobná kožených rukavic s 25 zaměstnanci. Sklářské výrobě se zde v této době podle Sommera nevěnovalo zdaleka tolik lidí, je uvedeno pouze přibližně 100 osob pracujících v nějaké části sklářské výroby a dalších přibližně 20 obchodníků se skleněným zbožím.^[16] Jiný pramen však uvádí, že v roce 1827 již sklářská výroba v Jablonci a jeho okolí zaměstnávala kolem 6 000 lidí.^[17]

Pro zjištění počtu domů a počtu obyvatel můžeme využít několik pramenů a přiblížit tak vývoj lidnatosti Jablonce. Tereziánský katastr (1748) uvádí

[11] Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Zweiter Band, Bunzlauer Kreis*. Prag, 1834, s. 332.

[12] Opis urbáře panství Malá Skála z roku 1687, s. 22. SOKA Jablonec nad Nisou, Pozůstalost dr. K. R. Fisschera, i. č. 99, kartón 15.

[13] Na město byl Jablonec povýšen v roce 1866.

[14] Jan KAŠPAR, *Od neznámé vesničky*, s. 42–43.

[15] Jan KAŠPAR, *Od neznámé vesničky*, s. 53–54.

[16] Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 332–333.

[17] Gerhart STÜTZ – Karl ZENKNER, *Gablonz an der Neisse. Standr, Bezirk und Landkreis in Nordböhmen*. Schwäbisch Gmünd, 1928, s. 337.

v Jablonci 82 domů.^[18] J. Schaller uvádí pro rok 1788 již 265 domů.^[19] V roce 1827 K. J. Czoernig hovoří o 512 domech a 3 126 obyvatelích Jablonce,^[20] J. G. Sommer pak v roce 1834 o 523 domech s 3 209 obyvateli. J. G. Sommer navíc uvádí, že místní škola byla určena pro 600 dětí.^[21] Do roku 1848 vzrostl počet domů na 549 a počet obyvatel na 3 651.^[22] Pro představu rychlosti rozvoje Jablonce od poloviny 19. století je možno uvést ještě některé další údaje – v roce 1869 zde bylo 669 domů a 6 752 obyvatel a do roku 1900 vzrostl počet domů více jak dvakrát (1 534 domů) a počet obyvatel více jak třikrát (21 091 obyvatel).^[23]

3. Datový soubor

Vznik datového souboru vstupujícího do analýzy přežívání měl několik fází. Nejprve byla z církevních matrik pořízena data pomocí úplné jmenné excerpce. Jmenná excerpce, na rozdíl od časově méně náročné čárkovací a anonymní excerpce, umožňuje nejen lepší kontrolu získaných dat, ale také jejich podrobnější třídění.^[24] Pro Jablonce nad Nisou vyhotovila tuto excerpce v 70. až 90. letech 20. století Walburga Wowková.

Z farních matrik byly nejprve pořízeny záznamy o všech uzavřených sňatcích v letech 1650–1830 v Jablonci nad Nisou a postupně i o všech zápisech o narozených dětech a zemřelých osobách. Následně byly dle pravidel tradiční metody historické demografie (rekonstrukce rodin) sestaveny rodinné listy, které obsahovaly údaje o narození a úmrtí snoubenců uzavírajících manželství a narození, případně úmrtí, jejich dětí.^[25] V případě Jablonce vznikla databáze, která obsahuje 1350 záznamů o sňatku a 1064 záznamů o narození ženichů a 963 záznamů o narození nevěst (jedná se o počty záznamů, kde je znám alespoň rok události, ne ve všech případech se jedná o kompletní záznam, tj. přesné datum události). Tato databáze byla však pro potřeby předkládané analýzy následně ještě upravena.

[18] Tereziánský katastr český, svazek 1 – rustikál (kraje A–CH), Praha, 1964, s. 96–97.

[19] Jaroslav SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen*. Prag und Wien, 1788, s. 316.

[20] Karl J. CZOERNIG, *Topographisch – historisch – statistische Beschreibung von Reichenberg. Nebst einem Anhang, die Beschreibung enthaltend*. Wien, 1829, s. 202, 207.

[21] Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 332.

[22] František PALACKÝ, *Popis království Českého*. Praha, 1848, s. 104.

[23] *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*. Praha, 1978, s. 468.

[24] Blíže k postupu excerpce matričních záznamů Eduard MAUR, *Základy historické demografie*. Praha, 1978, s. 76–80.

[25] Metoda rekonstrukce rodin včetně podrobného popisu výpočtu demografických ukazatelů z rodinných listů je popsána v Louis HENRY, *Technique d'analyse en démographie historique*. Paris, 1980.

Analýza pracuje s kohortami narozených a oddaných. Kohorty narozených byly kvůli ne příliš početným záznamům na začátku a na konci excerpovaného období omezeny lety 1700 a 1799 pro obě pohlaví, s výjimkou analýzy věku při sňatku. Znamená to, že pouze analýza sňatkového věku pracuje se všemi excerpovanými záznamy o narozených osobách. Kohorty oddaných postihují ve všech analýzách celé excerpované období. S výjimkou analýzy délky života však do analýzy vstupují pouze protogamní sňatky, tedy sňatky, kdy jsou oba snoubenci svobodní. Do analýzy úmrtnosti navíc vstupují pouze ty osoby, které alespoň jednou uzavřely manželství. Z analýzy úmrtnosti byla tedy vyřazena úmrtí nedospělých dětí a svobodných osob.

Každý tzv. rodinný list, který je jednotkou studované databáze, obsahuje datum uzavření manželství a následně pak, pokud se podařilo v matričních knihách dohledat, datum narození a úmrtí obou partnerů a všech jejich dětí. Rodinný list tedy zachycuje založení rodiny (začátek pozorování), všechny děti, které se v manželství narodily, a zánik rodiny smrtí jednoho z partnerů (konec pozorování).

Záznamy církevních matrik o narození mimomanželských dětí byly v závěrečné databázi ponechány pouze tehdy, pokud se podařilo dohledat dodatečný sňatek rodičů narozeného dítěte. Záznamy o dětech narozených mimo manželství, které se rekonstrukcí rodin nepodařilo přiřadit k žádnému manželskému páru, byly tedy z databáze vyloučeny.

Louis Henry třídí rodinné listy do kategorií podle úplnosti získaných dat uvedených na jednotlivých rodinných listech, pro jejich označení užívá kombinaci zkratk (MF1, MF2a, MF2b, M3, MO, EF, EO).^[26] Označení listů není až tak důležité, ostatně na příklad *Ladislav Dušek* uvádí ve své studii o Budyni nad Ohří jiné označení.^[27] Je však třeba si uvědomit, že ne všechny záznamy jsou úplné. Důvodů pro chybějící záznam může být několik, na příklad k události mohlo dojít na jiné než studované farnosti, k události mohlo dojít před začátkem nebo po konci excerpovaného období, nebo mohlo jít o chybu zapisující osoby, která mohla nedopatřením zápis zapsat do jiného oddílu matriky (v tomto případě by však byl záznam nalezen a do databáze doplněn), či dokonce do jiné knihy.

Chybějící záznamy pak často zmenšují databázi, kterou lze použít pro výpočty daných demografických ukazatelů pomocí tradičních historickodemografických metod. Pokud na příklad není znám konec pozorování, tedy datum úmrtí jednoho z partnerů, není možné tento rodinný list použít k výpočtu délky trvání manželství apod.

Z databáze rodinných listů je možné spočítat přesné doby trvání od výchozí (počáteční) události do studované (koncové) události. Výchozí událostí je

[26] Tamtéž, s. 69–70. Zkratky vznikly z francouzských slov, E – à l'extérieur (mimo obvod), F – fermées (uzavřený), M – mariage (sňatek), O – ouvertes (otevřený).

[27] Ladislav DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří*, s. 147.

v předkládané studii narození nebo sňatek, studovanou událostí pak první sňatek, narození prvního dítěte nebo úmrtí. Doby trvání (od narození do úmrtí, od sňatku do úmrtí, od narození do sňatku a od sňatku do narození prvního dítěte) byly v této studii vypočteny jako rozdíly okamžiků nastání obou událostí ve dnech.

V tabulce 1 je uvedeno, kolik záznamů z databáze je možné využít pro klasické výpočty doby trvání, tedy pro kolik výpočtů dob trvání známe data obou sledovaných událostí (počáteční a koncové). Pro studium úmrtnosti, tj. délky života či věku při úmrtí, je pro muže k dispozici pouze 708 úplných záznamů (známo přesné datum narození i úmrtí) a 525 záznamů pro ženy. Pro studium sňatečnosti, tj. věku při vstupu do prvního manželství, je k dispozici 1001 úplných záznamů (známo přesné datum narození a sňatku) pro muže a 962 záznamů pro ženy. Pro analýzu délky manželství lze použít 605 úplných záznamů (známo přesné datum sňatku a úmrtí) pro muže a 497 záznamů pro ženy. K zjištění doby trvání od sňatku do narození prvního dítěte může být použito 1 143 úplných záznamů (známo přesné datum sňatku a narození prvního dítěte), z tohoto počtu má 14 záznamů zápornou hodnotu. Tyto záznamy odpovídají počtům narození prvních dětí, které se narodily před sňatkem svých rodičů. Dále bude ukázáno, že díky možnostem analýzy přežívání lze databázi pro výpočty některých dob trvání rozšířit.

TABULKA Č. 1. POČET ÚPLNÝCH ZÁZNAMŮ (ZNÁMO PŘESNÉ DATUM POČÁTEČNÍ A KONCOVÉ UDÁLOSTI) VYUŽITELNÝCH PRO TRADIČNÍ HISTORICKODEMOGRAFICKÉ VÝPOČTY DOBY TRVÁNÍ

	Počet úplných pozorování
Studovaná doba trvání: od narození do úmrtí (osoby, které alespoň jednou uzavřely sňatek)	
Ženy (narozené 1700–1799)	525
Muži (narození 1700–1799)	708
Studovaná doba trvání: od sňatku do úmrtí (pouze protogamní sňatky)	
Ženy (narozené 1700–1799)	497
Muži (narození 1700–1799)	605
Studovaná doba trvání: od narození do sňatku (pouze protogamní sňatky)	
Ženy (bez omezení roku narození)	962
Muži (bez omezení roku narození)	1001
Studovaná doba trvání: od sňatku do narození prvního dítěte (pouze protogamní sňatky)	
Celkem	1143
Záporné doby trvání (manželství bylo uzavřeno po narození dítěte)	14
Nezáporné doby trvání	1129

4. Analýza přežívání – popis metody a výpočet

Analýza přežívání je analytický nástroj, který je velmi populární všude tam, kde je předmětem studia doba trvání, zejména v epidemiologii, medicíně, biologii, demografii, sociologii, ekonometrii apod.^[28]

Základním principem analýzy přežívání je možnost kvantitativního popisu a studia dob trvání od výchozí události k události studované. Nejčastěji se k tomuto popisu využívají tzv. *křivky přežití* (v angličtině označovány *survival curve*) neboli *funkce přežití* (*survival function*). Tyto křivky odpovídají podílům osob, u kterých stále zůstává možnost, že studovaná událost nastane, neboli podíly osob, u kterých studovaná událost dosud nastala. Alternativou k funkci přežívání je pak využití tzv. *rizikové funkce* (*hazard function*) vyjadřující pravděpodobnost, že studovaná událost nastane v závislosti na době uplynulé od výchozí události.^[29]

Častěji užívaná funkce přežití (která se používá v této studii) se vyjadřuje nejčastěji ve formě

$$S(t) = P(T > t),^{[30]}$$

kde T je náhodná veličina vyjadřující dobu trvání (přežití), $S(t)$, tedy funkce přežití, vyjadřuje očekávaný podíl studovaných jednotek (osob), u kterých studovaná událost nenastala do okamžiku t .

Jednou z výhod využití analýzy přežívání je možnost studia daného procesu samostatně pro jakkoli definované subpopulace daného souboru – např. samostatně pro jednotlivá pohlaví, vybrané generace narozených, apod. Jedná se o tzv. stratifikaci souboru. V předkládané studii bylo této možnosti využito pro studium reprodukčního chování různých generací nebo sňatkových kohort.

Při využití metody analýzy přežívání je nutné přesně vymezit dobu trvání od počáteční události k události studované. V předkládané studii je počátečním bodem narození nebo sňatek a koncovou událostí sňatek, narození prvního dítěte nebo úmrtí. Zkoumat lze však mnohem více dob trvání, na příklad dobu od narození (nebo úmrtí) prvního dítěte do narození druhého dítěte, dobu od narození posledního dítěte k úmrtí jednoho z rodičů, apod.

Je třeba upozornit na jednu z hlavních výhod analýzy přežívání, která také sehrála zásadní roli v dále popsané analýze. Zpracovávaná databáze obsahuje i takové rodinné listy, které nejsou zcela úplné. Neúplnost záznamu je možné ilustrovat např. situací, kdy je známo datum narození nebo sňatku, ale není známo datum úmrtí dané osoby, není tedy znám konec pozorování a tím ani doba trvání (doba přežívání) od narození či sňatku do smrti. Analýza přežívání umožňuje pracovat

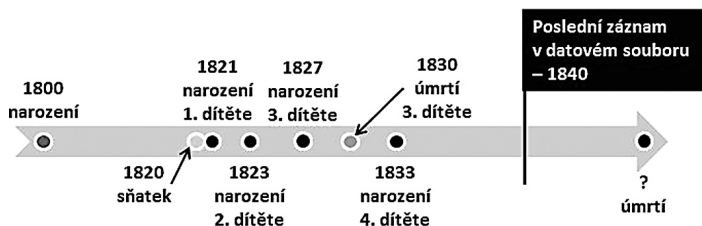
[28] Ood O. AALEN – Ørnulf BORGAN – Håkon K. GJESSING, *Survival and Event History Analysis*.

[29] Tamtéž, s. 5–6.

[30] Tamtéž, s. 5.

i s takto neúplnými záznamy, které jsou pro tyto účely označovány jako *cenzorovaná data*.^[31]

OBRAZEK Č. 1. PRINCIP CENZOROVÁNÍ HISTORICKÝCH ZÁZNAMŮ – MODELOVÝ PŘÍKLAD

Zdroj: Vlastní zobrazení.

Poznámka: Uvedené letopočty jsou pouze modelové.

Princip *cenzorování* je znázorněn na obrázku 1, kde je zobrazena situace, ve které je známo datum narození dané osoby, ale není známo datum jejího úmrtí. Při využití tradičních statistických metod nelze takový záznam použít pro analýzu délky života, tedy doby od narození do úmrtí. Analýza přežívání však tento záznam k analýze doby přežívání díky cenzorování využít může. Je totiž možné do analýzy zahrnout alespoň tu informaci, že je známo, že studovaná osoba byla naživu alespoň do doby (věku), kdy u ní došlo k jiným událostem, než je událost studovaná (např. kdy došlo ke sňatku, k narození dětí, apod.). To znamená, že sice není známa celková doba přežívání, ale je k dispozici informace alespoň o takové její hodnotě, která byla určité dosažena nebo překročena. Za tímto účelem se jako nejvýhodnější jeví využít posledního záznamu týkajícího se dané osoby, u kterého je jisté, že tato osoba musela být naživu. V případě obrázku 1 může jít např. o narození čtvrtého dítěte v roce 1833. Zároveň je známo, že v matričních zápisech není žádný záznam o úmrtí této osoby až do roku 1840, kdy končí excerpte matrik (na příklad z toho důvodu, že časově následující matrika zemřelých není ještě do archivu odevzdána).

V analýze pak lze dobu od narození do úmrtí této osoby brát jako *cenzorování zprava*. Datum úmrtí je možné „nahradit“ datem, kdy byla o osobě poslední zmínka, tedy datem narození čtvrtého dítěte, nebo může být v analýze počítáno s tím, že osoba přežila rok 1840, dle úvahy badatele. Podobně lze definovat i *cenzorování zleva*, což znamená, že situace, kdy není známo datum narození, může být vázána na příklad na dobu uzavření manželství. V tomto článku se však pracuje výhradně s cenzorováním zprava.

[31] Tamtéž, s. 3.

V rámci této studie se v případě chybějícího data úmrtí osoby při analýze úmrtnosti a délky trvání manželství použilo jako zástupné datum (tj. datum, kdy je zřejmé, že studovaná osoba byla ještě naživu) datum narození posledního dítěte dané osoby, o kterém je v matrice záznam. Jde o událost, která nastala u všech manželských párů. Tato skutečnost byla označena právě jako *cenzorování*. Znamená to tedy, že osoba byla naživu v okamžiku narození svého posledního dítěte, ale k dispozici nejsou žádné informace o jejím životě po této události.

V případě mužů je samozřejmě nutné si uvědomit, že jejich poslední dítě se mohlo narodit až po jejich smrti. Nahrazení data úmrtí mužů narozením posledního dítěte však lze považovat za přiměřené, neboť se pohrobci rodili spíše výjimečně, a pokud se pohrobek přece jen narodil, dochází ke zkreslení v délce maximálně 9 měsíců. Tato doba je zanedbatelná, vzhledem k tomu, že ženy i muži, kteří byli opravdu v době narození svého posledního dítěte naživu, mohli žít ještě určitou, nám neznámou, dobu po jeho narození.

Cenzorování tak umožňuje rozšířit databázi použitelných záznamů k analýze studované události (tab. 2). V případě studia úmrtnosti (doby trvání od narození do úmrtí) je pro Jablonec k dispozici 708 úplných záznamů pro muže a 525 úplných záznamů pro ženy. Pokud do analýzy budou zahrnuta i cenzorovaná pozorování, rozšíří se databáze na 903 záznamy pro muže a 776 záznamů pro ženy. Při analýze délky trvání manželství je k dispozici 605 úplných záznamů pro muže a 497 úplných záznamů pro ženy. Pokud se do analýzy započítají i cenzorovaná pozorování, zvýší se počet použitelných záznamů na 778 u mužů a 728 u žen.

TABULKA Č. 2. POČET A PODÍL UDÁLOSTÍ ZAHRNUTÝCH DO ANALÝZY S UVAŽOVÁNÍM CENZOROVÁNÍ

	Počet událostí se zahrnutím cenzorování	Počet úplných pozorování	Počet cenzorovaných pozorování	Podíl cenzorovaných pozorování (v %)
Studovaná doba trvání: od narození do úmrtí (osoby, které alespoň jednou uzavřely sňatek)				
Ženy (narozené 1700–1799)	776	525	251	32,4
Muži (narození 1700–1799)	903	708	195	21,6
Studovaná doba trvání: od sňatku do úmrtí (pouze protogamní sňatky)				
Ženy (narozené 1700–1799)	728	497	231	31,7
Muži (narození 1700–1799)	778	605	173	22,2

K výpočtům se použil statistický software SAS, verze 9.3. Toho je navíc možné využít již při logické kontrole dat, např. v rámci frekvenčních tabulek, apod. Samotná analýza přežívání probíhala pomocí procedury LIFETEST, tedy neparametrického modelování. Alternativou by mohl být semiparametrický přístup např.

za využití Coxovy regrese, který by umožnil studovat navíc ještě vliv zvolených vysvětlujících proměnných (za využití procedury LIFEREG). V rámci analýzy přežívání je možné volit mezi dvěma základními přístupy – tzv. Kaplan-Meier metodou a metodou úmrtnostních tabulek (aktuárskou). V našem případě byla využita metoda Kaplan-Meier sledující průběh křivky přežití v každém momentě, kdy dojde ke studované události (alespoň jedné v celém analyzovaném souboru).^[32]

5. Analytická část

5. 1. Popisná analýza přežívání bez cenzorování a s cenzorováním

Jako první bude představena možnost studia úmrtnosti. Analýza věku při úmrtí, tj. délky života, byla vypočítána zvlášť pro obě pohlaví pro osoby narozené v letech 1700–1799. Před interpretací výsledků je třeba zdůraznit, že datový soubor vstupující do analýzy se skládá pouze z osob, které alespoň jednou vstoupily do manželství. Do analýzy tedy nevstupují úmrtí nedospělých dětí a osob, které zemřely svobodně.

V prvním kroku výpočtu se pro ilustraci pracuje pouze s úplnými údaji, tj. neuvažuje se cenzorování zprava a tím není zahrnuta možnost využití i nekompletních záznamů. Celkový počet pozorování vstupujících do analýzy je v tabulce 1. Konstantní začátek průběhu obou křivek (obr. 2) odpovídá skutečnosti, že pravděpodobnost všech studovaných osob dožít se doby uzavření sňatku se rovná jedné. Jinými slovy odpovídá skutečnosti, že žádná osoba nezemřela před svatbou.

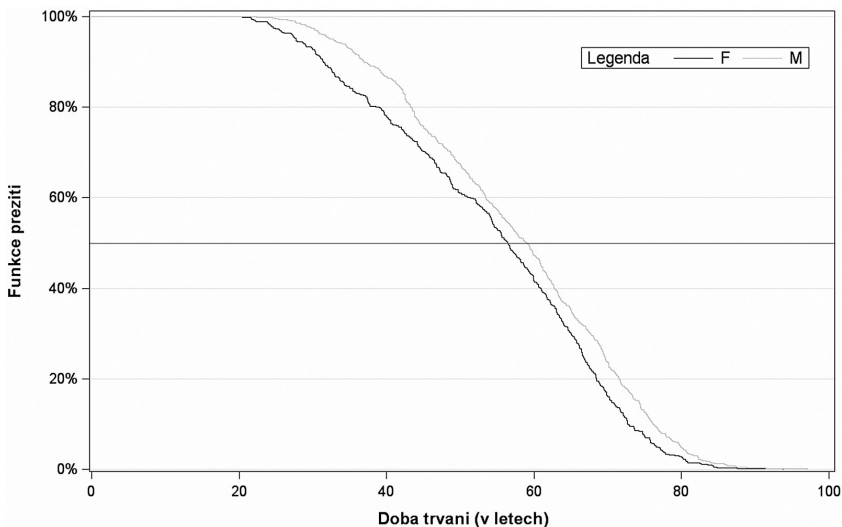
Křivka přežívání žen začala klesat dříve než křivka mužů v důsledku průměrně nižšího věku žen při vstupu do manželství (obr. 2). Zároveň je možné si povšimnout, že křivka žen v reprodukčním věku, přibližně do 50 let, klesá rychleji než křivka mužů. Tuto skutečnost je možné spojovat především s častými náročnými porody žen, které mohly v mnoha případech končit smrtí rodičky, tedy s mateřskou úmrtností. Této skutečnosti odpovídá soudobé označení porodního lůžka, které se velmi často označovalo jako „smrtná postel“.^[33]

Kolem 50. roku věku se tempo poklesu křivek přežívání mužů a žen pomalu vyrovnává (obr. 2). Ve věku nad 60 let nejsou křivky přežívání již příliš vypovídající, neboť tyto věky jsou ve studovaném souboru početně málo zastoupeny.

[32] SAS Institute Inc. 2011. SAS OnlineDoc® 9.3. Cary, NC: SAS Institute Inc.; Lubomíra ČERVOVÁ, *Analýza délky života. Podkladový materiál pro odborný kurz SPSS Analýza délky života*. Praha, 2010.

[33] Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách 19. století*. Praha, 2006, s. 48.

OBRÁZEK Č. 2. DOBA PŘEŽITÍ OD NAROZENÍ DO ÚMRTÍ MUŽŮ A ŽEN, KTEŘÍ VSTOUPILI ALEŠPOŇ JEDNOU DO MANŽELSTVÍ, JABLONEC NAD NISOU, OSOBY NAROZENÉ V LETECH 1700–1799 (BEZ CENZOROVÁNÍ)

Poznámka: Rozdíly v době přežití mužů (M) a žen (F) jsou statisticky významné na 1% hladině významnosti.

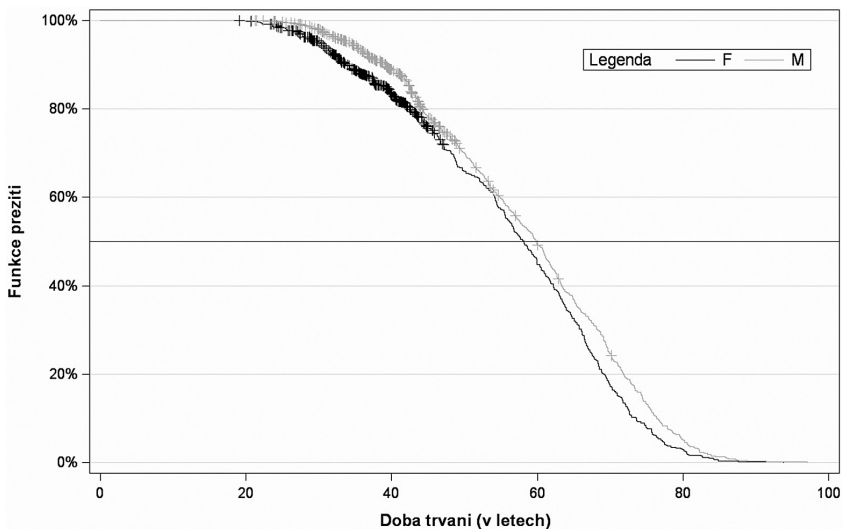
Zdroj: Církevní matriky, vlastní výpočty. Výstup z využitého software SAS verze 9.3.

Na obrázku 3 jsou znázorněny stejné křivky jako na obrázku 2, tedy křivky doby přežití mužů a žen od narození do úmrtí. Na tomto obrázku jsou však navíc znázorněna i výše popsaná cenzorovaná pozorování, která jsou v grafu vyznačena křížky. Tabulka 2 dokládá, jakým způsobem narostl počet pozorování, pokud jsou do analýzy zahrnuta i cenzorovaná pozorování, tedy osoby, u kterých není znám konec pozorování, tj. datum úmrtí. V analýze přežívání je toto datum „nahrazeno“ datem poslední sledované události, tedy narozením posledního dítěte této osoby.

Lze pozorovat, že při zahrnutí cenzorovaných pozorování se trend křivek přežívání výrazným způsobem nezmění. To však dokládá správnost předpokladu, že „nahrazení“ chybějící konečné události poslední známou událostí je statisticky relevantní a lze ho využívat pro rozšíření databáze individuálních dat.

Díky cenzorování se mírně sblížily křivky mužů a žen především v postreprodukčním věku (obr. 3). Zvýraznil se tak ještě více rozdíl křivek přežívání v reprodukčním věku, způsobený větší úmrtností žen v souvislosti s mateřskou úmrtností. Větší počet pozorovaných událostí žen, navýšený zahrnutím cenzorovaných událostí, tak upravil a zpřesnil vývoj jejich křivky přežívání. Ani cenzorování však téměř vůbec nenavýšilo počet pozorovaných událostí ve vyšších věcích (60+).

OBRÁZEK Č. 3. DOBA PŘEŽITÍ OD NAROZENÍ DO ÚMRTÍ MUŽŮ A ŽEN, KTERÍ VSTOUPILI ALESPŮŇ JEDNOU DO MANŽELSTVÍ, JABLONEC NAD NISOU, OSOBY NAROZENÉ V LETECH 1700–1799 (S CENZOROVÁNÍM)

Poznámka: Rozdíly v době přežití mužů (M) a žen (F) jsou statisticky významné na 1% hladině významnosti. Pozorování označená křížkem („+“) jsou cenzorovaná pozorování.

Zdroj: Církevní matriky, vlastní výpočty. Výstup z využitého software SAS verze 9.3.

Poněkud odlišný pohled na studovanou problematiku přináší obrázek 4, který postihuje dobu přežití od uzavření manželství do úmrtí. Počet událostí vstupujících do analýzy je zanesen v tabulce 2. Tento přístup eliminuje počáteční rozdíl křivek přežívání od narození do úmrtí mezi pohlavími, který je dán odlišným věkem vstupu do manželství, a tedy i rozdílný věk studovaných osob.

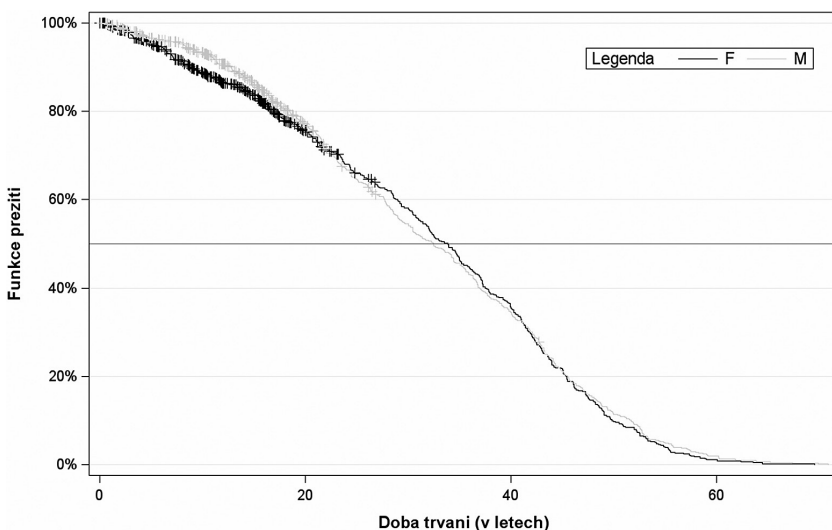
V 18. století v českých zemích uzavíraly ženy první manželství nejčastěji mezi 20 a 25 lety a muži mezi 24 a 30 lety.^[34] Snoubenci vstupující do druhého a dalšího manželství byli samozřejmě starší. V rámci prováděných výpočtů jsou za muže i ženy uvažovány jen první sňatky, aby nedošlo ke zkreslení údajů vyššími hodnotami věku vstupu do druhého a dalšího manželství. V podstatě hned od uzavření manželství je možné pozorovat vyšší úmrtnost žen (obr. 4), která opět odpovídá náročným poměrně rychle po sobě jdoucím porodům. Porody se v českých zemích opakovaly pravidelně zhruba každých 26 měsíců, pouze ke konci plodného období ženy se meziporodní interval prodlužoval přibližně na dobu tří let.^[35] K vyrovnává-

[34] Ludmila FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 159.

[35] Lumír DOKOUPIL aj., *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha, 1999, s. 44.

ní úmrtnosti obou pohlaví došlo přibližně kolem doby, kdy manželství trvalo 20 let. To zhruba odpovídá době, kdy většině studovaných žen bylo mezi 40 a 45 lety, tedy době, kdy ženy ukončovaly své reprodukční období. To koresponduje s věkem žen při posledním porodu, ke kterému došly studie obyvatelstva různých lokalit českých zemí.^[36]

OBRÁZEK Č. 4. DOBA PŘEŽITÍ OD PRVNÍHO SŇATKU DO ÚMRTÍ MUŽŮ A ŽEN, JABLONEC NAD NISOU, OSOBY NAROZENÉ V LETECH 1700–1799 (S CENZOROVÁNÍM)

Poznámka: Rozdíly v době přežití mužů (M) a žen (F) nejsou statisticky významné ani na 10% hladině významnosti. Pozorování označená křížkem („+“) jsou cenzorovaná pozorování.

Zdroj: Církevní matriky, vlastní výpočty. Výstup z využitého software SAS verze 9.3.

Na obrázku 4 je možné sledovat ještě jednu skutečnost, kterou předchozí grafická zobrazení nenaznačovala. Totiž skutečnost, že pokud ženy přežily své náročné reprodukční období, dožívaly se v manželství o něco vyššího věku než muži. Počet pozorování osob, které žily v manželství déle než 40 let, byl opět velmi málo početně zastoupen, i přesto je možné sledovat, že v nejvyšších věcích se míra úmrtnosti v manželství u obou pohlaví vyrovnává.

^[36] Ladislav DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří*, s. 206–207.; Barbora KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva na panství Škvorec na přelomu 18. a 19. století*. Diplomová práce, PFF UK, Praha, 2013, s. 60. V Budyni nad Ohří činil průměrný věk při posledním porodu na přelomu 18. a 19. století necelých 35 let. Na panství Škvorec byl tento věk v letech 1780–1819 vyšší než 41 let.

Na graf se lze podívat ještě z trochu jiného úhlu a sledovat tak délku trvání prvního manželství v Jablonci nad Nisou pro osoby narozené v letech 1700–1799. Lze vidět, že 25 % manželství skončilo do 21 let od jeho uzavření. Polovina manželství zanikla přibližně před 33. výročím svatby. A pouze 25 % manželství trvalo déle než 43 let.

6. 2 Analýza přežití pro sňatkové kohorty

Tato část je věnována analýze přežití od narození do uzavření prvního sňatku a od uzavření sňatku do narození 1. dítěte. Obě analýzy jsou založeny pouze na úplných údajích, tedy bez neúplných záznamů. Datum sňatku je známo u všech sledovaných rodin, neboť tato událost byla zvolena jako základní pro metodu rekonstrukce rodin. Datum narození dětí 1. pořadí je známo téměř u všech rodin, zde by v případě chybějícího údaje bylo velmi složité najít vhodné zástupné datum pro možnost využití cenzorovaného pozorování. Jedinými často chybějícími záznamy jsou tedy především data narození snoubenců. V tomto případě by cenzorování zavést šlo, a to i přesto, že z matričních záznamů není ve většině případů, s výjimkou narození nemanželského dítěte (touto událostí však prošlo jen omezené množství osob), známa žádná událost mezi narozením osoby a uzavřením jejího manželství. Chybějící datum narození lze teoreticky „nahradit“ například datem sňatku, od kterého se odečte průměrný věk při vstupu do manželství v Jablonci nad Nisou. Tento postup by byl však poměrně náročný, navíc by nemusel být zcela přesný. Vzhledem k tomu, že cílem článku je spíše ukázat výhody a postupy metody analýzy přežívání než popsat přirozenou měnu Jablonce nad Nisou, není tento postup v předkládané studii uplatněn. Četnost úplných záznamů k analýze věku při sňatku a intervalu mezi uzavřením sňatku a narozením 1. dítěte je i přesto dostačující.

Sňatkové kohorty v Jablonci nad Nisou byly u obou analýz rozděleny do čtyř početně přibližně stejných skupin, tak aby se daly porovnávat kohorty mezi sebou a analyzovat rozdíly mezi nimi. Tabulka 3 obsahuje rozdělení sňatkových kohort, včetně jejich početního zastoupení.

TABULKA Č. 3. ROZDĚLENÍ SŇATKOVÝCH KOHORT, POČTY ANALYZOVANÝCH PŘÍPADŮ

Sňatková kohorta	Celkový počet zaznamenaných případů (doba trvání od narození do 1. sňatku), muži	Celkový počet zaznamenaných případů (doba trvání od narození do 1. sňatku), ženy	Celkový počet zaznamenaných případů (doba trvání od 1. sňatku do narození 1. dítěte)
1650–1750	243	211	281
1751–1789	272	267	303
1790–1813	251	240	272
1814–1830	235	244	272

Nejprve lze studovat dobu přežití mezi narozením a vstupem do manželství. Do analýzy byly zahrnuty pouze vzájemně první sňatky, aby studované hodnoty nebyly zkreslovány. Analýza byla provedena zvláště pro obě pohlaví. U mužů i žen je možné sledovat konstantní průběh začátku křivek, který opět odpovídá pravděpodobnosti všech studovaných osob dožít se doby uzavření manželství, která je rovna jedné (obr. 5 a 6).

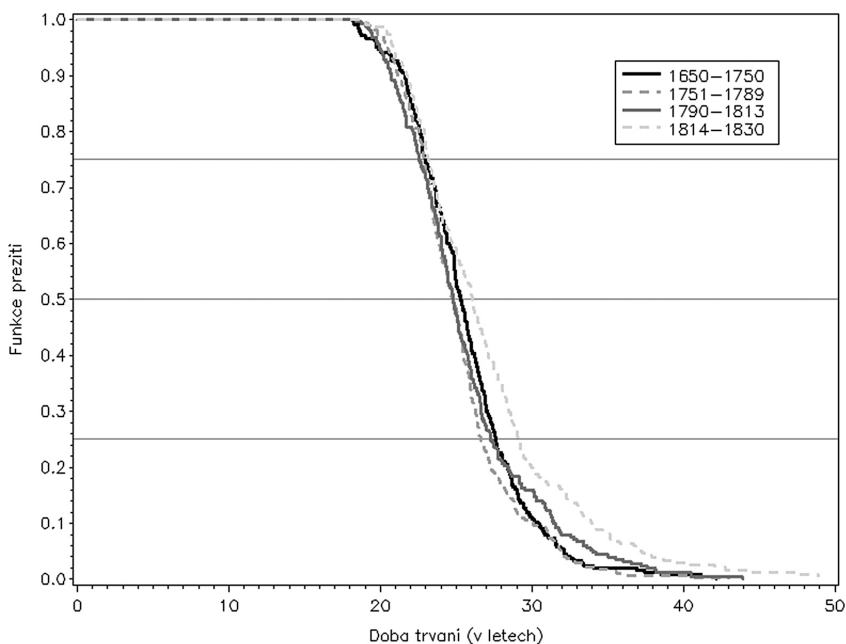
Při porovnání křivek přežívání svobodných mužů (obr. 5) lze pozorovat, že ve všech sňatkových kohortách uzavřelo 25 % mužů svůj sňatek do 23 let (kromě poslední skupiny sňatkových kohort, kde 25 % sňatků bylo uzavřeno do věku mužů 23,15 let). Ve sňatkových kohortách let 1650–1813 uzavřelo dalších 25 % mužů manželství mezi 23 a 25 lety. Ve věku 28 let bylo svobodných již pouze 25 % ze všech ženících se mužů. U nejmladší sňatkové kohorty (1814–1830) je v Jablonci nad Nisou možné pozorovat odkládání manželství do vyššího věku. Právě polovina mužů z této generace byla oddána až ve věku 26 let a starším a právě 75 % těchto mužů žilo v manželství až od věku 29 let. Odkládání sňatků do vyššího věku bylo pravděpodobně dáno faktem, že v roce 1815 vyšlo nařízení, které při žádosti o povolení uzavřít manželství nově ukládalo povinnost předložit potvrzení o výši výdělku. Ten musel být dostatečný k uživení budoucí rodiny. Zároveň musel žadatel předložit i potvrzení, že má kde s budoucí rodinou bydlet.^[37] To pravděpodobně komplikovalo možnost uzavřít sňatek skupinám mužů, kteří neměli dlouho trvalý dostatečně vysoký příjem. Mezi tyto skupiny patřili především tovaryši a učni, kteří byli vzhledem k místní výrobě v Jablonci pravděpodobně poměrně hojně zastoupenou sociální skupinou.^[38] Do 44 let byli všichni muži z generací do roku 1813 ženatí, v poslední studované generaci vstupovali muži do manželství ještě ve věku 50 let (obr. 5).

Křivka přežívání žen (obr. 6) má podobný průběh až na to, že ženy uzavíraly manželství v průměru mladší než muži. Čtvrtina dívek byla provdána do věku 21,5 roku. Ve věku 23 let žila v manželství právě polovina studovaných žen (u nejmladších sňatkových kohort byla polovina žen vdaná do věku 24 let). Do roku 1813 se v Jablonci vdávalo pouze 25 % nevěst starších 25,5 roku. U poslední skupiny sňatkových kohort (1814–1830) je stejně jako u mužů patrné odkládání sňatku, ale není tak výrazné jako u mužů a je ho možné sledovat od věku 23 let. V letech 1814–1830 bylo 25 % nevěst starších 27 let. U žen byla důvodem odkládání sňatku pravděpodobně skutečnost, že dívky byly s mláďencem zasnoubené a čekaly, až jejich snoubenec dosáhne na náležitosti potřebné k získání povolení uzavřít manželství. Ženy vstupovaly do prvního manželství nejpozději kolem 40. roku věku.

[37] Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství?*, s. 269.

[38] To potvrzuje i sociální skladba pro 30. léta 19. století uvedená v Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 332–333.

OBRÁZEK Č. 5. DOBA PŘEŽITÍ OD NAROZENÍ DO UZAVŘENÍ PRVNÍHO SŇATKU, MUŽI, JABLONEC NAD NISOU, SŇATKY UZAVŘENÉ V LETECH 1650–1830

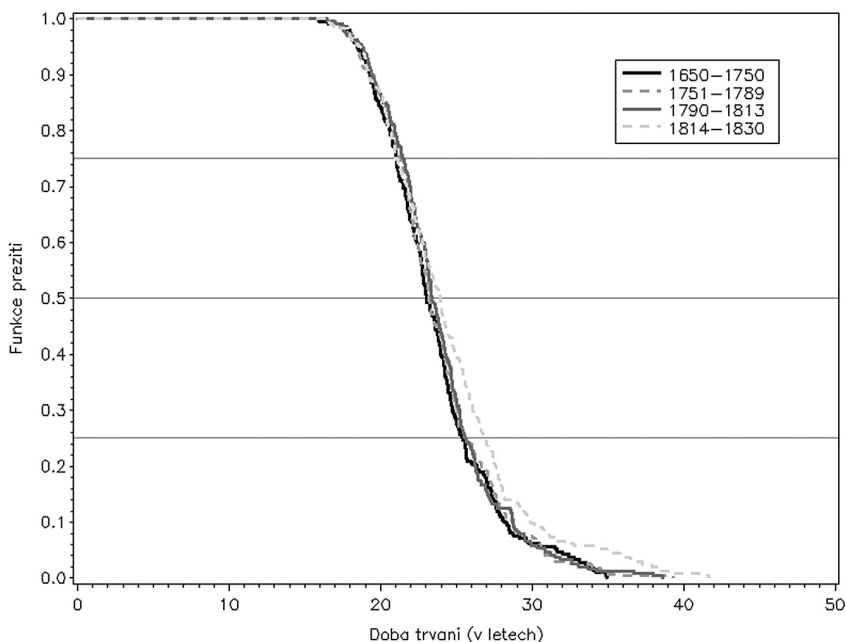
Poznámka: Rozdíly mezi sňatkovými kohortami jsou statisticky významné na 1% hladině významnosti.
Zdroj: Církevní matriky, vlastní výpočty. Výstup z využitého software SAS verze 9.3.

Dále je možné zaměřit pozornost na dobu přežití od uzavření sňatku do narození dítěte 1. pořadí. Vytvořené sňatkové kohorty rozdělily sledované období let 1650–1830 přibližně na konci 18. století na dvě části. Tou událostí, která studované období takto rozdělila, jsou předmanželské koncepce.^[39] V grafu (obr. 7) je 8. měsíc po sňatku znázorněn svíslou čarou. V prvním období, tedy do roku 1789, bylo před uzavřením manželství počato přibližně 25 % všech dětí narozených v manželství. Ve druhém období, tedy od roku 1790, bylo před sňatkem počato již více jak 40 % manželských dětí. Hodnoty zjištěné pro obě období jsou vyšší než v průměru českých zemí. To však odpovídá závěrům klasické historickodemografické studie Walburgy Wowkové a Ludmily Fialové pro Jablonec nad Nisou, kde bylo zjištěno pro léta 1780–1799 téměř 28 % předmanželských koncepcí.^[40]

[39] Mezi předmanželské koncepce se zahrnují početí, která vedou k narození dítěte před 8. měsícem po uzavření manželství (0–7 dokončených měsíců).

[40] Walburga WÓWKOVÁ – Ludmila FIALOVÁ, *Plodnost vdaných žen*, s. 230.

OBRÁZEK Č. 6. DOBA PŘEŽITÍ OD NAROZENÍ DO UZAVŘENÍ PRVNÍHO SŇATKU, ŽENY, JABLONEC NAD NISOU, SŇATKY UZAVŘENÉ V LETECH 1650–1830

Poznámka: Rozdíly mezi sňatkovými kohortami jsou statisticky významné na 3% hladině významnosti.
Zdroj: Církevní matriky, vlastní výpočty. Výstup z využitého software SAS verze 9.4.

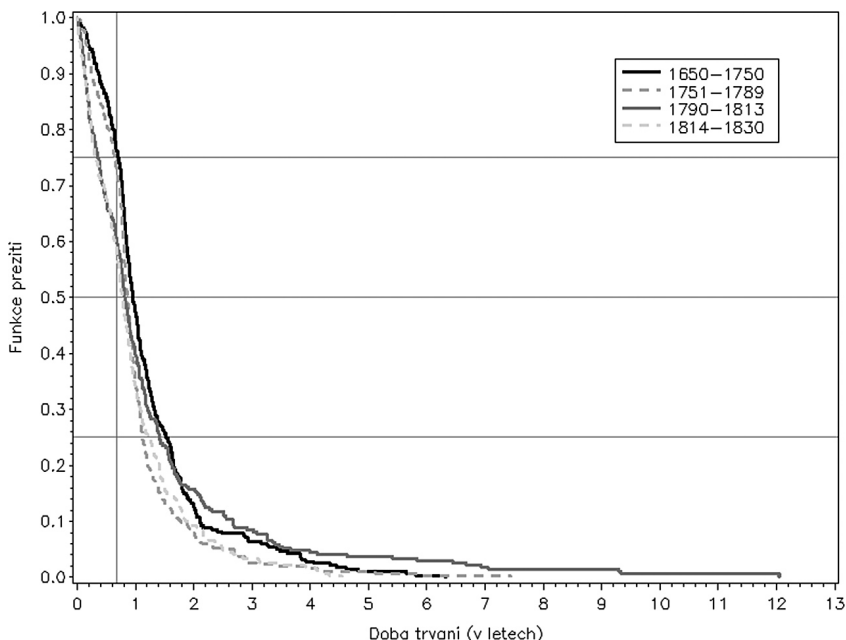
Zjištěné hodnoty mohou ukazovat na určité uvolňování křesťanské morálky na konci 18. století. *Richard van Dülmen* upozorňuje na to, že i v tomto období mohly být za manžele na veřejnosti považovány i ty páry, které se zasnoubily a uzavřely manželský slib, případně již uzavřely manželskou smlouvu. Pohlavní styk tak mohl být společensky, nikoli však právně, tolerovaný i před oficiálním církevním uzavřením manželství.^[41]

Na grafu lze zároveň pozorovat, že ve všech sledovaných kohortách se kolem 60 % dětí narozených v 1. pořadí rodilo do 1 roku po uzavření manželství a přes 90 % těchto dětí se narodilo do 3 let od sňatku rodičů (obr. 7). Tato zjištění odpovídají závěrům za jiné lokality českých zemí, kde se do jednoho roku po sňatku rodilo až 80 % všech dětí 1. pořadí.^[42]

[41] Richard van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století) I*. Praha 1999, s. 150.

[42] Ludmila FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva*, s. 167.

OBRÁZEK Č. 7. DOBA PŘEŽITÍ OD UZAVŘENÍ PRVNÍHO SŇATKU DO NAROZENÍ 1. DÍTĚTE PODLE JEDNOTLIVÝCH SŇATKOVÝCH KOHORT, JABLONEC NAD NISOU, SŇATKY UZAVŘENÉ V LETECH 1650–1830

Poznámka: Rozdíly mezi studovanými sňatkovými kohortami jsou statisticky významné na 1% hladině významnosti. Svislá čára v grafu značí dobu trvání od uzavření prvního sňatku na hodnotě 8 měsíců. Zdroj: Církevní matriky, vlastní výpočty. Výstup z využitého software SAS verze 9.3.

7. Závěr

Studie předkládá pouze vybrané výsledky popisné analýzy, které dostupná databáze individuálních záznamů získaných excerpcí z církevních matrik Jablonec nad Nisou v letech 1650–1830 umožňuje. Ty mají ukázat především fungování a hlavní výhody analýzy přežívání. Její výsledky odpovídají výsledkům tradičních metod historické demografie, které navíc rozšiřují. Analýza přežívání dále umožňuje detailnější členění studovaného souboru i statistické testování dosažených výsledků a může tak přispět k rozšíření závěrů klasických historickodemografických monografií.

Analýza přežívání doložila statisticky významné rozdíly mezi pohlavími ve věku při úmrtí (studovány byly z důvodu zajištění dostatečného zastoupení všech generací narozených jen osoby narozené v letech 1700–1799). Výsledky jasně ukázaly vyšší úmrtnost žen v jejich reprodukčním věku spojenou s těžkými, často

se opakujícími porody. Tyto závěry potvrdila i analýza doby přežití od sňatku do úmrtí, která odstranila rozdíl mezi pohlavími daný rozdílným věkem vstupu do manželství.

Statisticky významné rozdíly mezi sňatkovými kohortami z let 1650 až 1830 přinesly analýzy věku při uzavření manželství a doby přežití mezi uzavřením manželství a narozením 1. dítěte. Prokázalo se odkládání vstupu do manželství v poslední studované kohortě (1814–1830). Tato skutečnost odpovídá s největší pravděpodobností zpřísnění získání vrchnostenského povolení ke vstupu do manželství. U mužů se tato situace promítla výraznějším způsobem. Dále se ukázalo, že od konce 18. století výraznějším způsobem narůstal v Jablonci nad Nisou počet předmanželských koncepcí, což pravděpodobně souviselo s uvolňující se křesťanskou morálkou v industriálně zaměřené lokalitě. Výsledky tedy také korespondují se závěry klasických historickodemografických studií.

V článku byla ukázána také možnost využití analýzy přežívání k rozšíření databází, se kterými historičtí demografové pracují. Tyto databáze totiž obsahují četné neúplné záznamy, které nejsou klasické historickodemografické metody schopny zpracovat (chybějící začátek nebo konec pozorování). Analýza přežívání je schopna pracovat s tzv. cenzorovanými pozorováními, tedy právě s pozorováními, kde není buď počáteční, nebo koncová událost známa. Pro vhodné využití této vlastnosti bylo v představené studii při cenzorování zprava pracováno se „zástupným datem“, tj. nejpozdějším datem, ke kterému je zřejmé, že studovaná osoba byla stále ještě naživu, ačkoli datum jejího úmrtí není známo. Jako takováto zástupná událost bylo zvoleno datum narození posledního dítěte. Tím historický demograf získá možnost využít více pracně excerpovaných záznamů, rozšířit tak svou databázi a dospět k přesnějším výsledkům. Především tato výhoda analýzy přežívání je pro historického demografa velmi zajímavá a přínosná.

Pomocí analýzy přežívání lze samozřejmě zkoumat daleko více ukazatelů, než které byly analyzovány v tomto článku. Na příklad lze studovat meziporodní intervaly, tedy dobu přežití od narození dítěte daného pořadí do narození dítěte pořadí o jedno vyšší, věk ženy při posledním porodu, tedy dobu přežití od narození (případně od uzavření manželství) do narození dítěte posledního pořadí apod. Aplikace analýzy přežití na tyto jevy by přinesla jistě také zajímavé výsledky, i když je lze analyzovat také pomocí tradičních historickodemografických metod (metody rekonstrukce rodin). Analýza přežívání má v těchto výpočtech také výhodu grafického znázornění časování studovaných událostí, pomocí kterého se dá vývoj demografického jevu lépe a podrobněji popsat, možnost využití statistického testování výsledků nebo již zmíněného cenzorování.

Jako zajímavé se jeví především další možné využití cenzorování. Článek nastínil možnost jak zapojit cenzorování do výpočtu věku při uzavření manželství. Dále lze cenzorovat datum sňatku, které lze nahradit datem narození 1. dítěte. Takový případ však v použité databázi nevyužíváme, neboť sňatek byl základním údajem pro rekonstrukci rodin a je tak znám u všech sledovaných rodin.

Na individuální historická data o obyvatelstvu lze však využít také jiné metody, které se dnes běžně používají v demografii studující současné obyvatelstvo, na příklad Coxovu regresi; i tato analýza byla v zahraničí již v historicko-demografických studiích použita.^[43] Česká historická data však na aplikaci této a podobné metody stále čekají. Jako první se tedy nabízí jejich využití na výše představeném datovém souboru.

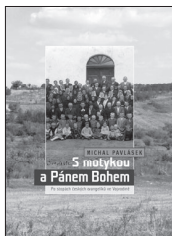
Summary

Historical data about the inhabitants of the Czech Lands has been, until today, processed mostly by traditional historical-demographic methods (in the first place the method of family reconstitution). However, abroad are nowadays being applied for historical data also more detailed statistical methods (survival analysis, Cox-regression analysis, logistic regression model etc.), that have been in our country so far applied only on present-day data acquired by modern statistics. This study presents the survival analysis, as one of the methods appropriate for the analysis of historical individual data acquired by the excerption of parish registers.

The goal of the study was to present the functioning and principal advantages of the survival analysis and prove that the results acquired through this analysis respond to the results of classical historical-demographical studies and complement them conveniently. This all was presented on the selected characteristics of marriage cohorts in Jablonec nad Nisou in the 18th century (the time from birth to death of at ever married persons, the time from birth to the first marriage, the time from first marriage to death and from marriage to the birth of the first child). The main advantage of the survival analysis is a chance to resolve the missing data by the so called *censoring*. When traditional historical-demographic methods (the method of family reconstitution) are used, these data reduce the database entering the calculations of demographic indicators. In the present study the *right censoring* was used that makes possible to „replace” the missing data about the death of the person under consideration by the last known event in his or her life, in this case the birth of the last child.

[43] Např. Lucia POZZI – Marco BRESCHI – Stanislao MAZZONI, *Fertility and Child*.

Michal Pavlásek
S motykou a Pánem Bohem. Po stopách českých evangeliků ve Vojvodině

Ambicí knihy je vykreslit obraz pestrých osudů krajanské komunity, která svoji existenci spojila s místem zvaným Veliké Srediště, obcí ležící nedaleko města Vršac v jižním Banátu v dnešním Srbsku. Její vznik, stejně jako existence dalšího českého osídlení na Balkáně, je výslednicí rozsáhlého migračního procesu, který pro jihovýchodní Evropu znamenal značné proměny struktury populace v rovině sociální, hospodářské, etnické i náboženské. Kniha se pokouší o odkrytí opony hodnocení světa skupiny reformovaných evangeliků původem z hanáckého Slovácka (okolí Klobouk u Brna). Ti se v polovině 19. století rozhodli opustit svou domovinu a po více než měsíci putování se usadili pod nejvyšší horou Vojvodiny – Kudričkim vrchem. Vesnice, dosud obydlená Srby, Rumuny, Maďary, Němci a Čechy římskokatolického vyznání, se jim stala novým domovem, multietnickým

světem par excellence, s nímž spojili své další naděje a vyhlídky.

Není příběhů, když není lidí, kteří by je předávali ve svých vyprávěních. Z tohoto důvodu monografie zpracovává zaznamenané rozhovory autora s jednou z nejstarších (a zároveň posledních) osob patřících mezi generační potomky moravských kolonistů Banátu do uceleného vzpomínkového příběhu, který zachycuje existenci krajanského společenství z Velikého Srediště. To bylo dosud českému čtenáři oproti jiným neznámé a skryté. Kniha je tak z ústřední části příběhem komunity vylíčeným ústý jedné z akterek lokálního světa Središťanů – Josefy Klepáčkové. Rozeznává se tudíž hlas „malého člověka“, jehož prostřednictvím se čtenář seznámí s podobnostmi světa jedné nepoznané kapitoly z kulturních dějin tradice české reformační víry v prostoru za hranicemi českého státu.

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., 2015

ISBN 978-80-87112-91-5

Cena s DPH: 250 Kč

Objednávky vyřizuje Š. Toncrová: stoncrova@email.cz a B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz

Druhé Vojvodovo: myslet obrazem/ Another Vojvodovo: thinking in pictures

Vojvodovo je vesnice v Bulharsku, kde v letech 1900-1950 žilo několik stovek českých protestantů. V rámci poválečné reemigrace do pohraničí ČR se na jižní Moravu spolu s nimi přestěhoval rovněž „duch“ jejich světa. O jeho vyvolání se film prostřednictvím video-elicítace pokouší. Vizualní obrazy vojvodovských kulís se stěhují k těm, kteří je postupně vyplňují významy prožitého, podobně jako je ve filmu oblékána figurína symbolizující tuto komunitu. Mezi strážce odkazu paměti dnes patří kromě rodáků i generační potomci a profesionální etnografové, kteří kouzlu Vojvodova propadli, a na (re)konstrukci jeho obrazu se svými texty významně podílejí. Podobnou roli jistě sehrává i tento film, multivokální vizuální narativ konstruovaný „tady“ a „tam“ (na jižní Moravě a v Bulharsku), druhé Vojvodovo. Aspekt geografické vzdálenosti je potlačen, do popředí je postavena vzájemnost distribuovaná profesionálními etnografy, internetem i setkáními (ex)Vojvodovčany. Vytváří tak otázka, kde se dnes Vojvodovo vlastně nachází.

Námět, scénář, kamera: Michal Pavlásek. *Zvuk:* Václav Mach. *Sřih:* Michal Pavlásek.

Režie: Michal Pavlásek. *Jazyk:* česky, titulky CS, EN, total time 34:00

Producent: Etnologický ústav AV ČR, v. v. i. – pracoviště Brno 2013

© Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.

Film vznikl s institucionální podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO:683780076

Cena 150 Kč. Objednávky vyřizuje: m.pavlasek@gmail.com a stoncrova@email.cz

POPULAČNÍ VÝVOJ V POLITICKÉM OKRESE KOLÍN V LETECH 1880–1910

Iva Blümelová

Population development in the the Political District of Kolín during the period of 1880–1910

Abstract : The aim of this article is to analyse population development in the district's area in the period of 1880–1910. The demographical transition continued in Bohemia until the end of the 19th century with changing populations and reproductive behaviour. The political district of Kolín belonged among Czech areas with fairly early asserted changes. That was because of the region's economic maturity and also the closeness to Prague, from where these new tendencies of reproductive behaviour spread. Population development was also influenced by high migration.

Historická demografie, 2015, 39, 2, 203–87

Keywords: Historical demography, Political District of Kolin, population development.

Contact: Mgr. Iva Blümelová, Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Albertov 6, Praha 2; e-mail: iva.blumelova@post.cz

Úvod

Studie analyzuje populační vývoj obyvatelstva v politickém okrese (dále jen PO) Kolín v letech 1880–1910.^[1] V tomto období v českých zemích probíhala demografická revoluce, jejíž první symptomy se začaly projevovat již od konce 30. let 19. století. Lze předpokládat, že hospodářská vyspělost Kolínska v blízkosti Prahy působila na populační vývoj oblasti a že změny v demografické reprodukci se zde začaly projevovat dříve než v jiných oblastech Čech. Stanovená hypotéza předpokládá dřívější pokles porodnosti i úmrtnosti, než tomu bylo v Čechách jako celku. Dále se domnívám, že dřívější pokles porodnosti způsobí i deformaci věkové struktury obyvatel a na konci sledovaného období již bude znatelný úbytek dětské složky obyvatel. Dále lze předpokládat, že pokles dětské úmrtnosti, která se nejvíce podílela na celkovém snížení úmrtnosti, se také projeví na území PO s větší intenzitou než na území celých Čech.

Politický okres Kolín se nachází v úrodné nížině Polabí. Příznivé klima i úrodné půdy poskytovaly vhodné podmínky pro rozvoj zemědělství a od počátku 19. století i pro rozvoj průmyslu. Mezi nejdůležitější odvětví na Kolínsku patřil průmysl potravinářský. V mnoha obcích byly zakládány cukrovary, které byly postupně

[1] Studie vychází z diplomové práce Iva BLÜMELOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v politickém okrese Kolín v letech 1880–1910*. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2012.

napojeny na železniční síť. Řeka Labe umožňovala také rozvoj dalších odvětví průmyslu, především chemického.

PO Kolín vznikl v roce 1849 se vznikem místní samosprávy místo původních panství. Zároveň spolu s oddělením politické správy a soudnictví došlo k vytvoření soudních okresů.^[2] Politický okres Kolín tvořily soudní okresy (dále SO) Kolín a Kouřim. Rozloha okresu se mezi lety 1880–1910 téměř nezměnila. SO Kolín zaujímal po celé sledované období rozlohu 237 km² a SO Kouřim 255 km², v roce 1900 a 1910 je uváděna rozloha o 3 km² menší. Údaje o obyvatelstvu za celé sledované období jsou srovnatelné, protože vývoj jednotlivých ukazatelů neovlivňují územní změny.

Říšský zákon ze dne 29. 3. 1869 stanovil povinnost provádět sčítání lidu s desetiletou periodicitou a podle mezinárodních doporučení bylo sčítáno přítomné obyvatelstvo.^[3] Na základě výsledků vycházela v edici rakouské statistiky pramenná díla Österreichische Statistik *Die Ergebnisse der Volkszählung*. Údaje o populaci byly každoročně zpracovány ve svazcích *Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*, které byly využity jako datová základna pro analýzu věkových struktur, náboženského vyznání a také stavu gramotnosti populace. Tyto publikace nahradily od roku 1881 ročenky *Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie* vydávané od roku 1865.^[4] Hlavním zdrojem studie jsou statistické ročenky *Die Bewegung der Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*, které vycházely ve Vídni pro každý rok a obsahovaly cenné informace o obyvatelstvu.

Používané písemné prameny neexistují v elektronické podobě, která by umožňovala okamžitou možnost práce s daty. Všechna data proto musela být nejprve ručně opsána, následně byly použity běžné metody demografické analýzy, většinou jednoduché strukturální ukazatele a hrubé míry. Data byla srovnávána, pokud to bylo vhodné a přínosné, s vývojem v Čechách.

Při opisu dat se objevilo několik problémů především proto, že statistické zjišťování nebylo jednotné. Datová základna v mnoha případech neumožnila analyzovat vývoj ukazatele za celé sledované období; pro lepší a hladší popis vývoje těchto údajů byla data v chybějících letech nahrazena průměrnou hodnotou daného desetiletí a následně byly hodnoty v těchto letech v grafech odlišeny jiným znakem. Počty narozených dětí podle délky trvání manželství byly publikovány pouze za rok 1895. Počet sňatků podle náboženského vyznání nekorespondoval s celkovým počtem sňatků, které byly uzavřeny ve stejném roce. Bylo zjištěno, že celkový počet sňatků je každoročně nižší než počet sňatků podle náboženského vyznání, překrývaly se věkové intervaly. Počet přítomných obyvatel byl v pohybech

[2] *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005*. Praha 2006, s. 11.

[3] Zdeněk PAVLÍK aj., *Základy demografie*. Praha 1986, s. 61.

[4] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965, s. 306.

obyvatelstva od roku 1883. V letech 1895–1899 a 1900–1905 se počet obyvatel dle těchto publikací v PO Kolín nezměnil. Tato situace je považována za nereálnou, a proto tyto údaje nejsou do studie zařazeny. Věkové struktury obyvatel PO Kolín se nepodařilo ve výstupech ze sčítání v roce 1890 a 1900 nalézt, z roku 1910 je známa pouze relativní věková struktura obyvatel.

Hospodářský a společenský vývoj PO Kolín

Na počátku 19. století měla oblast Kolínska převážně zemědělský charakter. Od 50. let docházelo, především v Kolíně, k rozvoji průmyslu. Rozhodující zlom pro rozvoj města a celého okresu znamenala stavba železnice v letech 1843–1845. „20. srpna 1845 projel Kolínem první vlak. Nově otevřená železnice se stala symbolem pokroku, spojila Kolínsko přes Prahu a Vídeň se světem a stála tak na počátku velkého ekonomického i politického rozmachu celého regionu ve 2. polovině 19. století“.^[5] Město Kouřim se nenacházelo na této železniční trase, což také do značné míry ovlivnilo jeho populační vývoj.

V Kolíně a okolí již od 60. let vznikaly cukrovary a firmy, jejichž výroba úzce souvisela se zemědělstvím, např. firma Brand a Lhuillier vyrábějící plechové formy pro cukrovary. Mezi další významné firmy patřila např. Akciová továrna na vyrábění umělých hnojiv a lučebnin (Lučební továrna), která zahájila svou výrobu v roce 1871. V roce 1880 patřil PO Kolín mezi nejvýznamnější české průmyslové oblasti.

Prudký rozvoj průmyslu vedl ke vzniku peněžních ústavů, v roce 1887 byla v Kolíně zřízena pobočka Rakousko–Uherské banky (již od roku 1882 v Kolíně a Kouřimi fungovaly tzv. okresní hospodářské záložny a v mnoha větších vesnicích vznikaly také peněžní ústavy) a v roce 1894 zde zahájila svou činnost Spořitelna města Kolína, která později zřídila pobočky také v Plaňanech, Zásrukách a Týnci nad Labem. Docházelo k inovacím kolínského vodovodu, v roce 1897 byl zřízen nový vodovod pro obec Radovesnice, čímž se značně zlepšilo zásobování pitnou vodou a hygiena v Kolíně i blízkém okolí.

Koncem 19. století vyrůstaly v Kolíně podniky a továrny zejména na Kutnohorském předměstí (důvodem byla blízkost nádraží), na počátku 20. století vznikly největší závody na Zálábí (továrna na kávové náhražky, továrna na vozy FRAM, rafinerie minerálních olejů). V roce 1900 byla založena tzv. Vozovka, která se zaměřila na hospodářské a železniční vozy. O rok později byla Českou akciovou společností založena rafinerie, tzv. Petrolka. V roce 1906 vznikla další významná rafinerie – Akciová společnost pro zpracování draselných louhů (Draslovka). Ve městě vyrostlo i několik malých strojírenských provozů, které vyráběly především zařízení pro cukrovary nebo zemědělské stroje. Z jiných oborů je třeba zmínit

[5] Zdeněk HELFERT, Zdeněk JELÍNEK, *Kolínsko*. Praha 1990, s. 182.

závody potravinářského průmyslu (čokoládovna Kolinea), polygrafického (Baye-rova tiskárna) nebo závod na výrobu obuvi (Feldmann).^[6]

Kouřim zůstala od průmyslového rozvoje poněkud stranou, což je důsledkem větší vzdálenosti od hlavních dopravních tahů. Od roku 1881 bylo město napo-jeno na železnici, ale členitost terénu neumožňovala umístění nádraží v blízkosti Kouřimi a železnice tedy neznamenala pro město výrazný impuls k dalšímu rozvoji.^[7]

Město Kolín se do roku 1910 stalo centrem středního Polabí v důsledku roz-voje průmyslu, ale také centrem správních, vzdělávacích a kulturních institucí. V kontrastu s rozmachem průmyslu procházelo zemědělství od roku 1879 až do počátku 20. století vleklou krizí, stagnovalo zejména obilnářství. Na druhé straně se zvyšovala produkce průmyslových plodin jako cukrovky, brambor a ječmene.

Vývoj počtu obyvatel

Počet obyvatel v PO Kolín během studovaných let stále stoupal (Graf 1). Bě-hem sčítání v roce 1880 bylo v okrese přítomno 64 093 obyvatel, v roce 1910 bylo sečteno 73 311 přítomných obyvatel.

Pro období 1880–1910 činil index změny v počtu obyvatel na území PO Kolín 114,4 % (Tab. 1). Růst resp. tempo tohoto růstu se výrazně lišil na úrovni SO. V kolínském SO rostl počet obyvatel po celé období stejným tempem a během 30 let stoupl počet obyvatel téměř o jednu čtvrtinu. Populace města Kolína stoupla o 30 %. Hlavním impulsem pro rozvoj byla již zmiňovaná železnice. Kolín se stal přirozeným centrem, které v sobě soustřeďovalo stále více populace. V roce 1910 zde bydlelo téměř 40 % obyvatel SO Kolín a bylo čtvrtým populačně největším městem české nížiny (po Hradci Králové, Pardubicích a Žatci).^[8]

Na rozdíl od toho v SO Kouřim žilo nejvíce obyvatel v roce 1890, v dalších le-tech počet obyvatel stagnoval, resp. klesal. Během sledovaného období index růstu činil 102,3 %. Jak již bylo zmíněno, Kouřim byla vzdálená od hlavních dopravních cest, ve městě se nerozvíjel průmysl, a tak se obyvatelé stěhovali do průmyslových obcí regionu.^[9] Kouřim ztratila svůj význam již po třicetileté válce, při níž bylo město zpuštěno a nikdy se již zcela nevzpamatovalo.^[10]

[6] Ladislav JOUZA, Michal PLAVEC, ...a země se chvěla: Bombardování Kolína za druhé svě-tové války. Cheb 2007, s.9.

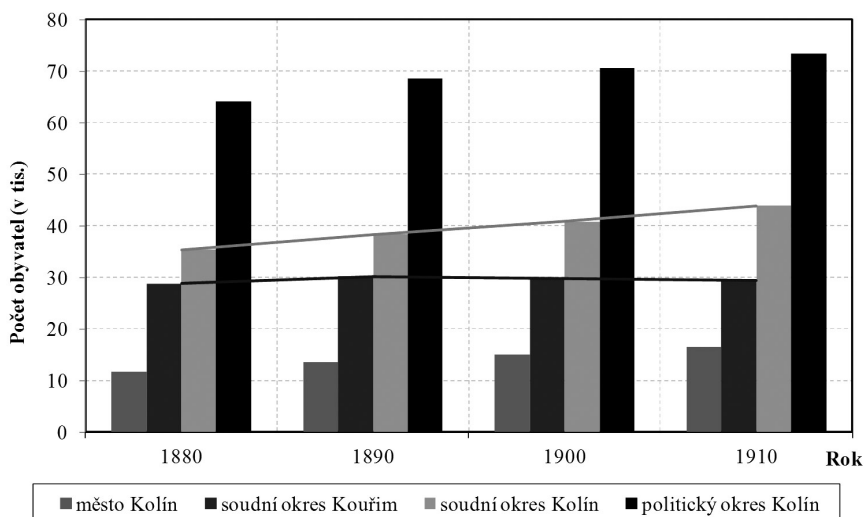
[7] Karel KUČA, Města a městečka v Čechách v Čechách, na Moravě a ve Slezsku: Kolí – Miro. Praha 1998, s. 118.

[8] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914. Praha 1965, s. 258.

[9] Karel KUČA, Města a městečka v Čechách v Čechách, na Moravě a ve Slezsku : Kolí – Miro. Praha 1998, s. 118.

[10] Ludmila FIALOVÁ aj., Dějiny obyvatelstva v českých zemích. Praha 1996, s. 148.

GRAF Č. 1. POČET OBYVATEL PO KOLÍN V LETECH 1880–1910

Zdroj: *Podrobný seznam míst v Čechách, 1885; Seznam míst v království Českém, 1893; Seznam míst v království Českém, 1907; Podrobný seznam míst pro Čechy, 1916.*

Rozdílný vývoj počtu obyvatel sledujeme i v dalších obcích. Není náhodou, že 5 z 11 obcí s více než 1000 obyvateli se nacházelo na železniční trati Praha–Vídeň (Kolín, Cerhenice, Nová Ves, Velim, Starý Kolín). Nejvyšší tempo růstu zaznamenala Velim s významným cukrovarem a rozšiřující se tovární výrobou. Na populační růst Jestřabí Lhoty měla vliv nově otevřená železniční stanice v nedalekém Velkém Oseku, která se nacházela na železniční trati Znojmo – Mladá Boleslav. Velký rozvoj prožil Velký Osek, počet obyvatel této obce stoupl během 30 let o 110 %, ze 765 na 1610 obyvatel.

Naopak hodnotu indexu pod 100 %, kromě již zmíněné Kouřimi, vykazovaly obce Týnec nad Labem, Zásmyky, Cerhenice a Starý Kolín. Cerhenice zažívaly největší změnu mezi lety 1880 a 1890, kdy v obci ubylo 400 obyvatel. V tomto období se od Cerhenic odpojila obec Cerhýnky. Počet obyvatel samotných Cerhenic mezi lety 1880 a 1890 stoupl i přes nejistotu práce v místním cukrovaru, který se často zavíral a měnil majitele.^[11]

I pro většinu venkovských obcí na Kolínsku platilo, že v nich nejvíce lidí žilo v závěru 19. století. Na počátku 20. století již počty jejich obyvatel klesaly. V tomto období byla pro obyvatelstvo Čech charakteristická relativně vysoká migrace. Na

[11] Historie městyse [online], Oficiální stránky městyse Cerhenice. [cit.2012-07-01]. Dostupný z <<http://www.cerhenice.cz/historie>>.

Kolínsku ji lze částečně doložit daty ze sčítání lidu v roce 1900 o skladbě přítomných osob podle místa narození (Tab. 2). Celkem bylo v roce 1900 v PO Kolín přítomno 5270 osob, které se v tomto okrese nenarodily (rakouská statistika zaznamenávala pouze osoby narozené mimo Kolín ve velkých městech). Tyto osoby se podílely 8 % na celkové populaci PO Kolín.

Obecně se dá říci, že čím více bylo místo narození vzdálenější, tím vyšší byl mezi přistěhovanci podíl mužů. Usuzuji tedy, že muži přicházeli na Kolínsko především za prací, ženy se do Kolína častěji přivdaly, nejčastěji z Prahy. Tato zjištění odpovídají i poznatkům dalších studií.^[12]

TABULKA Č. 1. DYNAMIKA RŮSTU POČTU OBYVATEL V PO KOLÍN V LETECH 1880–1910

Území	Počet obyvatel				Index
	1880	1890	1900	1910	1880–1910
soudní okres Kolín	35341	38321	40860	43907	124,2
soudní okres Kouřim	28752	30167	29696	29404	102,3
politický okres Kolín	64093	68488	70556	73311	114,4
Obce					
Kolín	11636	13566	15025	16396	140,9
Kouřim	3006	3333	3130	2816	93,7
Týnec nad Labem	2888	2783	2732	2672	92,5
Zásmuky	2199	2258	2201	2026	92,1
Cerhenice	1678	1278	1259	1355	80,8
Velim	1417	1555	1740	1983	139,9
Starý Kolín	1398	1393	1349	1380	98,7
Plaňany	1325	1506	1416	1389	104,8
Červené Pečky	1192	1190	1258	1234	103,5
Nová Ves	1060	1190	1230	1374	129,6
Jestřábí Lhota	1033	1046	1022	1124	108,8

Zdroj: *Podrobný seznam míst v Čechách, 1885; Seznam míst v království Českém, 1893; Seznam míst v království Českém, 1907; Podrobný seznam míst pro Čechy, 1916.*

Poznámky: Do tabulky jsou zahrnuty obce s více než 1000 obyvateli v roce 1880. Obce jsou seřazeny podle počtu obyvatel v tomto roce.

[12] Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*. In *Historická demografie* 24, 2000, s. 109–162.

TABULKA Č. 2. POČET OSOB NAROZENÝCH MIMO PO KOLÍN V ROCE 1900 PODLE POHLAVÍ A MÍSTA NAROZENÍ

Pohlaví	Brno	Krakov	Lvov	Praha	Štýrský Hradec	Terst	Vídeň	celkem
muži	52	10	15	1 151	36	9	1 206	2 479
ženy	53	1	4	1 563	9	2	1 159	2 791
celkem	105	11	19	2 714	45	11	2 365	5 270

Zdroj: Österreichische Statistik, Die Ergebnisse Volkszählung vom 31. December 1900, 2. Heft, 1903.

Věková struktura

Věková skladba obyvatelstva se měnila v důsledku vývoje přirozené měny a migrací. V roce 1880 lze věkovou skladbu obyvatel PO Kolín charakterizovat jako progresivní, nejvyšší bylo zastoupení dětské složky (0–14 let) a činilo 35,7 %. Podíl obyvatel reprodukční složky (15–49 let) činil 48,4 % a na obyvatele starší než 50 let připadalo 15,9 % (Tab. 3).

Věková struktura na Kolínsku se příliš neodlišovala od hodnot za celé Čechy, i když je třeba upozornit, že jde o přítomné obyvatelstvo. Hodnoty za PO Kolín, to je za relativně malé území, jsou ovlivněny selektivní nepřítomností (např. mladých mužů v prezenční vojenské službě nebo v učení či na studiích, mladých žen ve službě), což se na úrovni Čech neprojevovalo. V Čechách byl podíl dětské složky 34,2 %, obyvatelé dospělé složky tvořili 48,6 % a obyvatelstvo starší 50 let se na populaci podílelo 17,2 %. Obyvatelstvo PO Kolín tedy mělo v roce 1880 mladší věkovou strukturu než obyvatelstvo Čech.

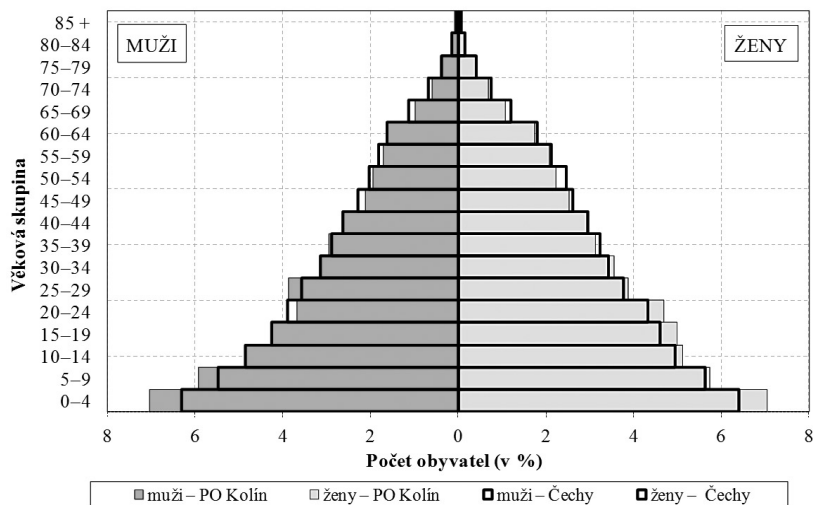
TABULKA Č. 3. VĚKOVÁ SKLADBA OBYVATEL PO KOLÍN A ČECH V ROCE 1880

Území	0–14		15–49		50 +		celkem	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
politický okres Kolín	22 899	35,7	31 011	48,4	10 183	15,9	64 093	100,0
Čechy	1 906 982	34,2	2 708 167	48,6	957 386	17,2	5 572 535	100,0

Zdroj: Österreichische Statistik, Die Ergebnisse Volkszählung vom 31. December 1880, 4. Heft, 1882; vlastní výpočty.

Nejvyšší zastoupení v celkové populaci v roce 1880 tvořily děti ve věku 0–4 roky (Graf 2). V této věkové skupině pozorujeme největší relativní rozdíly při porovnání obyvatel PO Kolín a Čech. V politickém okrese Kolín se děti ve věku 0–4 roky podílely na celkové populaci 7 %. V Čechách je zastoupení v této věkové skupině nižší o 0,7 % u chlapců, resp. 0,6 % u dívek. U mužů se lze ve věkové skupině 20–24 let domnívat, že jde o nepřítomnost mužů, kteří vykonávali vojenskou službu v jiných okresech. Od 30 let věku se kontury věkové skladby obou celků výrazněji neliší.

GRAF Č. 2. VĚKOVÁ STRUKTURA OBYVATEL PO KOLÍN A ČECH PODLE POHLAVÍ V ROCE 1880 (V %)

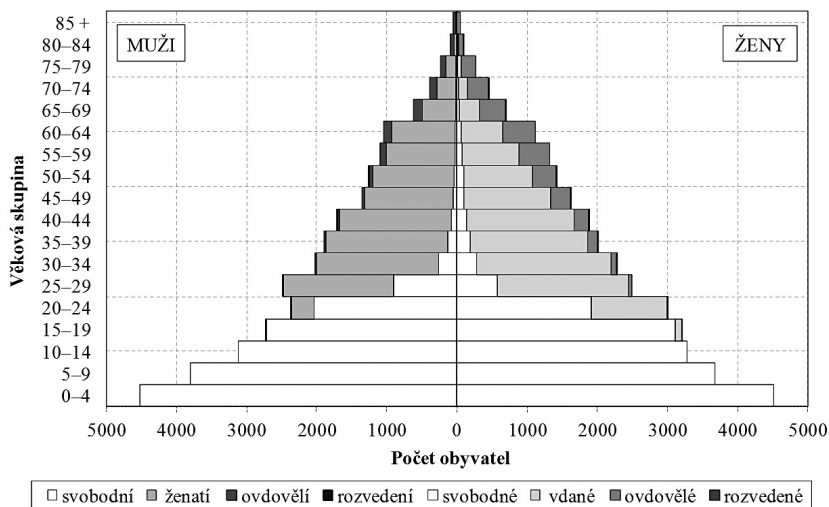
Zdroj: Österreichische Statistik, *Die Ergebnisse Volkszählung vom 31. December 1880*, 4. Heft, 1882; vlastní výpočty.

V roce 1880 byl vysoký rozdíl mezi počtem dětí ve věku 0 (2 245 dětí) a ve věku 1 (1 831 dětí) způsoben vysokou úrovní kojenecké úmrtností. V nižších věkových kategoriích byl zjištěn vyšší počet mužů. Okolo dvacátého roku věku žilo na území okresu více žen, což bylo dáno již zmíněnou povinnou vojenskou službou mužů. Okolo 25. roku se počty obou pohlaví vyrovnaly a ve věku nad 60 let opět převažovaly ženy.

Odlíšnosti jsou patrné i ve věkové struktuře podle pohlaví a rodinného stavu (graf 3). Ženy se vdávaly intenzivněji v mladším věku – v roce 1880 bylo nejmladší vdané ženě 16 let. Muži vstupovali do manželských svazků ve vyšším věku. Podíl svobodných ve věku 50 let, tzv. definitivní celibát, byl vyšší u žen. Trvale svobodných osob v tomto věku v PO Kolín zůstávalo 9,2 % žen a 3,6 % mužů, což bylo o něco méně než v Čechách. Ve věku nad 60 let rostlo zastoupení ovdovělých žen. Jejich počet byl od věku 66 let vyšší než počet vdaných. Rozvody v této době nebyly společensky tolerovány, přesto v PO Kolín žilo 18 rozvedených (16 žen a 2 muži).

Průměrný věk obyvatelstva PO Kolín v roce 1880 činil 26,4 roku u mužů, průměrný věk žen byl o málo vyšší (27,2 let). V Čechách byl průměrný věk vyšší u mužů i u žen o 0,9 roku.

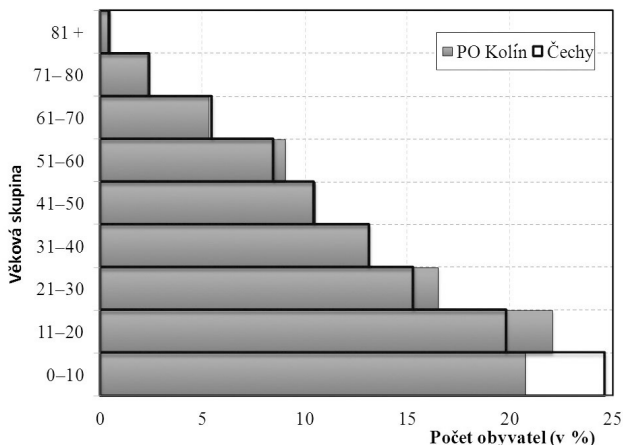
GRAF Č. 3. VĚKOVÁ STRUKTURA OBYVATEL PO KOLÍN PODLE POHLAVÍ A RODINNÉHO STAVU V ROCE 1880

Zdroj: Österreichische Statistik, Die Ergebnisse Volkszählung vom 31. December 1880, 4. Heft, 1882.

V roce 1910 lze ve věkové skladbě obyvatel PO Kolín (Graf 4) vysledovat rozdíly oproti roku 1880, které jsou důsledkem nového reprodukčního chování, které se od počátku 20. století projevuje poklesem počtu narozených dětí. Tyto změny se na počátku 20. století promítly do věkové struktury obyvatel.

GRAF Č. 4. VĚKOVÁ STRUKTURA OBYVATEL PO KOLÍN A ČECHY V ROCE 1910 (V %)

Zdroj: Statistisches Gemeindeflexikon der Čechoslovakischen republik, I. Böhmen, 1924.

V roce 1910 byl v PO Kolín znatelný úbytek počtu obyvatel ve věkové skupině 0–10 let.^[13] Tato skupina se podílela na celkové populaci na Kolínsku 21 %, v Čechách 25 %. Zastoupení věkové skupiny 11–20 let je v PO Kolín pouze o 2 % vyšší než v Čechách, v dalších věkových skupinách nebyly téměř žádné rozdíly.

Pro rok 1910 známe na základě dat sčítání i celkovou věkovou strukturu obyvatel města Kolína. Ta se však od Kolínska téměř neliší. Pro PO Kolín platí, že se na počátku 20. století jednalo o oblast Čech, která svým demografickým chováním předznamenávala budoucí vývoj v Čechách, kde k poklesu dětské složky obyvatel došlo výrazněji během následujících let.

Národnostní struktura

Národnostní struktura se při sčítání zjišťovala podle obcovací řeči. PO Kolín byl v roce 1880 národnostně jednotný. V celém okresu bylo v roce 1880 sečteno pouze 283 osob německé národnosti. Tento počet se po celé období snižoval a v roce 1910 žilo na Kolínsku pouze 45 osob německé národnosti. Šlo pravděpodobně často o osoby židovského vyznání.

Vývoj národnostní situace se opět lišil na úrovni SO (Tab. 4). V roce 1880 žilo 166 Němců v kolínském SO a 117 Němců v okrese kouřimském. Podíly na celkovém obyvatelstvu tvořily méně než polovinu procentního bodu. Počet obyvatel německé národnosti klesl nejvíce mezi lety 1880 a 1890, téměř o dvě třetiny.

V SO Kolín téměř všichni občané německé národnosti bydleli v Kolíně, 14 osob se k německé národnosti v roce 1880 přihlásilo v Býchorech, 5 ve Velkém Oseku, 4 obyvatelé německé národnosti bydleli v Ratboři, 2 v Kořenících a 1 osoba také v Týnci nad Labem a v Červených Pečkách. V SO Kouřim bylo německé obyvatelstvo v roce 1880 rozptýleno ve 14 obcích. V Kouřimi žily v roce 1880 pouze 2 osoby německé národnosti. Populačně největší německá minorita bydlela ve Svojsčicích, v roce 1880 v této obci bydlelo 55 osob německé národnosti a na obyvatelstvu obce se podílely 6,3 %. Jejich zastoupení ale velmi rychle klesalo a v roce 1890 bydlelo ve Svojsčicích pouze 22 osob německé národnosti, resp. 11 v roce 1900.

Počet obyvatel české národnosti se v PO Kolín zvyšoval v důsledku příznivější přirozené měny a také nižší intenzitou emigrace obyvatel české národnosti. Vzrůstající počet osob české národnosti je charakteristický pro většinu českých měst, ke zvyšování podílu německy mluvících osob docházelo pouze v průmyslových oblastech severních Čech.^[14]

[13] V roce 1910 je na úrovni okresů skladba obyvatelstva k dispozici pouze za desetileté věkové skupiny.

[14] Ludmila FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva českých zemích*. Praha 1996, s. 154.

TABULKA Č. 4. NÁRODNOSTNÍ STRUKTURA OBYVATEL PO KOLÍN V LETECH 1880–1910

Národnost	1880		1890		1900		1910	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
Soudní okres Kolín								
česká	35 145	99,45	38 145	99,53	40 767	99,77	43 741	99,62
německá	166	0,47	133	0,35	40	0,10	44	0,10
celkem	35 311	99,92	38 278	99,88	40 807	99,87	43 785	99,72
Soudní okres Kouřim								
česká	28 628	99,57	30 125	99,86	29 667	99,90	29 378	99,91
německá	117	0,41	34	0,11	14	0,05	1	0,003
celkem	28 745	99,98	30 159	99,97	29 681	99,95	29 379	99,91
Politický okres Kolín								
česká	63 773	99,50	68 270	99,68	70 434	99,83	73 119	99,74
německá	283	0,44	167	0,24	54	0,08	45	0,06
celkem	64 056	99,94	68 437	99,93	70 488	99,90	73 164	99,80

Zdroj: Zprávy ústředního statistického úřadu 1941, vlastní výpočty.

Poznámky: Součty podílů osob nedávají dohromady 100 %. Je tedy zřejmé, že na území PO Kolín byly v okamžiku sčítání přítomny také osoby jiných národností, které statistika nezjišťovala, např. polské národnosti.

V publikaci *Statistisches gemeindelexikon der Čechoslovakischen republik* (1924) je také uvedena národnostní struktura obyvatelstva (na 1000 přítomných obyvatel). K největší odlišnosti došlo v roce 1880 v kouřimském okrese, kdy je celkový podíl obyvatel německé národnosti 1,8 %. V dalších letech se podíly jen nepatrně liší od dat výše uvedených.

Náboženská struktura

Náboženství hrálo v životě obyvatel na konci 19. století významnou roli, což dokazuje i nízké zastoupení osob bez vyznání ve studovaných letech. Struktura podílů věřících osob se za 30 let změnila jen nepatrně (Tab. 5). Nejvyšší zastoupení měli římskí katolíci, ke kterým se dlouhodobě hlásilo více než 90 % obyvatel. Podíl evangelíků se udržoval okolo 6 %. Evangelíci byli v Kolíně početně zastoupeni již od dob legalizace jejich vyznání v 18. století. V roce 1880 se toto vyznání rozdělovalo na augšpurské a helvétské. Helvétské vyznání se na celkovém počtu obyvatel podílelo 5,8 %, augšpurské pouze 0,1 %. V Kolíně počet evangelíků po celé období stoupal. V roce 1890 zde bylo počítáno 639 evangelíků,^[15] v roce 1910 jich bylo 1120.^[16]

[15] *Paměti* (1836) 1886 – 1900, s. 281. SOKa Kolín, f. AM Kolín.

[16] Josef TŮMA, *Kolínsko a Kouřimsko : Historie osad na Kolínsku*. Kolín 1915, s. 325.

Samostatnou kapitolou je potom náboženství izraelské, protože dějiny židů jsou významnou součástí historie Kolínska. Židovská menšina se vyskytovala převážně v Kolíně a patřila k nejstarším a nejznámějším v českých zemích.^[17] V roce 1880 se k židovské národnosti přihlásilo v PO Kolín celkem 1832 obyvatel, 1425 židů v kolínském SO a 407 v kouřimském SO. Během následujících let počet židů klesal, k poklesu o 342 židovských obyvatel došlo v Kolíně. Ve statistice se objevuje ještě náboženství řecké ortodoxní, ke kterému se v roce 1880 hlásilo 0,008 % obyvatel.

TABULKA Č. 5. NÁBOŽENSKÉ VYZNÁNÍ OBYVATEL PO KOLÍN V LETECH 1880–1910 (v %)

Náboženství	1880	1900	1910
římskokatolické	91,2	92,0	92,8
evangelické	5,9	6,1	5,9
izraelské	2,9	1,9	1,3
bez vyznání	0,03	0,01	0,01
jiné	0,008	0,010	0,010
celkem	100,00	100,0	100,0

Poznámka: Údaje za rok 1890 nejsou k dispozici. Pro uvedené roky jsou k dispozici pouze relativní údaje.

V porovnání se situací v Čechách byl PO Kolín strukturou věřících poněkud odlišný. V roce 1880 bylo v Čechách osob římskokatolického vyznání 96 %. Naproti tomu evangelíci tvořili pouze 2,2 % všech věřících a toto nízké zastoupení přetrvalo až do roku 1910. V Čechách bylo také méně osob izraelského vyznání, v roce 1880 to bylo 1,7 %, jejich počet však klesal i v dalších obdobích, a tak jejich podíl tvořil v roce 1910 pouze 1,3 %.

Sňatečnost

Od roku 1812, kdy vstoupil v účinnost Všeobecný občanský zákoník, mohli sňatek uzavírat všichni – nezáleželo na stavovské příslušnosti, národnosti ani na vyznání.^[18] Roční průměrný počet uzavřených sňatků na území PO Kolín činil 524 a po celé období se výrazně neměnil (graf 5). Podprůměrný počet sňatků byl uzavírán mezi lety 1885–1893.

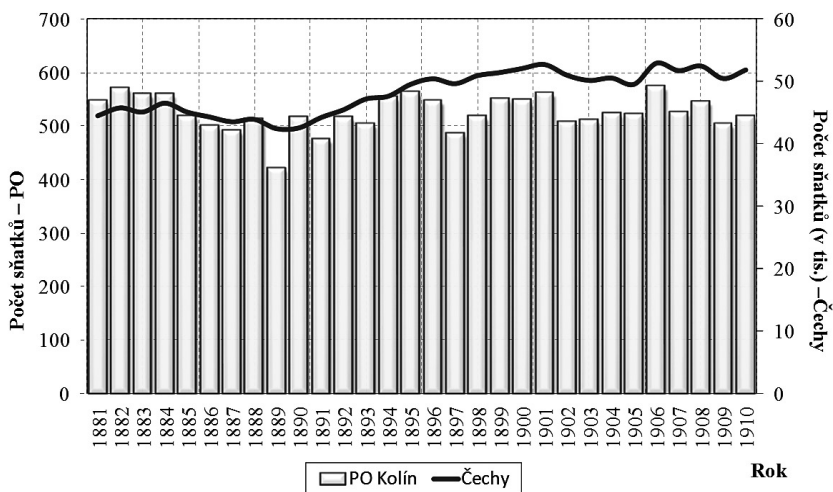
Koncem 19. století počty sňatků stoupaly, s výjimkou nižšího počtu uzavřených sňatků v letech 1897 a 1898 (v roce 1897 byla v českých zemích agrární krize).

[17] Ladislav JOUZA, Michal PLAVEC, ...*a země se chvěla: Bombardování Kolína za druhé světové války*. Cheb 2007, s. 6.

[18] Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*. Praha 2003, s. 115.

Na počátku 20. století byl pokles opět znatelný, což byl pravděpodobně důsledek další agrární krize mezi lety 1901–1903. Nižší hodnoty trvaly až do roku 1906, kdy počet sňatků meziročně vzrostl o 52 sňatky na 573 sňatky a dosáhl absolutního maxima ve sledované době. Toto navýšení je výsledkem ukončení hospodářské krize a kompenzace počtu sňatků, které by byly za normálních podmínek uzavřeny již v předešlých letech. Souvisí rovněž s mírným růstem počtu obyvatelstva okresu. Počty sňatků se v jednotlivých letech vyvíjely stejně jako v Čechách.

GRAF Č. 5. SŇATKY V PO KOLÍN A V ČECHÁCH LETECH 1881–1910

Zdroj: Österreichische Statistik, *Bewegung der Bevölkerung*, 1881–1910.

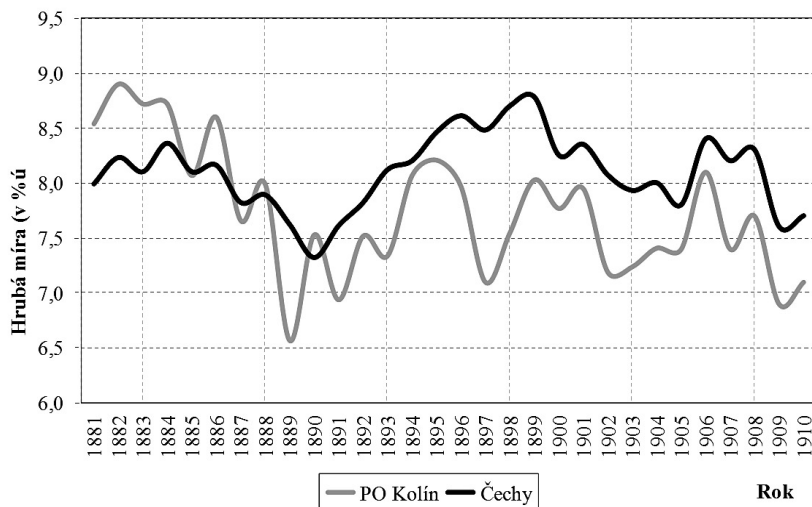
Hrubá míra sňatečnosti

Nejjednodušším ukazatelem úrovně sňatečnosti je její hrubá míra. Opět však nesmíme opomenout, že jde o ukazatel hrubý, je tedy ovlivněn věkovou strukturou. Hrubá míra sňatečnosti (dále HMS) je citlivým ukazatelem příznivých či nepříznivých podmínek, pokud jde o možnost založení rodiny. Ve sledovaném období se hrubá míra sňatečnosti v PO Kolín pohybovala mezi 6,6 % a 9 % a dosahovala větších výkyvů než v Čechách (Graf 6).

Nejvyšší hodnoty tohoto ukazatele na Kolínsku pozorujeme na začátku 80. let, v roce 1882 dosáhla maxima 8,9 %. Až do konce tohoto desetiletí HMS neustále klesala a v roce 1889 dosáhla minima 6,6 %. Od 90. let je HMS značně rozkolísaná. Poslední údaj sledovaného období z roku 1910 je 7,1 %.

Průběh hrubé míry na Kolínsku a v Čechách je obdobný. V 80. letech 19. století vyšší HMS vykazoval PO Kolín, od 90. let se situace obrací a HMS je v Čechách až do roku 1910 vyšší než na Kolínsku. Hladší průběh HMS v Čechách je způsoben větším souborem obyvatelstva, v PO Kolín se každá změna promítla do ukazatele s větší intenzitou.

GRAF Č. 6. HRUBÁ MÍRA SŇATEČNOSTI V PO KOLÍN A V ČECHÁCH, V LETECH 1881–1910

Zdroj: Österreichische Statistik, *Bewegung der Bevölkerung*, 1881–1910.

Sňatky podle náboženského vyznání snoubenců

Náboženské vyznání hrálo při uzavírání sňatků velkou roli. Svazky katolíků s osobami odlišného náboženství byly až do roku 1781 zakázány. Následně se zákazy postupně uvolňovaly.^[19] Od roku 1868 bylo možno uzavírat sňatky církevní i občanské, původně tuto možnost využívali především příslušníci jiných náboženství, později i rostoucí počet osob bez vyznání.^[20]

Počty sňatků osob podle náboženství byly za PO Kolín publikovány pouze v letech 1881–1897. V tomto období bylo v politickém okrese Kolín uzavřeno

[19] Srvn. Např. Alice VELKOVÁ, *Skladba obyvatelstva podle náboženství na tzv. státních stacích roku 1802*. *Historická demografie* 29, 2005, s. 107–136; Markéta PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Konfesionálně smíšené sňatky v reformovaném sboru ve Velimi a v české reformované církvi vůbec na sklonku 19 a na počátku 20. století*. *Historická demografie* 36, 2012, s. 177–223.

[20] Ludmila FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva*. Praha 1996, s. 165.

8 831 sňatků [21]. Při uzavírání sňatků podle náboženského vyznání se na území PO Kolín vyskytovali příslušníci tří náboženství – katolického, evangelického a izraelského. Do roku 1894 byl zaznamenáván počet sňatků odděleně pro osoby augšpurského a helvétského vyznání, poté je znám pouze celkový počet sňatků osob evangelického vyznání.

Struktura uzavřených sňatků dle náboženského vyznání odráží podíly osob těchto vyznání v celkové populaci. Nejvíce sňatků, 89,1 %, se uskutečnilo mezi osobami katolického vyznání, 6 % sňatků bylo uzavřeno evangelíky (většina sňatků se týkala helvétského vyznání) a třetí nejpočetnější skupinu tvořily sňatky židů. Přestože byly povoleny smíšené sňatky katolíků a nekatolíků, podíl osob jiného vyznání, které vstoupily do manželství s osobou vyznání katolického, se pohyboval pouze kolem 1 %. Do manželství vstupovali více muži katolíci se ženami evangelického vyznání, ve 106 případech, oproti 81 uzavřených manželství mezi ženou katoličkou a mužem evangelíkem. Kromě uvedených se vyskytli 3 snoubenci, kteří se hlásili k řecké ortodoxní církvi, a 1 osoba byla bez vyznání.

TABULKA Č. 6. SŇATKY PODLE NÁBOŽENSKÉHO VYZNÁNÍ V PO KOLÍN V LETECH 1881–1897

Náboženské vyznání nevěsty	Náboženské vyznání ženicha							
	katolické		evangelické		izraelské		celkem	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
katolické	8 030	89,1	81	0,9	0	0,0	8 111	90,0
evangelické	106	1,2	537	6,0	0	0,0	643	7,2
izraelské	0	0,0	0	0,0	256	2,8	256	2,8
celkem	8 136	90,3	618	6,9	256	2,8	9 010	100,0

Zdroj: *Österreichische Statistik, Bewegung der Bevölkerung, 1881–1897*, vlastní výpočty.

Poznámka: Nebylo počítáno se sňatky, které se vyskytly pouze jednou za celé období – 1890 ženich evangelické vyznání – nevěsta řecko-ortodoxní vyznání
1891 ženich řecko-ortodoxní vyznání – nevěsta katolické vyznání
1892 ženich řecko-ortodoxní vyznání – nevěsta evangelické vyznání
1897 ženich izraelské vyznání – žena bez vyznání

Sňatky podle rodinného stavu snoubenců

Údaje o rodinném stavu nevěst a ženichů vstupujících do manželství rakouská statistika publikovala za PO také v letech 1881 až 1897. V tomto období bylo uzavřeno v PO Kolín 8 831 sňatků (Tab. 7). Nejvyšší počet sňatků tvořily sňatky

[21] Pokud však sečteme celkový počet sňatků uzavřených podle náboženství, pak dostáváme 9010 uzavřených sňatků. V některém z měřených ukazatelů tedy došlo při zpracování rakouské statistiky k chybě, ta však činí pouze 2 %, proto bude pracováno s daty bez ohledu na tuto nepřesnost.

protogamní, tedy sňatky svobodných snoubenců. Podíl na celkovém počtu sňatků byl více než čtyři pětiny, za celé období činil 81,6 %. Sňatky palingamní, neboli sňatky smíšené tvořily zbylých 18,4 %. Mezi nimi byl nejčastější variantou sňatek ovdovělé ženy s ovdovělým mužem, 943 sňatků, resp. 10,7 %. To odpovídalo soudobé skladbě snoubenců v Čechách.

TABULKA Č. 7. SŇATKY PODLE RODINNÉHO STAVU V PO KOLÍN V LETECH 1881–1897

Rodinný stav nevěsty	Rodinný stav ženicha					
	svobodný		ovdovělý		celkem	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
svobodná	7 207	81,6	424	4,7	7 631	86,4
ovdovělá	261	3,0	939	10,6	1 200	13,6
celkem	7 468	84,6	1 363	15,3	8 831	100,0

Zdroj: *Österreichische Statistik, Bewegung der Bevölkerung, 1881–1897*, vlastní výpočty.

Pokud se podíváme na skladbu osob vstupujících do manželství dle pohlaví a rodinného stavu, svobodných nevěst bylo o 1,8 procentního bodu více než svobodných mužů, v absolutních číslech je to 7468 sňatků svobodných mužů oproti 7631 sňatkům svobodných žen. Podíl sňatků ovdovělých mužů byl vyšší než u ovdovělých žen. Sňatky ovdovělých osob byly časté, což souviselo stále s vyšší úrovní úmrtnosti ve středním věku a s potřebou nahrazení chybějící pracovní síly v domácnosti. Ovdovělý muž si bral svobodnou ženu v 4,7 %, ovdovělá žena si brala svobodného muže pouze ve 3 % z celkového úhrnu sňatků. Ovdovělý muž si častěji volil mladší svobodnou ženu, ovdovělá žena svobodného muže ve vyšším věku. Žena – vdova byla však pro muže atraktivní pouze za určitých podmínek, záleželo na jejím ekonomickém zabezpečení; často vedla muže ke sňatku vidina zisku majetku, který žena získala po zesnulém muži, a postup v sociálním žebříčku. Dále záleželo na věku, zda mohla muži ještě nabídnout potomka, a na faktu, zda vychovávala děti z předchozího manželství.^[22]

Minimální sňatkový věk byl 24 let, přitom sňatek bylo možné uzavřít již od 14 let po písemném souhlasu zákonného zástupce, většinou otce.^[23] Tuto možnost využívaly především ženy, protože vstupovaly do manželství v nižším věku než muži. V roce 1880 byl průměrný sňatkový věk žen 23,5 let, mužů 26,7 let.^[24] Obyvatelstvo Kolínska uzavíralo sňatky o 1,5 roku dříve, než bylo běžné v Čechách.

[22] Alexandra ŠIKULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století*. In *Historická demografie* 34, 2010 s. 114–175.

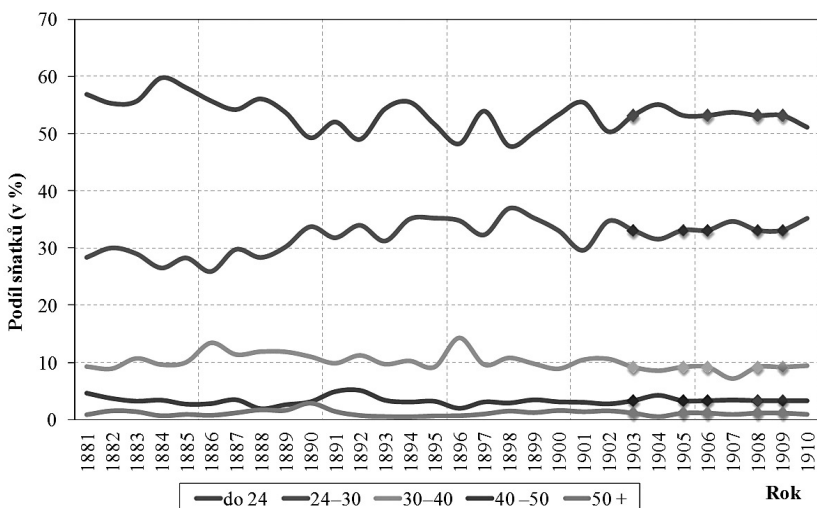
[23] Jiří KLABOUCH, *Rodina a manželství v minulosti*. Praha 1962, s. 190.

[24] *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1880*; výpočet dle J. HAJNAL, *Age at Marriage and Proportion Marrying*. *Population Studies* 7, 1953, s. 11–136.

To mohlo být opět způsobeno národnostní strukturou obyvatel kolínského okresu bez výrazného zastoupení osob německé národnosti. Německé obyvatelstvo totiž vstupovalo do manželství v průměru ve vyšším věku.

V roce 1881 bylo 56,9% nevěst mladších než 24 let (Graf 7). Druhou nejpočetnější skupinou žen vstupující do manželství byly nevěsty ve věku 24–30 let, jejichž podíl mezi nevěstami tvořil 28,3 %. Podíl sňatků žen do 30 let tak představoval 85,2 % z celkového počtu uzavřených sňatků. Podíl nevěst, které uzavřely sňatek ve věku 30–40 let, byl 9,3 %. Následovala skupina žen ve věku 40–50 let, která se na celkovém počtu uzavřených sňatků nepodílela ani 5 % a nejmenší podíl sňatků byl uzavřen ženami nad 50 let. Do roku 1910 došlo k největší změně sňatkového chování mezi ženami do 30 let. Klesal podíl nevěst do věku 24 let (51,1 %) a byl kompenzován vyšším podílem nevěst ve věku 24–30 let (35,2 %). Vývoj zastoupení těchto věkových skupin je téměř reciproční, tj. pokles skupiny do 24 let se ve stejném roce projeví růstem věkové skupiny 24–30 let a naopak.

GRAF Č. 7. NEVĚSTY PODLE VĚKU PŘI SŇATKU V PO KOLÍN V LETECH 1881–1910

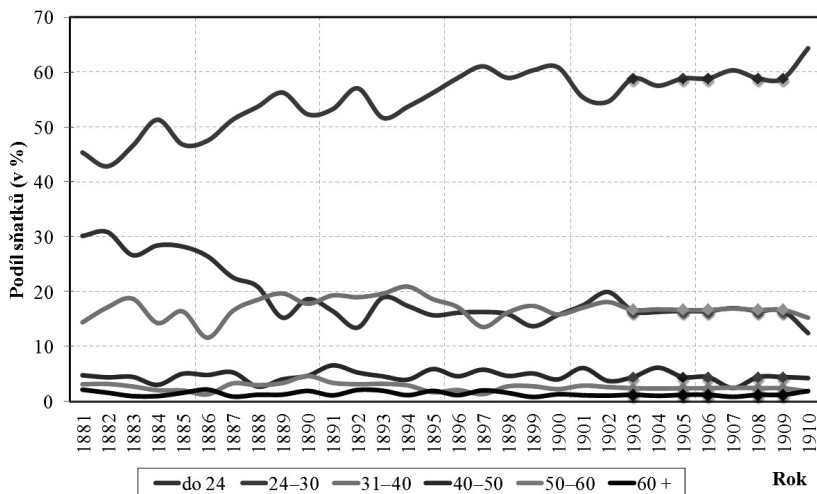
Zdroj: Österreichische Statistik, *Bewegung der Bevölkerung*, 1881–1910, vlastní výpočty.

Poznámky: Za roky 1903, 1905, 1906, 1908, 1909 nejsou k dispozici data – byla nahrazena průměrnou hodnotou v období 1900–1910 a odlišena značkou.

Muži vstupovali do manželství ve vyšším věku než ženy (Graf 8). V roce 1881 tvořili největší podíl na celkovém počtu uzavřených sňatků ženiši ve věkové skupině 24–30 let, 45,4 %. Druhou nejvíce zastoupenou skupinou byli ženiši do 24 let, 30,2 %. Následovaly sňatky mužů ve věku 30–40 let, kterých bylo 14,5 % ze všech uzavřených sňatků.

Skupina mužů ve věku 40–50 let uzavírala sňatky mnohem méně, v roce 1881 byl její podíl pouze 4,8 %. Nejmenších podílů dosahovali muži ve věku 50–60 let a muži nad 60 let. Po celé období klesal podíl sňatků ženichů do 24 let a recipročně stoupal podíl sňatků ženichů ve věku 24–30 let. Podíl sňatků ženichů nad 40 let se do roku 1910 téměř neměnil. Pokud uvažujeme ženichy do 30 let v roce 1910, pak jejich zastoupení činilo 76 % z úhrnu ženichů.

GRAF Č. 8. ŽENIŠI PODLE VĚKU PŘI SŇATKU V PO KOLÍN V LETECH 1881–1910

Zdroj: Österreichische Statistik, *Bewegung der Bevölkerung*, 1881–1910, vlastní výpočty.

Poznámky: Za roky 1903, 1905, 1906, 1908, 1909 nejsou k dispozici data – byla nahrazena průměrnou hodnotou v období 1900–1910 a odlišena značkou.

Na základě zjištěných dat lze soudit, že intenzita sňatečnosti se u mužů a žen v jednotlivých věkových skupinách lišila a také že během 30 let došlo k posunutí sňatků do vyššího věku. Tyto změny souvisely s přeměnami společenských hodnot. Mimomanželská plodnost nebyla v českojazyčné části českých zemí v této době příliš společensky tolerována. Posouvání sňatků do vyššího věku tedy s sebou přineslo i kratší reprodukční období ženy, což mělo za následek menší počet narozených dětí. Počet narozených dětí klesl na konci 80. let, kdy došlo ke značnému poklesu sňatků žen do 24 let. Vývoj v PO Kolín se nijak neodlišoval od ostatních oblastí v Čechách, kde docházelo ke stejným trendům a posunům sňatků do vyššího věku, stejné sňatkové chování uvádí také např. Jirásková ve studii o farnosti Zdechovice.^[25]

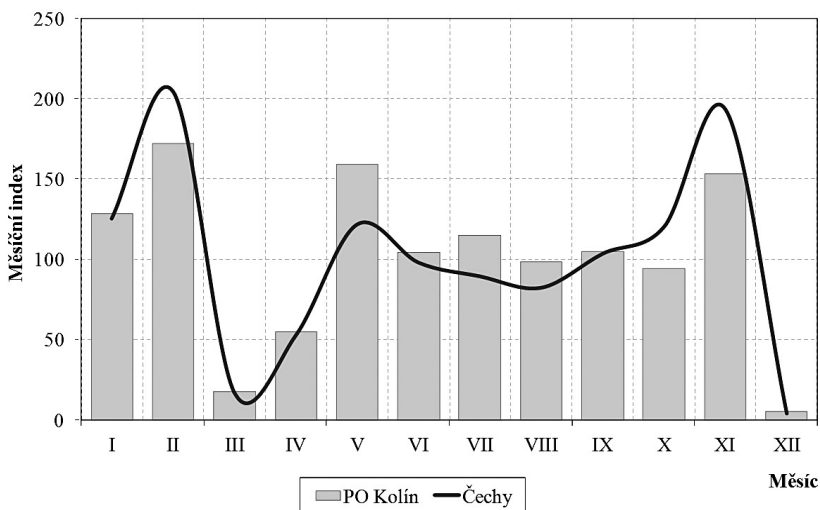
[25] Šárka JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Zdechovice v letech 1790–1899*. Pardubice 2010.

Sezónnost sňatků

Jelikož dostupná data za PO Kolín jsou za sňatky uzavřené v letech 1881–1894 také podle měsíců, je možno analyzovat sezónnost sňatečnosti, která byla po celé 19. století ovlivněna dodržováním náboženských (katolických) předpisů.^[26]

Maximum uzavíraných sňatků bylo na Kolínsku zaznamenáno v únoru, naopak nejnižší počet byl v březnu a prosinci, v posledním měsíci v roce byl měsíční index pouze 5,5 sňatků, v Čechách potom 3,7 (Graf 9). Tato minima souvisí s dodržováním náboženských předpisů, které zakazovaly katolíkům tzv. hlučné svatby v době adventu a půstu před Velikonocemi. Období počátku adventu je datováno od 27. listopadu do 3. prosince a konec je 24. prosince, proto byl počet uzavřených sňatků nejmenší právě v prosinci.^[27] Velikonoce jsou pohyblivým svátkem. Popeleční středa se pohybuje mezi 5. únorem a 10. březnem, velikonoční neděle v období od 22. března do 25. dubna.^[28]

GRAF Č. 9. SŇATKY PODLE MĚSÍCŮ V PO KOLÍN A V ČECHÁCH V LETECH 1881–1910

Zdroj: Österreichische Statistik, *Bewegung der Bevölkerung*, 1881–1894, vlastní výpočty.

[26] Pierre GUILLAUME, Jean-Pierre POUSSOU, *Démographie historique*. Paris 1970, s. 183.

[27] Stanislav BROUČEK – Richard JEŘÁBEK, *Lidová kultura : národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Praha 2007.

[28] Gustav FRIEDRICH, *Rukověť křesťanské chronologie*. Praha 1997.

Je ale nutno dodat, že evangelická vyznání nelpěla na dodržování těchto příkazů tak přísně jako katolíci. Židů se tato omezení netýkala pochopitelně vůbec. Protože ale snoubenců těchto vyznání nebylo v PO Kolín mnoho, je v sezónnosti sňatků patrná právě katolická tradice.

V lednu a únoru se uzavíraly sňatky, které kompenzovaly minimum z prosince. Únor byl měsícem s nejvyšším počtem uzavřených sňatků i přesto, že se mohlo jednat o období před Velikonocemi. V Kolíně byl měsíční index 171,8 sňatků a v Čechách 204,6 sňatku. V květnu byl obvykle kompenzován nízký počet sňatků uzavřených během předvelikonočního půstu. Nižší počet sňatků uzavřených během letních měsíců obecně souvisel s pracemi v zemědělství. V září skončily žně a počet uzavřených sňatků od září opět stoupal. Zde se PO Kolín svou sezónností liší, v letních měsících bylo uzavřeno více sňatků oproti stejnému období v Čechách. V Čechách počet sňatků uzavřených od září do listopadu trvale stoupal jako důsledek nižší letní sňatečnosti. V Kolíně k výraznějšímu růstu nedocházelo, v říjnu bylo uzavřeno dokonce méně sňatků než v září. Tuto odlišnost je možno vysvětlit tím, že Kolínsko bylo v té době řepařskou oblastí a hlavní sklizeň probíhala nejintenzivněji právě v září a říjnu.

Porodnost

Významné společenské změny, které na konci 19. a začátku 20. století nastaly, měly klíčový vliv na proměnu reprodukčního chování obyvatel. Jak uvádí Vallin, před demografickým přechodem se reprodukční chování vyznačovalo režimem tzv. přirozené plodnosti – nepoužívaly se téměř žádné antikoncepční metody či prostředky a neplánoval se počet dětí v rodině.^[29] Míra plodnosti tak byla regulována pouze nepřímo – přirozenou neplodností či neplodností v období kojení, celibátem či rozličnými sexuálními tabu (povětšinou spojených s náboženskou vírou). Ženy přiváděly na svět vysoké počty dětí.

Od konce 19. století se však reprodukční chování začalo měnit. Reprodukce se stávala intenzivnější, méně lidí se rodilo a zároveň méně lidí umíralo. Porodnost nemusela kompenzovat vysokou úroveň úmrtnosti. Snížení počtu narozených dětí souviselo s nižší intenzitou sňatečnosti a vyšším sňatkovým věkem. Vývoj souvisel s celkovým vývojem společnosti.^[30]

Počet živě narozených dětí, nejjednodušší ukazatel úrovně fertility, v období 1880–1910 byl na území PO Kolín 71 947, z toho bylo 37 215 chlapců a 34 732 dívek. Poměr pohlaví byl tedy 107 chlapců na 100 dívek. Od konce 80. let 19. století počet živě narozených klesal.

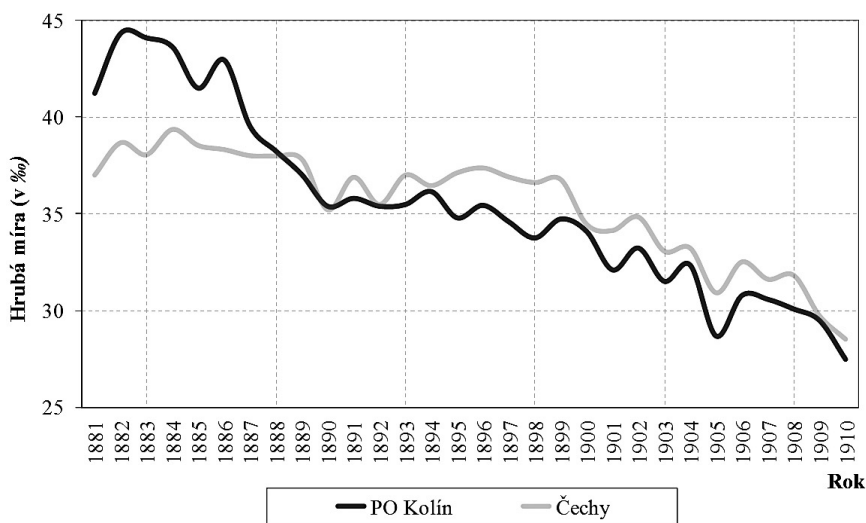
[29] Jacques VALLIN, *Světové obyvatelstvo*. Praha 1992, s. 60.

[30] Zdeněk PAVLÍK aj., *Základy demografie*. Praha 1986, s. 567–568.

Hrubá míra porodnosti

Ukazatel hrubé míry porodnosti (dále HMP) v PO Kolín téměř kopíruje vývoj v Čechách (graf 10). Vývoj porodnosti na území PO Kolín můžeme rozdělit do třech období. V prvním období do konce 80. let 19. století hladina porodnosti z vysokých hodnot (nad 40 ‰) prudce klesala a téměř se vyrovnala úrovni v Čechách. Důvodem nižší HMP v Čechách může být nižší úroveň porodnosti ve starých textilních oblastech, především v liberecké průmyslové oblasti, v okolí Děčína a na Šluknovsku, která snižovala HMP za úhrn Čech. Následující období do poloviny 90. let lze charakterizovat jako stagnační s mírně klesajícími hodnotami.

GRAF Č. 10. HRUBÁ MÍRA PORODNOSTI V PO KOLÍN A V ČECHÁCH V LETECH 1881–1910

Zdroj: Österreichische Statistik, *Bewegung der Bevölkerung*, 1881–1910.

Od poloviny 90. let docházelo na Kolínsku k viditelnému poklesu. Můžeme jej charakterizovat jako trvalý a plynulý, bez výraznějších výkyvů. PO Kolín si celé toto období udržoval úroveň porodnosti na nižší úrovni než Čechy. Během 30 let klesla porodnost o třetinu, ze 41,25 ‰ v roce 1881 na 27,5 ‰ v roce 1910. V Čechách se úroveň porodnosti snižovala již od 70. let 19. století (HMP činila 39,9 ‰) a do roku 1910 se snížila na 28,5 ‰.

Narození podle vitality

Míra mrtvorozenosti, tj. počet mrtvě narozených dětí na 1000 živě narozených dětí, dosahovala během 30letého období průměrné hodnoty 27,4 ‰ a pohybovala se mezi hodnotami 22,8 ‰ v roce 1903 a 33 ‰ v roce 1892. V roce 1892 je vysoká míra důsledkem vyššího počtu mrtvě narozených dětí. Do počátku 20. století míra nevykazovala žádný trend, od počátku 20. století začala mírně klesat, stále se však držela na vysokých hodnotách. Stejný průběh měla míra mrtvorozenosti i v Čechách.

Živě narození podle legitimacy

Rozhodující podíl dětí se rodil v manželství. Během 30 let klesl počet dětí narozených v manželství v PO Kolín o jednu šestinu. Tento vývoj je shodný se situací v Čechách. V PO Kolín se podíl dětí rozených mimo manželství pohyboval okolo 7–8 %, v Čechách byla mimomanželská plodnost po celé období vyšší (Tab. 8). Do konce 19. století mimomanželská plodnost stoupala, ve 20. století však došlo k opětovnému poklesu na Kolínsku i v Čechách. Nižší podíl mimomanželsky narozených dětí ve srovnání s úhrnem za Čechy (12–14 %) přisuzují relativní stabilitě regionu v tomto období a národnostní struktuře obyvatelstva.

Je zřejmé, že PO Kolín s více jak 99 % obyvatelstva české národnosti vykazoval nižší ukazatele mimomanželské plodnosti než oblasti s velkým podílem německého obyvatelstva v západních a severozápadních Čechách. Obyvatelé německé národnosti při stejných podmínkách uzavírali sňatky ve vyšším věku, což mělo za následek i vyšší podíl mimomanželsky narozených dětí. Podíl mimomanželsky narozených dětí v této oblasti tvořil přibližně 15 % z celkového počtu živě narozených dětí.^[31] S. Dušková uvádí, že podíl mimomanželsky narozených dětí v Ústí nad Labem v letech 1880–1889, činil 14,8 %.^[32]

Od roku 1895 rakouská statistika zjišťovala za PO počty legitimovaných dětí. Mimomanželské děti byly legitimovány sňatkem rodičů. V tomto období bylo na Kolínsku legitimováno celkem 1 135 dětí narozených mimo manželství, z toho 587 chlapců a 548 dívek. Ročně bylo v průměru legitimováno 71 dětí, více legitimací proběhlo na konci 19. století (Tab. 9). Na začátku 20. století, současně s poklesem mimomanželské plodnosti, byl i počet legitimovaných dětí nižší.

[31] Antonín BOHÁČ, *Přirozená měna obyvatelstva na Moravě a ve Slezsku : Porody nemanželské a děti mrtvě narozené*. Národopisný věstník Československý 4, 1909, roč. 4, s. 145–151.

[32] Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 109–162.

TABULKA Č. 8. ŽIVĚ NAROZENÍ PODLE LEGITIMITY V PO KOLÍN A V ČECHÁCH V LETECH 1881–1910

Období	Počet živě narozených				celkem
	v manželství		mimo manželství		
	abs.	v %	abs.	v %	
PO Kolín					
1881 - 1890	24 165	92,5	1 954	7,5	26 119
1891 - 1900	22 126	91,9	1 943	8,1	24 069
1901 - 1910	20 263	93,1	1 496	6,9	21 759
1881–1910	66 554	92,5	5 393	7,5	71 947
Čechy					
1881 - 1890	1 846 811	87,3	268 075	12,7	2 114 886
1891 - 1900	1 853 698	86,3	294 171	13,7	2 147 869
1901 - 1910	1 797 492	87,8	249 595	12,2	2 047 087
1881–1910	5 498 001	87,1	811 841	12,9	6 309 842

Zdroj: *Österreichische Statistik, Bewegung der Bevölkerung, 1881–1910*, vlastní výpočty.

TABULKA Č. 9. LEGITIMOVANÉ DĚTI PODLE POHLAVÍ V PO KOLÍN V LETECH 1895–1910

Období	Chlapci	Dívky	Celkem
1895–1899	191	151	342
1900–1904	189	206	395
1905–1910	207	191	398
1895–1910	587	548	1135
Průměrně za rok	36,7	34,2	70,9

Zdroj: *Österreichische Statistik, Bewegung der Bevölkerung, 1895–1910*.

Počet legitimovaných dětí se vyskytoval s menší intenzitou než na jiném území Čech. Důvodem bylo opět především národností složení PO Kolín. Obyvatelstvo německé národnosti vstupovalo do manželství ve vyšším věku, vykazovalo také vyšší mimomanželskou plodnost, což mělo za následek vyšší počet legitimovaných dětí.^[33]

[33] Antonín BOHÁČ, *Přirozená měna obyvatelstva*, s. 145–151.

Živě narození podle délky trvání manželství

Rakouská statistika počty živě narozených dětí podle délky manželství za PO nepublikovala. Výjimkou byl pouze rok 1895. V tomto roce se celkem narodilo v PO Kolín 2384 dětí, z toho 2194 dětí v manželství a 190 mimo manželství. Do 9 měsíců od sňatku se narodilo 163 dětí, tedy 8,1 % ze všech živě narozených v manželství (tyto děti byly z části počaty před sňatkem). Mezi 9. a 12. měsícem trvání manželství se narodilo 100 dětí (Tab. 10). Jedná se o porody dětí krátce po uzavření sňatku. Během 1. roku manželství se tedy narodilo 13 % z celkového počtu živě narozených. Téměř 30 % žen realizovalo svůj porod mezi 1. a 5. rokem manželství. V tomto období již mohlo docházet k narození dětí 2. pořadí. Čtvrtina dětí se narodila mezi 5. a 10. rokem trvání manželství, 30 % potom mezi rokem 10. a 20. Při délce trvání manželství nad 20 let došlo pouze k 59 případům živě narozených, celkově se v tomto intervalu narodilo pouze 2,9 % dětí z celkového úhrnu. Ve 173 případech nebyla délka trvání manželství zjištěna. Takto narozené děti nejsou v uvedených podílech zahrnuty.

TABULKA Č. 10. ŽIVĚ NAROZENÍ PODLE DÉLKY TRVÁNÍ MANŽELSTVÍ V PO KOLÍN V ROCE 1895

Délka trvání manželství	Měsíce		Roky					Nezjištěno	Celkem
	0–9	9–12	1–3	3–5	5–10	10–20	více než 20		
Počet dětí	163	100	322	280	501	596	59	173	2194

Zdroj: *Österreichische Statistik, Bewegung der Bevölkerung, 1895.*

Sezónní pohyb živě narozených dětí

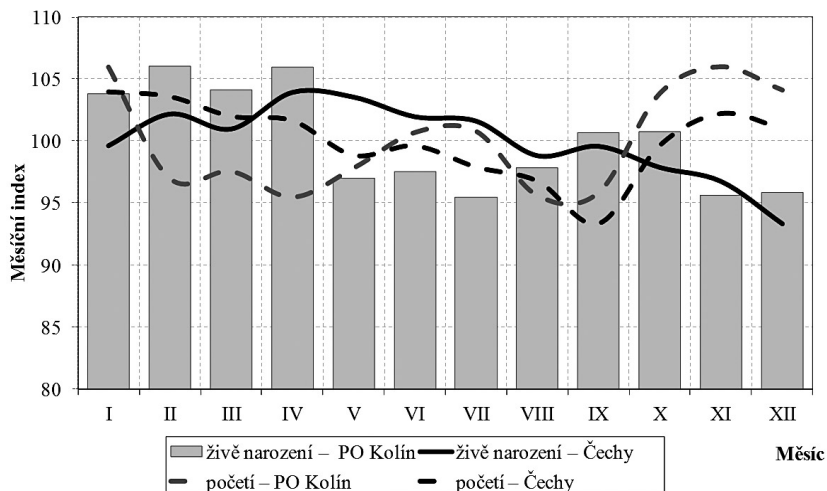
Počet dětí narozených během roku kolísal jen mírně a vzhledem k nízkému podílu dětí 1. pořadí nebyl ovlivňován ani sezónním průběhem sňatečnosti.

Více dětí se v PO Kolín narodilo v období od ledna do dubna, v září a říjnu (Graf 11). Měsíční indexy byly od ledna do dubna nadprůměrné, nejvyšší měsíční index se vyskytoval v dubnu, 106. V letních měsících od května do srpna byly indexy nižší, zvyšovaly se od srpna. Nejnižší hodnota byla v červenci (95,5). Měsíční indexy vzrostly v září a říjnu, v listopadu a prosinci opět klesly.

V Čechách byla sezónnost v zimních měsících nižší, nejvyšší index byl také v dubnu a pak již klesal. V prosinci byl měsíční index v Čechách nejnižší. Kolínsko i Čechy se vyznačovaly vyššími počty narozených v 1. polovině roku.

Porod je důsledkem koncepce, proto byly údaje přetransformovány podle měsíce koncepce. Maximum koncepcí připadalo v Kolíně na listopad a leden. Vysoké indexy byly naměřeny také během letních měsíců, v Čechách byl index koncepcí také nejvyšší v zimě, v letním období nebyl zaznamenán viditelnější vzestup. Vyšších hodnot bylo v Čechách dosaženo na jaře.

GRAF Č. 11. NAROZENÍ PODLE MĚSÍCŮ V PO KOLÍN A V ČECHÁCH V LETECH 1881–1897

Zdroj: Österreichische Statistik, *Bewegung der Bevölkerung*, 1881–1897, vlastní výpočty.

Úmrtnost

Od roku 1856 byla v Kolíně v provozu všeobecná okresní nemocnice. Ta však v roce 1887 nestačila dosavadním potřebám města a v roce 1888 byla otevřena větší a modernější nemocnice.^[34]

Kanalizace byla na Kolínsku v 80. letech vybudována pouze v centru Kolína, po roce 1896 byla prodloužena i do okresní nemocnice a do konce století i do dalších částí města. Největší stavební práce však byly započaty až v roce 1913 a o rok později byly přerušeny válkou. Po roce 1914 byla kanalizace dokončena ve většině českých měst, přesto však město Kolín patřilo mezi oblasti, kde byla kanalizace dostavěna nejdříve.^[35] Na druhé straně vyšší úroveň úmrtnosti přetrvávala především v rychle rostoucích zprůmyslněných městech. Při výstavbě továren a nájemních domů se nehledělo na životní poměry průmyslového dělnictva, což

[34] Lze odhadovat, že stará i nová nemocnice sloužily pouze pro potřeby města a okolí. Pokud by se v roce 1888 rozšířila působnost i za hranice okresu, došlo by k neúměrnému zvýšení počtu zemřelých, protože zemřelí byli při statistickém zjišťování tříděni podle místa úmrtí. K tomu ale nedošlo.

[35] Jan HOLOVSKÝ, *Kolín 1850–1914. Hospodářský a urbanistický vývoj*. Tatce 2011, s. 139.

se nejvíce projeví na úmrtnosti kojenců a nejmenších dětí^[36]. Vyšší kojeneckou a dětskou úmrtnost lze tedy očekávat i na území PO Kolín.

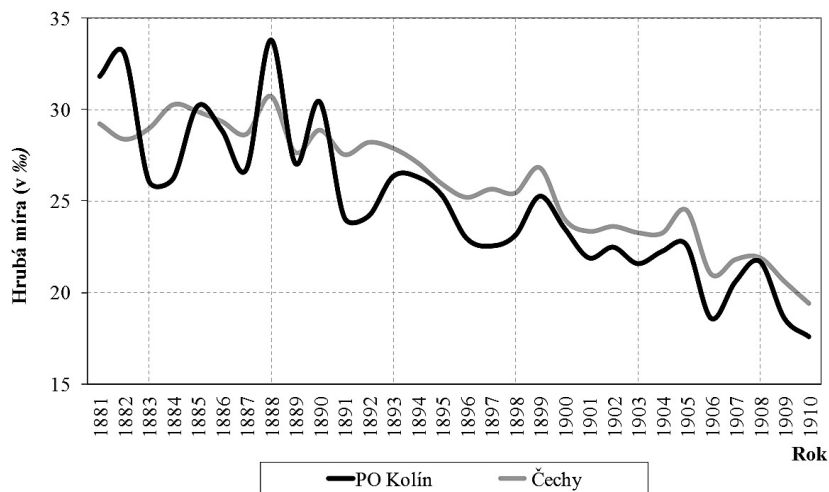
Ke zhoršení zdravotního stavu obyvatel Kolína a zvýšení celkové úmrtnosti na Kolínsku mohl přispět problém se zásobováním vodou. V roce 1898 selhal vodovod radovesnický, který čerpal z Labe vodu špatné kvality. Nový vodovod byl zkolaudován až v roce 1905.^[37]

Roční počty zemřelých osob v PO Kolín značně kolísaly. Vzhledem k absenci údajů o příčinách úmrtí v 90. letech lze o důvodech výkyvů pouze spekulovat, do určité míry ale odrážejí nízký počet obyvatel okresu.

Hrubá míra úmrtnosti

Hrubá míra úmrtnosti (dále HMÚ) se v Čechách až do konce 19. století držela na vysoké úrovni, oscilovala okolo 30 ‰ (Graf 12). V období 1881–1910 klesla na Kolínsku téměř na polovinu, z 31,8 ‰ v roce 1881 na 17,6 ‰ v roce 1910. Pokles úmrtnosti byl v Čechách plynulý po celé období, v PO Kolín můžeme pozorovat, zvláště v 80. letech, velké výkyvy.

GRAF Č. 12. HRUBÁ MÍRA ÚMRTNOSTI V PO KOLÍN A V ČECHÁCH V LETECH 1881–1910

Zdroj: Österreichische Statistik, *Bewegung der Bevölkerung*, 1881–1910.

[36] Ludmila FIALOVÁ a kol. *Dějiny obyvatelstva*, s. 153.

[37] Jan HOLOVSKÝ, *Kolín 1850–1914. Hospodářský a urbanistický vývoj*. Tatce 2011, s. 89.

Tyto jednorocní vzestupy (v letech 1882, 1885, 1888 a 1890) lze považovat spíše za náhodné výkyvy než za důsledky lokálních epidemií (v těchto letech ještě informace o příčinách smrti za politické okresy nejsou k dispozici). Trvalý pokles nastal po roce 1893. HMÚ na území PO Kolín téměř kopíruje vývoj v Čechách, kde v roce 1910 činila 19,4 %.

Za poklesem úmrtnosti v tomto období stojí opět mnoho faktorů, v prvé řadě je to rozvoj lékařských věd a zlepšení hygienických poměrů především ve městech, vzestup životní a kulturní úrovně všech vrstev obyvatelstva a v neposlední řadě samotný pokles porodnosti, který od konce 90. let vedl ke znatelnému poklesu počtu úmrtí kojenců do 1 roku.^[38]

Zemřelí podle věku

Pokud sledujeme rozložení počtu úmrtí na Kolínsku i v hrubém rozdělení na děti do 5 let a obyvatele starší 5 let, pak je možno zjistit, která složka obyvatel měla na snížení počtu zemřelých rozhodující vliv. V roce 1881 počet zemřelých osob do 5 let výrazně převyšoval počty zemřelých ve věku nad 5 let (Graf 13). O deset let později se rozdíl počtu úmrtí obou skupin přiblížily. Na konci 19. století klesal počet zemřelých dětí do 5 let rychlým tempem a v roce 1900 byl nižší než počet zemřelých nad 5 let. Do roku 1910 došlo ještě k většímu prohloubení tohoto rozdílu.

Dramatický pokles počtu úmrtí dětí do 5 let se na Kolínsku ukázal jako zcela rozhodující pro celkové snížení úmrtnosti. Během 30 let počet zemřelých osob do 5 let klesl o 60 %.

Rozložení zemřelých osob nad 5 let se také měnilo. V období 1881–1894 známe věkovou strukturu zemřelých, proto je možné analyzovat změny intenzit úmrtnosti podle věku, které v tomto období nastaly. Jak je patrné (Graf 14), mezi lety 1881 a 1894 došlo především k přesunu úmrtnosti do vyšších věkových skupin.

V roce 1881 ve věku nad 5 let zemřelo 42 % všech zemřelých osob, v roce 1894 to bylo 47,7 %, což je také důkazem zlepšující se úmrtností dětí do 5 let. V obou letech zaznamenáváme vyšší podíl zemřelých osob ve věku 5–9 let, tedy osob, které také patřily do dětské složky obyvatel. Vyšší podíl zemřelých je dále možno zaznamenat ve věku od 20 do 30 let. Je možné se domnívat, že úmrtnost ovlivnily ženy, které umíraly v souvislosti s porodem.

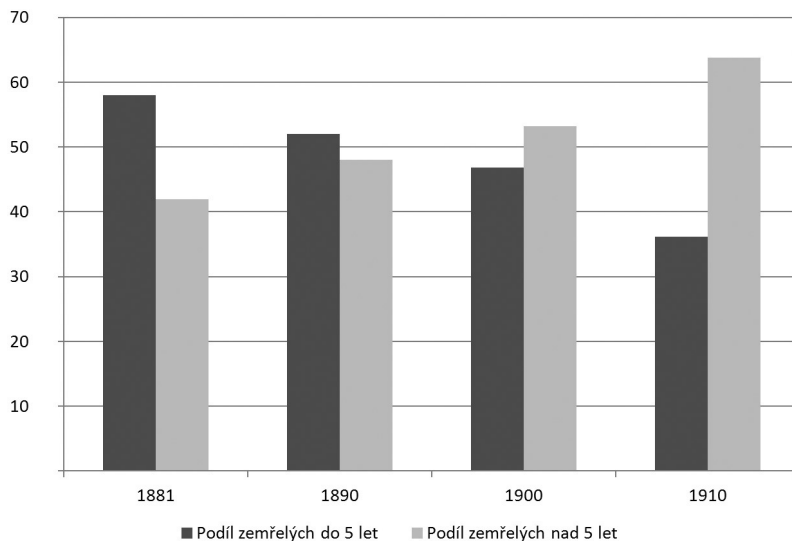
V roce 1881 vzrůstal počet zemřelých již od věku 45 let a svého vrcholu dosáhl ve věkové skupině 60–64 let. V roce 1894 se počet zemřelých výrazně neměnil až do věku 55 let, poté začal velmi rychle stoupat. Maxima bylo dosaženo ve věkové skupině 70–74 let. Poté počet zemřelých klesal.

Při stoupajícím počtu obyvatel klesal počet zemřelých, což bylo následkem zlepšení lékařské péče a úrovně kojenecké úmrtnosti. Důsledkem bylo zvyšování

[38] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965, s. 203.

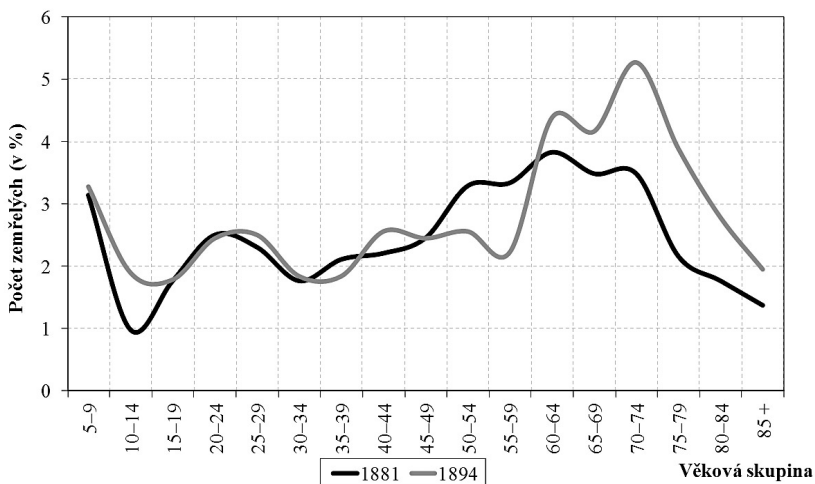
naděje dožití při narození, zvyšování průměrného věku obyvatel a stoupající počet lidí, kteří se v relativně dobrém zdraví dožili vyššího věku.

GRAF Č. 13. ZEMŘELÍ PODLE VĚKU V PO KOLÍN V LETECH 1881–1910

Zdroj: Österreichische Statistik, *Bewegung der Bevölkerung*, 1881, 1890, 1900, 1910.

GRAF Č. 14. ZEMŘELÍ STARŠÍ 5 LET V PO KOLÍN V LETECH 1881 A 1894 (V %)

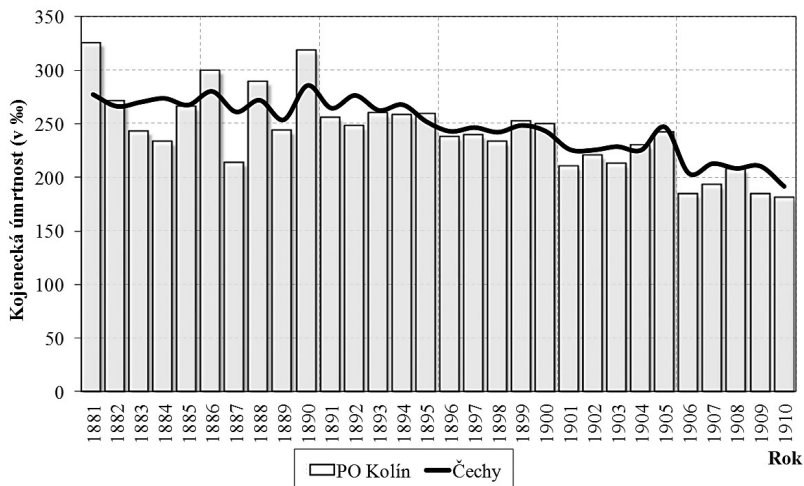
Zdroj: Österreichische Statistik, *Bewegung der Bevölkerung*, 1881, 1894.

Kojenecká úmrtnost

Kojenecká úmrtnost zůstávala po celé sledované období na vysoké úrovni. V roce 1881 dosahovala v PO Kolín hodnoty 325 ‰, což byla nejvyšší hodnota ve středních Čechách. Počet dětí zemřelých do 1 roku tvořil 42 % z celkového počtu zemřelých.

Počátkem 80. let klesla úroveň kojenecké úmrtnosti PO Kolín na nižší úroveň než v Čechách, přesto byl podíl úmrtí kojenců na úhrnu zemřelých vyšší než 40 %. Kolísavý průběh setrval na Kolínsku až do roku 1890 (Graf 15). V 90. letech se úroveň kojenecké úmrtnosti v PO Kolín od situace v Čechách lišila jen minimálně. Od počátku 20. století byla v PO Kolín, s výjimkou roku 1904, vždy nižší. Důvodem příznivějšího průběhu kojenecké úmrtnosti na Kolínsku ve srovnání s celozemskými daty je možno přikládat přetrvávající vyšší hladině kojenecké úmrtnosti v severozápadních Čechách, zvláště v oblastech s textilním průmyslem, kde matky neměly čas se dětem plně věnovat. Druhým důvodem by mohla být vyšší koncentrace obyvatelstva v Kolíně, kde byla poskytována lepší a rychlejší lékařská péče.

GRAF Č. 15. KOJENECKÁ ÚMRTNOST V PO KOLÍN A V ČECHÁCH V LETECH 1881–1910

Zdroj: Österreichische Statistik, *Bewegung der Bevölkerung*, 1881–1910, vlastní výpočty.

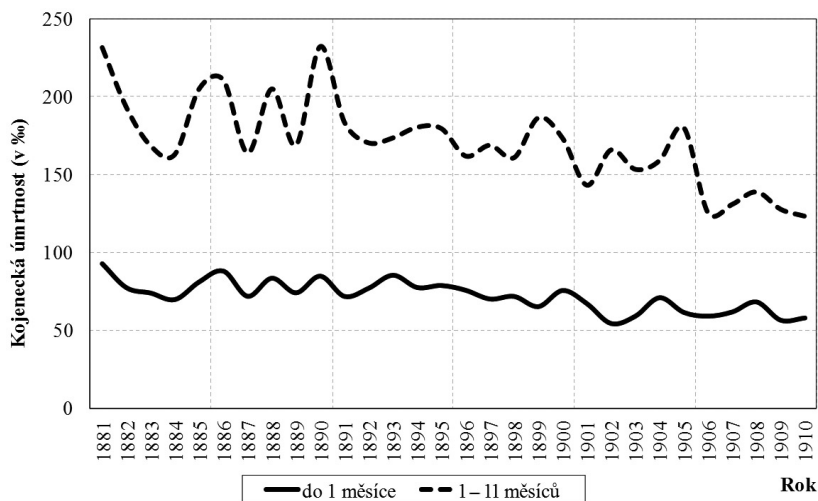
Struktura úmrtnosti dětí do 1 roku

Rozložení úmrtnosti kojenců podle stáří bylo velice nerovnoměrné. Na počátku 80. let 30 % zemřelých kojenců zemřelo během 1. měsíce života a téměř polovina úmrtí nastala v období mezi 1. a 6. měsícem. Tři čtvrtiny úmrtí kojenců se odehrály do půl roku po narození. Během celého období nedocházelo k výraznějším změnám těchto hodnot.

Pokud však situaci v PO Kolín porovnáme se stavem v Čechách, zjistíme, že struktura úmrtí do 1 roku se na Kolínsku trochu odlišovala. Největší rozdíl zaznamenáváme v úmrtnosti během 1. měsíce života (tzv. novorozenecké úmrtnosti) – v Čechách zemřelo během tohoto období 37,5 % kojenců, zatímco v PO Kolín o 8 procentních bodů méně. Tuto skutečnost vysvětlují opět stabilitou kolínského okresu, kde se matky po porodu mohly dětem věnovat více než například ženy v textilních oblastech. V PO Kolín potom umíralo relativně více dětí mezi 1. a 6. měsícem. Relativní počet zemřelých do 6 měsíců věku byl v Čechách pouze nepatrně vyšší (úmrtnost dětí mezi dokončeným 1. a 12. měsícem života je označována jako ponovorozenecká úmrtnost).

Abyste bylo možné vhodně charakterizovat intenzitu úmrtnosti během 1. roku života, byly vytvořeny ukazatele, které mají podobně jako kojenecká úmrtnost charakter kvocientů, tj. jsou vztaženy k počtu živě narozených daného roku (Pavlík aj., 1986).

GRAF Č. 16. STRUKTURA ÚMRTNOSTI DO 1 ROKU VĚKU V PO KOLÍN V LETECH 1881–1910

Zdroj: Österreichische Statistik, *Bewegung der Bevölkerung*, 1881–1910, vlastní výpočty.

Intenzita kojenecké úmrtnosti se během 30 let na Kolínsku viditelně změnila, došlo ke zlepšení novorozenecké i ponovorozenecké úmrtnosti (Graf 16). Intenzita novorozenecké úmrtnosti klesla z 93 ‰ na 58 ‰, k největšímu poklesu došlo od konce 19. století.

K výraznějšímu poklesu došlo v intenzitě ponovorozenecké úmrtnosti. V roce 1881 byl tento ukazatel 232 ‰. O 10 let později byla intenzita 183 ‰ a dále klesala. V roce 1910 činila 123 ‰. Během 30 let tak klesla intenzita úmrtnosti v tomto věku o více než polovinu.

Téměř po celé období byla výrazná nadúmrtnost chlapců. V roce 1881 byla intenzita novorozenecké úmrtnosti chlapců 107 ‰, úmrtnost dívek ve stejném období činila 78 ‰. Byl to zároveň nejvyšší rozdíl úmrtnosti podle pohlaví za celé sledované období. V letech 1903 a 1905 byla naopak intenzita úmrtnosti dívek vyšší než stejný ukazatel chlapecké úmrtnosti. Rozdíl intenzit úmrtnosti v období mezi dokončeným 1. měsícem a 1. rokem se během celého období také měnil. Dívčí nadúmrtnost se projevila pouze v letech 1888 a 1900.

Úmrtnost podle příčin

Rakouska statistika publikovala úmrtí podle příčin pro jednotlivé PO od roku 1896. Úmrtí byla v této době tříděna na 25 příčin. Nejčastější příčina úmrtí byla klasifikována v kategorii „jiné přirozené příčiny úmrtí“. Do této kategorie spadala téměř polovina všech úmrtí. Podle Stržiteského^[39] byly do této kategorie zařazeny nedostatečně diagnostikované nebo v dřívějších dobách nediodagnostikovatelné nemoci a chorobné stavy. Velký podíl zemřelých, kteří byli do této kategorie zařazeni, svědčí o potížích, se kterými se určování příčin smrti setkávalo. Pokud tuto kategorii ponecháme stranou, pak nejvíce lidí zemřelo na tuberkulózu plic (či jiných orgánů).

Tuberkulóza byla nemocí typickou během celého 19. století. Byla nazývána jako nemoc chudých, přesto postihovala příslušníky všech společenských vrstev.^[40] V PO Kolín na tuto nemoc zemřelo více žen než mužů a na celkové úmrtnosti se podílela téměř 14 ‰.

Pneumonie neboli zápal plic byla na Kolínsku druhou nejčastější příčinou úmrtí. Tato nemoc se vyskytovala s téměř stejnou intenzitou u mužů i u žen a celkem na ní umíralo 12,3 ‰ zemřelých (Tab. 11). Začátkem 20. století byla úmrtnost o více než 5 procentních bodů vyšší než v Čechách. Od roku 1906 začala úmrtnost na zápal plic prudce klesat a následující rok dokonce klesla pod úroveň úmrtnosti v Čechách. Do konce sledovaného období se držela na obdobných hodnotách. Toto

[39] Jan STRŽÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971, s. 72.

[40] Ludmila FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva*, s. 176.

prudké snížení má za následek zvýšení relativního podílu úmrtí na tuberkulózu. Je možné, že pokles souvisí s odlišným vykazováním úmrtí na tuto chorobu.

Významné místo v příčinách smrti dále připadalo zhoubným novotvarům, v jejichž důsledku zemřelo 4,5 % zemřelých, a také organickým srdečním a cévním onemocněním, na které zemřelo v PO Kolín 4,1 % zemřelých. Na tuto příčinu umíralo více žen než mužů.

Další příčinou úmrtí, která se často vyskytovala zejména u novorozenců, byla „vrozená slabost v důsledku předčasného porodu a narození s těžkým postižením“. Na tuto příčinu umíralo v PO Kolín procentuálně méně zemřelých než v Čechách. Vyšší podíly byly zaznamenány v okresech s vyšším podílem obyvatelstva pracujícího v průmyslu.^[41]

Ostatní příčiny hrály v příčinách úmrtí v PO okrese Kolín jen malou roli. Úmrtnost na mozkové příhody 2,6 %, stále se vyskytoval záškrť, náhodné úrazy byly příčinou úmrtí ve 1,8 %, spalničky ve 2,7 % úmrtí, děti často postihoval průjem a zvracení. 1,1 % zemřelých zakončilo svůj život sebevraždou. Tento způsob úmrtí se vyskytoval častěji u mužů než u žen; 5 mužů a 5 žen bylo zavražděno.

Soustavně prováděné vakcinace a revakcinace školních dětí proti neštovicím se začaly plně projevovat. Úmrtnost na tuto chorobu ztratila zdravotnickou významnost, ačkoliv v roce 1880 na neštovice umíralo téměř stejně obyvatel jako na černý kašel, tyfus nebo spálu.^[42]

Od roku 1896 známe počty zemřelých podle příčin v jednotlivých letech. Relativní zastoupení osob, které zemřely na záškrť, se za 15 let snížil ze 2,5 % na 0,6 % zemřelých osob. Tento pokles byl způsoben povinností záškrť hlásit. Tím byl původ nemoci lépe podchycen, v roce 1883 bylo vyvinuto léčebné sérum a úmrtnost začala následně klesat.^[43] Klesala i úmrtnost na spálu, z 0,9 % v roce 1886 na 0,1 % v roce 1910. Nárůst pozorujeme v roce 1898, kdy na spálu zemřelo 42 osob, zatímco v roce předchozím 15 osob. V Čechách k žádnému výraznějšímu výkyvu nedošlo.

Spalničky byly v roce 1889 příčinou úmrtí 1,8 % všech zemřelých. Během jednotlivých let byly zaznamenány výkyvy a lze hovořit o lokálních epidemiích. V letech 1897 a 1899 na tuto chorobu zemřelo v PO Kolín téměř 3 % z celkového úhrnu úmrtí. V roce 1900 zemřela na spalničky pouze 1 osoba. V roce 1901 však postihly spalničky Kolínsko znovu s ještě vyšší intenzitou, než tomu bylo na konci 19. století. V roce 1902 se podíl úmrtí na tuto příčinu podílel na celkové úmrtnosti 3,2 %.

[41] Tamtéž.

[42] Jan STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha 1971.

[43] Tamtéž.

TABULKA Č. 11. PŘÍČINY ÚMRTÍ V PO KOLÍN V LETECH 1896–1910

Příčiny úmrtí	Muži		Ženy		Celkem	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
vrozená slabost v důsledku předčasného porodu, narození s těžkým postižením	390	3,5	357	3,1	747	3,3
plicní tuberkulóza (či jiných orgánů)	1509	13,4	1645	14,5	3 154	13,9
pneumonie (zápal plic)	1416	12,6	1378	12,1	2 794	12,3
záškrť	228	2,0	217	1,9	445	2,0
černý kašel	51	0,5	70	0,6	121	0,5
neštovice	0	0,0	0	0,0	0	0,0
spála	90	0,8	90	0,8	180	0,8
spalničky	144,0	1,3	168,0	1,5	312,0	1,4
tyfus a podobné choroby	0	0,0	0	0,0	0	0,0
břišní tyfus a podobné choroby	35	0,3	29	0,3	64	0,3
úplavice a podobné choroby	0	0,0	0	0,0	0	0,0
asijská cholera	0	0,0	0	0,0	0	0,0
průjem a zvracení – u dětí	157	1,4	119	1,0	276	1,2
průjem a zvracení – vyjma dětí	3	0,0	7	0,1	10	0,0
poporodní horečka atd.	0	0,0	44	0,4	44	0,2
infekční choroby	80	0,7	72	0,6	152	0,7
jiné infekční choroby	9	0,1	2	0,0	11	0,0
nakažlivé nemoci zvířat	1	0,0	0	0,0	1	0,0
mozková příhoda	300	2,7	294	2,6	594	2,6
organické srdeční a cévní onemocnění	379	3,4	559	4,9	938	4,1
zhoubné novotvary	455	4,0	568	5,0	1 023	4,5
náhodné úrazy	305	2,7	97	0,9	402	1,8
sebevražda	178	1,6	71	0,6	249	1,1
vražda vč. zabití	5	0,0	5	0	10	0,0
jiné přirozené příčiny úmrtí	5541	49,1	5587	49,1	11 128	49,1
celkem	11276	100,0	11379	100,0	22 655	100,0

Zdroj: *Österreichische Statistik, Bewegung der Bevölkerung, 1896–1910*, vlastní výpočty.

Sezónní pohyb úmrtnosti

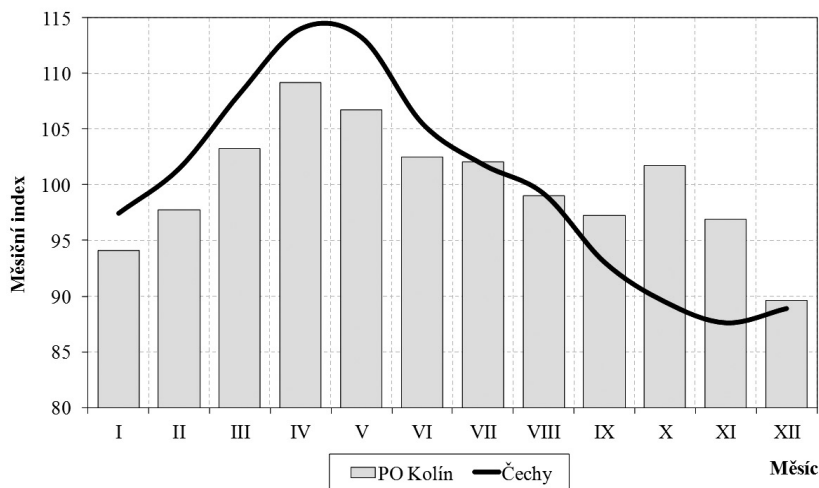
Roční průběh počtu úmrtí, stejně jako počtů narozených a sňatků, není zcela pravidelný. Období 1881–1910 nenarušují války ani morové epidemie, které dříve ovlivňovaly sezónní charakter úmrtnosti. Roční průběh úmrtnosti lze rozdělit do

dvou období. Od ledna do června měsíční indexy v PO Kolín téměř kopírují vyšší hodnoty indexů v Čechách (Graf 17).

Pro oba celky dále platí, že největší index úmrtnosti byl v dubnu. V Čechách bylo toto maximum výraznější než na Kolínsku, kde index činil 110. Úmrtnost souvisela s vyšší úmrtností zvláště starších osob na konci zimy a v předjaří (souvisela s tzv. jarní únavou organismu v důsledku delšího období s nižší intenzitou slunečního svitu a také s tenčícími se zásobami potravin).^[44]

V následujících měsících hodnoty indexu klesaly. V červenci a srpnu byly hodnoty v Kolíně o málo vyšší než v Čechách, od září se však rozdíl více prohlubovaly a úmrtnost vykazovala odlišný průběh. Zatímco v Čechách měsíční index stále klesal a svého minima dosáhl v listopadu, na Kolínsku k podobnému poklesu nedošlo, naopak v říjnu měsíční index vzrostl. Na Kolínsku i v Čechách bylo minimum v prosinci.

GRAF Č. 17. ZEMŘELÍ PODLE MĚSÍCŮ V PO KOLÍN A V ČECHÁCH V LETECH 1881–1910

Zdroj: Österreichische Statistik, *Bewegung der Bevölkerung*, 1881–1910, vlastní výpočty.

[44] Ludmila FIALOVÁ, *Sezónnost demografických událostí v českých zemích v 17.–20. století*. In *Historická demografie* 37, 1995, s. 9–21.

Závěr

Ve sledovaném období docházelo v PO Kolín k zásadním změnám demografického chování obyvatel – změny měly vliv i na změnu věkové struktury obyvatelstva. V roce 1880 přetrvávala vysoká porodnost i úmrtnost, obyvatelstvo vstupovalo do manželství v nižším věku. Dětská složka do 15 let tvořila 35,7 % obyvatelstva.

Počet obyvatel v PO Kolín stoupal celé sledované a také hodnoty hrubé míry přirozeného přírůstku byly po celé období kladné. Nejvyšší index růstu počtu obyvatel byl ve městě Kolín a za celé období činil 140 %. K růstu počtu obyvatel docházelo především v obcích, které ležely na hlavní železniční trati. Mimo hospodářský rozvoj zůstala Kouřim, kde se během studovaných 30 let počet obyvatel snížil. Zcela zásadní pro celkový populační růst Kolínska se ukázala velmi vysoká migrace, která brzdila celkové tempo růstu počtu obyvatel. V letech 1880–1910 došlo k růstu počtu obyvatel přirozenou měnou o 21 tisíc obyvatel. Velká migrační ztráta způsobila, že celkový růst počtu obyvatel PO Kolín činil za celé období 9218 osob. Migrační ztráta obyvatel činila 11 934 osob čili 2,9 ‰ a 56 % přirozeného přírůstku.

Ve věkové struktuře obyvatel se v roce 1910 již projevily klesající počty živě narozených dětí. V Čechách nastal pokles porodnosti později, proto ještě úbytek dětské složky obyvatelstva není tak patrný. Tímto výsledkem se mi potvrdila jedna z počátečních hypotéz. Dále jsem předpokládala dřívější pokles porodnosti i úmrtnosti než tomu bylo v Čechách. Počty živě narozených opravdu klesaly dříve než v Čechách a pokles byl mnohem intenzivnější. Docházelo k posouvání sňatků do vyššího věku, což s sebou přinášelo kratší reprodukční období ženy a menší počet živě narozených dětí.

Úmrtnost začala na Kolínsku klesat později než porodnost. K poklesu docházelo od počátku 90. let. Počet zemřelých klesal na Kolínsku i v Čechách po celé období. V Čechách došlo k poklesu počtu zemřelých o 20 %, zatímco v PO Kolín o 40 %. Kojenecká úmrtnost vykazovala na Kolínsku na počátku 20. století příznivější průběh, ale rozdíl není nijak zásadní oproti situaci v Čechách. Kojenecká úmrtnost byla na počátku sledovaného období na vysoké úrovni, po celé období klesala. Došlo k poklesu intenzity úmrtnosti během 1. měsíce života, mnohem více však klesla intenzita ponovorozenecké úmrtnosti.

Kolínsko patřilo ve sledovaném období k rychle se rozvíjejícím oblastem Čech a struktura obyvatelstva v roce 1910 s klesajícím podílem dětské složky obyvatel naznačovala budoucí vývoj v Čechách.

Summary

The aim of the study was to describe and analyze the evolution of the population in the political district of Kolín from the year 1880 to 1910. Complications arose during the processing of data which were found to be caused by the lack of data in the yearbooks. The results were a plausible description of the population development in the political district in the late 19th and early 20th centuries.

The district was a traditional agricultural area with significant production of sugar beet in the mid-19th century which influenced the economic character of the area, especially when a railway was built through the city linking Prague to Vienna. The main industries at that time were the food and chemical industries.

There were fundamental changes in the demographic behaviour of the population after it had been observed for a period of time; the changes had an impact on the age structure of the population. In 1880 there were high birth and death rates, people had to get married at a younger age. The category of children under 15 years old accounted for 35.7% of the population. The age structure of the population has already reflected in the declining number of births. In the Czech Republic there was a late drop in the birth rate, so even the loss of children in the population was not noticeable. This result is a confirmation of my initial hypothesis. I also assumed an early decline in fertility and mortality compared to the Czech Republic and the number of live births actually declined early too. The mortality rate declined in Kolín and its surroundings. Kolín had had a more intense decline but much more intense than expected. Infant mortality in the district showed a favourable course in the early 20th century, but the difference is minor compared to the situation in the Czech Republic.

Kolín was included in that period as one of the fast-growing regions of Bohemia with a structured population in the 1910s, with a decreasing proportion of children in the population suggested future development in the country.

SPRÁVNĚ SE SEČTEME JEDINĚ SAMI! K PROBLEMATICE TZV. SOUKROMÉHO SČÍTÁNÍ OBYVATELSTVA V ČESKÝCH ZEMÍCH^[1]

Petr Kadlec

We only count ourselves properly! To the problem of the so called private censuses in the Czech Lands

Abstract: The study focuses on the private censuses in the Czech Lands in the period between the end of the 19th century to the 1930s. It presents the major trends in the development of private censuses in this time period, deals with the problem of the motives of the organizers, the transformation of the organizers and the changers of the attitude of the state towards these activities.

Historická demografie, 2015, 39:2: 239–269

Key words: Census, Czech Lands, national conflicts

Contact: Mgr. Petr Kadlec, Ph.D., Centrum pro hosp. a soc. dějiny Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě, Reální 5, 701 03 Ostrava; email: petr.kadlec@osu.cz.

Úvod

Zatímco některým tématům, např. způsobu zjišťování národnosti, dobové reflexi cenů nebo konfliktům, které sčítací akce v letech 1880–1930 doprovázely, věnovali různí autoři (A. Boháč, E. Rádl, A. Oberschall, J. Kučera, J. Steiner, T. Zahra, P. Haslinger, E. Paul, P. Berrová, P. Kladiwa ad.) značnou pozornost, problematika tzv. soukromých sčítání lidu stála zatím poněkud stranou zájmu badatelů. Přitom příprava, realizace i reflexe těchto neúředních cenů představovaly již od konce 19. století důležité doprovodné jevy oficiálních (státem organizovaných a řízených) sčítání, vedle nichž probíhaly a vůči nimž se jejich výsledky vymezovaly.

Význam soukromých cenů v období před první světovou válkou ocenil jako jeden z mála Emil Brix, který je zařadil do pětice oblastí, do nichž se v letech 1880–1910 koncentrovaly nacionální konflikty ve fázi příprav oficiálních sčítání.^[2] Nutno dodat, že v meziválečném Československu byla již důležitost a role soukromých sčítání z důvodů, o nichž pojednám níže, podstatně menší než v období před první světovou válkou. Přesto je nelze při studiu národnostní problematiky při sčítáních lidu zcela opomenout, neboť byla součástí dobového

[1] Studie vznikla v rámci řešení grantu GAČR 13–00790S Národnost ve sčítáních lidu v českých zemích 1880–1930 (spory, polemiky, konflikty).

[2] Emil BRIX, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation : Die Sprachenstatistik und die zisleithanischen Volkszählungen 1880–1910*. Wien – Köln – Graz 1982, s. 280.

diskursu a rovněž státní úřady jim věnovaly patřičnou pozornost. Vedle skladby pořadatelů soukromých sčítání a jejich motivace (přínejmenším té oficiálně uváděné), doznaly významných změn mezi světovými válkami rovněž legislativní rámec a postoj státu. Uvedené otázky se staly předmětem studie, jejíž pozornost je upřena na české země a cenzy se vztahem k nacionálním konfliktům česko-německým. Výrazný historický předěl – vznik Československa – rozděluje text na dvě hlavní části, které představují po stránce kvalitativní i kvantitativní zároveň různá stadia vývoje soukromých cenů, konaných za odlišného politicko-sociálního kontextu.

Soukromá sčítání v českých zemích před rokem 1918

Počátky provádění soukromých cenů lze v českých zemích nalézt již v závěru 19. století. Až do rozpadu habsburské monarchie byli jejich pořadatelé především čeští nacionalisté, byť máme doklady také o soukromých cenzech pořádaných Němci a ve Slezsku (Fryštátsko) i Poláky.^[3] Svou četností ani rozsahem působnosti však tato sčítání nemohla konkurovat českým cenům, na které je proto zaměřena pozornost následující části textu.

Pro konání soukromých sčítání bylo důležité (ne vždy ale nezbytné) naplnění určitých předpokladů, mezi nimiž hrály důležitou roli: 1) faktický, popř. domnělý důvod pro jejich pořádání; 2) schopnost sčítací akci provést; 3) postoj státu; 4) společenská poptávka.

Důvody konání soukromých sčítacích akcí

Provádění soukromých cenů bylo úzce spjata s tzv. národnostní statistikou. Jejich pořadatelům šlo vždy především (pokud ne výhradně) o zjištění, resp. demonstrování počtu příslušníků určité národnosti daného místa či regionu. Primární předpoklad pro česká soukromá sčítání představovala nespokojenost se způsobem soudobého šetření národnostní příslušnosti obyvatel. Impulsem pro ni se stalo zavedení rubriky obcovací řeči (*Umgangssprache*) do sčítací praxe v roce 1880. Přestože oficiálně neměla odrážet národnostní skladbu populace, sloužila statistika obyvatel podle nejasně vymezeného obcovacího jazyka jako podklad pro zásahy státu v oblasti správní, kulturní a vzdělávací. Sčítání podle obcovacího jazyka podporovala německou akulturaci a celkově vyhovovala zájmům německé politiky v Předlitavsku. To vyvolávalo odpor českých národních aktivistů, kteří je odmítali a požadovali přímé zjišťování národnosti. Od dotazu na národnost si slibovali spravedlivější a podle jejich názoru skutečným poměrům odpovídající obraz složení obyvatelstva se všemi důsledky, které z uvedeného vyplývaly.^[4]

[3] Srov. Národní archiv (dále NA), fond České místodržitelství – prezidium, kart. 2691; Sumavan 43, 24. 12. 1910, s. 2–3; E. BRIX, *Die Umgangssprachen*, s. 348.

[4] Souhrnně k národnostní problematice v předlitavských cenzech Pavel KLADIWA, *Etnická*

Nespokojenost národních aktivistů však nepramenila jen z názvu a obsahu příslušné kategorie, nýbrž i ze způsobu provádění cenzů. Doprovázely je machinace a nesprávnosti – často zjevné, nezřídka ale pouze domnělé, popř. menšího než nacionalisty uváděného rozsahu –, na které dopláceli příslušníci neněmeckých etnik. Pocit krivdy, odpor českých aktivistů a odmítání výsledků oficiálních cenzů se koncentrovaly zejména do míst smíšených, kde „ovládali“ průběh sčítání Němci. Konkrétně se jednalo hlavně o obce s „německými“ radnicemi, které disponovaly během cenzů významnými pravomocemi (zejm. právo výběru sčítacích orgánů).^[5] Oficiální data o skladbě populace považovali čeští národní aktivisté před i po rozpadu habsburské monarchie za nesprávná, zfalšovaná, případně získaná od obyvatel nátlakem pod hrozbou vypovězení z bytů, zaměstnání, dětí ze škol apod.^[6] Vzhledem k významu sčítání lidu pro budoucnost české národní společnosti byla podle nich nutná revize výsledků oficiálních cenzů (odtud jejich agitace pro podávání rekursů), přičemž k prokázání nesprávných úředních dat měla sloužit právě „zcela objektivní“ statistika, vyhotovená na základě jimi připraveného soukromého sčítání.^[7] Zároveň měla soukromá sčítání sloužit jako argument proti administrativním reformám rakouských vlád, které byly připravovány podle výsledků oficiálních cenzů (vyvrácení existence uzavřeného německého jazykového území v Čechách).^[8]

klasifikace a institucionální zakotvení národnosti v českých zemích 1880–1930. Část 1: Předlitavské období. Moderní dějiny 22, 2014, č. 1, s. 7–33.

[5] Příklad jižních Čech potvrzuje, že podobné výtky vznášeli i zástupci Němců v místech, kde dominovali Češi. Srov. Budweiser Kreisblatt 40, 7. 2. 1891, s. 4 (*Volkszählungsgeschichten*).

[6] Srov. Jihočeské listy 7, 16. 1. 1901, s. 1: *My jsme na vlastní oči viděli to darebáctví, jež se páchalo při „úředním“ sčítání lidu, my jsme viděli ty slzy ubohých odvislých od obce českých dělníků, kteří i s rodinami byli brutálním násilím – hrozbou zbavení výživy, existence – nuceni, hlásiti se za Němce, zapřítí svůj jazyk a národ, ač jsou jinak upřímnými Čechy.* Stejný tisk hovořil o českém soukromém sčítání, které mělo proběhnout v příštích dnech v Českých Budějovicích jako o akci do *krajnosti nestranné a spravedlivé*. O nátlaku a svémocných korekturách sčítacích archů u obecních a politických úřadů v cenzech před rokem 1918 např. Jan AUERHAN, *Kolik je Českoslováků?* Československý statistický věstník 1, 1920, s. 49.

[7] Jihočeský tisk Stráž lidu z 25. 1. 1901 vysloveně uváděl, že bude-li počet Němců v úředním sčítání větší než v případě českého soukromého cenzu, pak lze předem mluvit o zvětšení pomoci *nakradených českých duší*. O účelu českých soukromých cenzů jakožto akcí, které měly prokázat nesprávnost úředního sčítání, hovořil na počátku 20. století činovník Národní jednoty pošumavské Antonín Hubka. Jeho současník Josef Panýr je pak představil jako dokonale objektivní. Antonín HUBKA, *Soukromé sčítání lidu 1900 a Gautschovy volební předlohy*. Praha 1906, s. 5; Josef PANÝR, *Národní jednota severočeská*. Praha 1914 (zejm. s. 18).

[8] Viz např. A. HUBKA, *Soukromé sčítání*, c. d.; *Jazykové a rozhraničovací předlohy vlády Bienerthovy*. Praha 1909; *Posudek Národní rady české o vládní osnově Bienerthově*. Praha 1909. Nověji Jiří ŠTAIF, *Multietnicita jako číslo: Čechy v dlouhém 19. století*. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1, Studia Historica 11, 1999, s. 228; Pavel KLADIWA, (*Nejen*) *Boháč versus Rauchberg: Dobová reflexe výsledků sčítání lidu 1880–1930 v českých zemích*. Časopis

Schopnost realizovat soukromá sčítání

Důležitou podmínku pro konání soukromých cenů představovala schopnost sčítací akci vůbec provést. Jen velmi obtížně by je mohli realizovat, především ve větších obcích a celých regionech, pouze jednotlivci. Provedení cenů vyžaduje poměrně náročnou přípravnou fázi počínaje přesným vymezením sčítané oblasti a vypracování katastru příslušných domácností, přes vyhotovení, tisk a roznášku formulářů (většinou sčítací archy, které bylo nutné opět posbírat) až po uspořádání výsledků, sestavení statistiky a její zveřejnění. Vedle času a řady praktických obtíží spojených se sestavením, roznosem a sběrem archů a vyhotovením statistiky obnášelo provedení soukromých cenů nemalé náklady na tisk archů, popř. jejich dopravu. Z uvedeného je zřejmé, že nestačilo pouhé nadšení roztroušených národních aktivistů-jednotlivců pro akci, zájem agitovat pro „českou věc“ nebo pocit křivdy ze způsobu provádění oficiálních cenů. Bylo nutné, aby měli přinejmenším podporu určité organizace, pokud by neměli být jejím prostřednictvím přímo organizováni.

Organizační zaštitění soukromého sčítání znamenalo vyřešení problémů spojených nejen s náklady, logistikou a zveřejněním výsledků, ale zároveň pomohlo výrazně aktivizovat sčítaný subjekt (agitační letáky, články v tisku apod.). Stalo se nezbytným předpokladem pro provedení soukromých cenů ve větších obcích a celých regionech. Organizace, které zařadily pořádání českých soukromých sčítání pomocí vlastních důvěrníků do náplně své činnosti, vznikly kolem poloviny 80. let 19. století jako české národní „obranné“ spolky: Národní jednota (=NJ) pošumavská (zal. 1884), NJ severočeská (1885), NJ pro východní Moravu (1885) a NJ pro jihozápadní Moravu (1886). Zmiňované organizace hrály při pořádání soukromých cenů nepochybně zásadní úlohu, nezřídka jim však nemalou měrou pomáhali také členové jiných českých spolků. Při soukromém sčítání v roce 1900 na Žatecku spolupracovali např. se zástupci NJ severočeské členové Sokola a Řemeslnicko dělnické jednoty Vlastislav. Úzkou kooperaci mezi NJ pošumavskou s Ústřední maticí školskou (1880) ve věci provedení sčítání v severních Čechách zase odhaluje komunikace pražského policejního ředitelství s prezidiem českého místodržitelství.^[9]

Postoj státu k soukromým sčítáním

Významným pro přípravnou fázi, vlastní průběh, dokončení a hlavně prezentaci výsledků soukromých cenů byl postoj státu. Těžko lze očekávat, že by předlitavský stát jakožto organizátor oficiálních sčítání tyto neúřední sčítací akce přímo či nepřímo podporoval, což by ostatně bylo v rozporu s jeho vlastními zájmy. Nešlo však o podporu, nýbrž o to, jestli stát pořádání podobných akcí toleroval, resp.

Matrice moravské 132, 2013, s. 393–395. Německý dobový pohled např. Budweiser Zeitung 29, 30. 12. 1890, s. 1 (*Umgangssprache Deutsch!*).

[9] NA, fond České místodržitelství – prezídium, kart. 2691.

nezakazoval. Přestože soukromá sčítání de facto mířila proti výsledkům úředních cenů, stát byl v této otázce vcelku tolerantní. Toleroval je, paušálně nezakazoval dokonce ani zveřejňování informací týkajících se data jejich pořádání a dosažených výsledků. Na rozdíl od československého státu v meziválečném období v nich totiž nespatořoval akce, které by jej zásadně ohrožovaly, měly by být zakázány a pořadatelé hnáni k trestní odpovědnosti.

Rakouský stát je obecně nepovažoval za protistátní činnost, nýbrž spíše za další z řady forem česko-německého soupeření, které se v českých zemích směrem ke konci existence habsburské monarchie stupňovalo. Žádný legislativní předpis pořádání soukromých cenů přímo nezakazoval. To neznamená, že by tolerance rakouského státu k podobným akcím byla bezbřehá a zájem státu o ně nulový. Příklad Čech a situace okolo zdejšího českého soukromého cenzu v roce 1900 naznačuje pravý opak. Státní správa (místodržitelství a podřízená okresní hejtmanství, pražské policejní ředitelství) přípravu a provádění tohoto sčítání monitorovala a vyhodnocovala, jestli nezasáhlo do oblasti působení státu a na obyvatelstvo nebyl vyvíjen nátlak.^[10] Prakticky šlo o to, zda pořadatelé neporušili § 7 císařského nařízení č. 96 z 20. 4. 1854, konkrétně jestli sčítání nepřekročilo soukromý charakter a nezasáhlo tak do provedení oficiálního cenzu vyhrazeného pouze státu.

Praxe ukázala, že prokázání podobného prohřešku nebylo snadné, což souvisí částečně i s rozdílem mezi avizovaným a skutečným záměrem pořadatelů sčítání (např. zjištění počtu školou povinných dětí a porovnání s výsledky oficiálního sčítání). Dopis místodržitelství na pražské policejní ředitelství z 22. 12. 1900 naznačil rovněž jiný praktický problém. Zvažovalo se, jestli by eventuální zákaz proti pořadatelům přinesl opravdu zastavení sčítací akce, nebo by byly příslušné osoby jen nahrazeny jinými, na něž by se již zákaz nevztahoval. Obavy místodržitelství z možných dopadů úředního zastavení soukromé sčítací akce odhaluje dopis ministerstvu vnitra z 26. 1. 1901. Přestože příslušný úřad vyhodnotil český soukromý cenzus jako zřejmý zásah do působnosti státu (záměr o porovnání dat s oficiálním sčítáním), mělo ministerstvo zvážit, zda by úřední zastavení akce nevyvolalo vzrušené veřejné diskuse. V odpovědi ministerstva z 29. 1. 1901 bylo úřední sčítání soukromého cenzu zamítnuto, přičemž výmluvný je hlavně důvod ministerského rozhodnutí: neexistence zákonného podkladu pro podobný krok. Z uvedeného vysvítá jak určitá bezradnost rakouského státu a jeho aparátu v otázce vypořádání se s pořadatelí cenů, tak i obavy z narušení veřejného klidu v případě zastavení soukromého sčítání a postihu pořadatelů. Proti soukromým cenům rakouská státní správa a policejní úřady zakročovaly proto jen sporadicky: v roce 1900 např. podbořanský okresní hejtmán zakázal provádění soukromého sčítání na Jesenicku učiteli Johannu Bartovi (na základě

[10] Srov. NA, fond České místodržitelství – prezídium, kart. 2691, 4098.

zmiňovaného nařízení z roku 1854), podobně postupoval v závěru listopadu téhož roku plzeňský hejtmán vůči německému sčítání v Plzni.^[11]

Zájem společnosti o soukromá sčítání a jejich výsledky

Stěží by mohla být soukromá sčítání realizována, pokud by nenacházela „úrodnou půdu“, tzn. poptávku alespoň určité části společnosti po uspořádání cenzů, ochotu se jich účastnit a zájem o výsledky, respektive o jejich „přetavení“ do politické praxe. Předpoklady pro společenskou poptávku v závěru 19. a na počátku 20. století nepochybně existovaly. Soudobá česká občanská společnost, emancipující a vymezující se vůči svému německému protějšku, byla – slovy Otty Urbana a Jiřího Kořalky – na vzestupu, při kterém nenarážela na zásadní překážky ze strany státu. Zároveň se úspěšněji než dříve šířila národní identifikace obyvatel, neboť byly naplněny podmínky pro takový stupeň sociální komunikace, který umožňoval pravidelný kontakt mezi národními aktivisty a jejich adresáty.^[12] Naznačené samozřejmě neznamená, že by se společnost českých zemí členila na osoby s vyhraněným českým (německým, polským) národním vědomím. Přestože identifikace s jednou z národností byla na postupu, bylo možné ještě na počátku 20. století označit ne zcela nevýznamnou část (těžko však kvantifikovatelnou) za národnostně nevyhraněnou, popř. dokonce za lhostejnou.^[13] Na to naráželo nezdůrazněné úsilí českých národních aktivistů, mj. také při provádění soukromých cenzů. A stejným směrem mířily agitační výzvy v tisku a letáčích před jejich konáním. Otázkou je, nakolik byl zájem cílové části společnosti pro nacionalisty v jejich úvahách o organizaci soukromých sčítání skutečně důležitý a do jaké míry měly naopak tyto cenzy podnítit reakci – z pohledu nacionalistů – nedostatečně uvědomělé společnosti.

Útoky národních aktivistů směřovaly především vůči provádění a výsledkům oficiálních cenzů z let 1890, 1900 a 1910, přičemž jejich intenzita postupně sílila. První soukromá sčítání s výše uvedeným účelem probíhala na počátku 90. let 19. století v Čechách v reakci na cenzus z roku 1890.^[14] Jejich pořádání zaštitila NJ pošumavská ve spolupráci s NJ severočeskou. Výsledkem úsilí poboček a důvěrníků obou národních organizací se stalo dílo vydané nákladem první jmenované –

[11] NA, fond České místodržitelství – prezídium, kart. 2691.

[12] Miroslav HROCH, *Národy nejsou dílem náhody: Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha 2011 (zejm. s. 61–231).

[13] K tomu např. Jeremy King, Tara Zahra nebo Rogers Brubaker, nejnověji pak Pavel KLA-DIWA, *National Classification in the State Census Politics. The Bohemian Lands 1880–1930*. Bohemia Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder 55, 2015, s. 1–30.

[14] O soukromém sčítání NJ pro východní Moravu v roce 1890 informoval Václav Nešpor ve výroční publikaci této organizace, aniž by přitom dodal jakékoliv podrobnosti, popř. výsledky cenzu. Václav NEŠPOR, *Nástin dějin a práce Národní jednoty východomoravské 1885–1935*. Olomouc 1935, s. 8.

Statistika českých menšin v království Českém.^[15] Práce přináší seznam zejména smíšených míst v Čechách seřazený podle krajů a okresních hejtmanství. Vedle porovnání výsledků soukromého sčítání s oficiálními daty je zde otiskována členská základna poboček obou českých „obranných“ organizací v Praze, na Plzeňsku, v jižních Čechách, Českém Rudohoří, Českém Středoohoří, Krkonoších a Orlických Horách. Publikace tak umožňuje jednak zjistit rozsah (necelé čtyři desítky obcí), resp. zaměření provedeného sčítání (s výjimkou Prachatic a Jablonce nad Nisou především menší lokality s řádově stovkami obyvatel), a s určitými limity i rozdíly vůči oficiálním cenzům,^[16] jednak nahlédnout do soudobého personálního stavu a sítě poboček obou NJ.

Rozvoj NJ zejména v Čechách, zlepšení jejich finančních možností, rozšíření členské základny, zdokonalení vnitřní komunikace a koordinace jednotlivých poboček i zkušenosti nabyté na poli agitačním se odrazily v jimi organizovaných soukromých cenzech na počátku 20. století. Precizovala se agitační fáze před sčítacím aktem i vlastní příprava soukromých sčítání, jejichž provedení se stalo sofistikovanějším a logisticky lépe zvládnutým. Zdokonalila se rovněž prezentace výsledků. Důležitý moment představovalo vytvoření organizační platformy, ústředí, které by koordinovalo pořádání soukromých cenzů. Kořeny zrodu podobného centra lze nalézt v NJ pošumavské, při jejímž ústředním výboru byl v roce 1895 zřízen odbor (1898 zvláštní komise), kde se rokovalo o přípravách na sčítání lidu v roce 1900.^[17] Zásadní pro další vývoj soukromých cenzů bylo propojení snah obou NJ v Čechách, ne však již na bázi volné spolupráce, nýbrž zřízením společného *Výboru pro sčítání lidu* dne 18. 4. 1899. Úkolem výboru, jenž se 17. 4. 1901 přeměnil na *Národní výbor menšinový*, byla mj. příprava a organizace soukromého sčítání lidu před oficiálním cenzem v roce 1900. Rozsah této sčítací akce byl do té doby nevídaný – jen na území náležejícím do působnosti NJ pošumavské bylo provedeno ve 420 obcích celkem 35 okresů. Přesto ne vše probíhalo podle plánu, neboť sčítat se podle jedno z organizátorů cenzu Antonína Hubky mělo původně v celkem 1 362 obcích.^[18]

Soukromých sčítání proběhla v období od počátku 20. století do první světové války řada.^[19] Pořádání větších sčítacích akcí se koncentrovalo hlavně na

[15] *Statistika českých menšin v království Českém*. Zvláštní otisk z České stráže, kalendáře českých menšin, Praha 1893.

[16] Zásadní kritérium zjišťované při soukromém sčítání (podobně jako u pozdějších soukromých cenzů) se od oficiálního lišilo – na jedné straně byl dotaz směřován na národnost obyvatel, na straně druhé na obcovací řeč. Porovnávalo se tedy neporovnatelné a data předložená v publikaci je nutné brát přinejmenším s rezervou.

[17] Antonín HUBKA, *Menšinová práce: K jubileu dvacetiletého trvání Národní jednoty pošumavské*. Praha 1904, s. 117, 142.

[18] A. HUBKA, *Soukromé sčítání*, zejm. s. 6, 122.

[19] Srov. např. Josef PANÝR, *Národní jednota severočeská*. Praha 1914; Jeroným ŠUBRT –

oblast Čech, o což se zasloužily jak zamýšlené správní reformy rakouských vlád pro tuto zemi, na které národní aktivisté reagovali, tak i větší akceschopnost, síla a vliv zdejších národních organizací v porovnání s jejich moravskými protějšky.^[20] Soukromé cenzury se nekonalily vždy až po uspořádání oficiálních sčítání. Někdy je předcházely, jindy probíhaly v kratším, či delším odstupu až po ukončení úředního cenzu. To nic neměnilo na jejich účelu a významu, jak ostatně dokládá tisk Budivoj v komentáři k soukromému českému sčítání v Českých Budějovicích v listopadu 1890: *Národní naše strana provádí soukromé sčítání lidu pouze za tím účelem, aby už předem odhalila podvody, kterých se němečtí agitátoři zdejší při nastávajícím všeobecném sčítání lidu zase dopustí! Ona dokáže nejen číselně, ale podle jednotlivých rodin a osob, kde přičiněním agitátorů německých rubrika národnosti (obcovacího jazyka) bude sfašována.*^[21]

Jedním ze společných rysů soukromých cenzů v období před rokem 1918 (vedle způsobu agitace před jejich konáním) bylo zjištění rozdílů v údajích o jazykové (národnostní) příslušnosti obyvatelstva v porovnání s oficiálními úředními sčítáními a jejich prezentace v tisku. Zatímco v některých obcích se data z obou druhů cenzů lišila pouze v řádu jedinců a neměnila tak zásadně charakter zdejší skladby obyvatel, jindy dosahovaly rozdílů až tisíců osob, resp. podílu až desítek procent celkové populace dané lokality.^[22] Jak vysvětlit tyto odlišnosti?

Václav HOŠEK, *Podrobná národnostní mapa severozápadních Čech dle skutečných poměrů*. Most 1908. Další soukromé cenzury z počátku 20. století v severních a západních Čechách jsou uvedeny v práci Jan HAVRÁNEK, *Češi v severočeských a západočeských městech v letech 1880–1930*. In *Ústecký sborník historický* 1979. Ústí nad Labem, s. 227–253.

[20] Výmluvný komentář otiskly Jihočeské listy v roce 1911: *Výsledky soukromého sčítání [provedeného v roce 1910 v okolí Českých Budějovic, pozn. aut.] budou dle redakce zajímavé a spolehlivé měřítko pro seznání, do jaké míry se podařilo kruhům odpovědným za českou věc v okolí českobudějovického vychovat kruh menšinových důvěrníků, schopných provést na daný rozkaz i věc tak obtížnou, jako je soustavný popis obyvatelstva tolika obcí*. Jihočeské listy 17, 18. 1. 1911, s. 1 (*Soukromé sčítání lidu v tak zv. německém ostrůvku kol. Č. Budějovic*).

[21] Budivoj 26, 23. 11. 1890, s. 2 (*Poplach v Izraeli!*).

[22] Jakých rozměrů dosahovaly někdy rozdílů v údajích cenzů soukromých a úředních, dokumentují data z již zmiňované práce o soukromém cenzu z roku 1890 a údaje Josefa Škáby, který porovnával stavy pro rok 1900. Soukromý cenzus v roce 1890 „odhalil“ odlišnost v údajích u 57 % obyvatel (z celkových 189) obce Vranov a takřka 50 % (z 553) u obce Prapoříštně na Plzeňsku. Procentuálně menší, avšak početně výrazný rozdíl (asi 25 % tj. 3 655 osob), zaznamenalo stejné sčítání u Jablonce nad Nisou. Josef Škába se zaměřil na oblast severních Čech, kde prováděli soukromé sčítání pracovníci NJ severočeské. Výrazné rozdíly vůči oficiálnímu cenzu z roku 1900 ukázal jak na úrovni jednotlivých obcí (např. v Kounově na Žatecku napočítáno více než šestkrát tolik Čechů /125→747/, v Liberci více než třikrát /2,5 tisíce → 7,8 tisíce/), tak i na okresní úrovni (např. sedmkrát více Čechů v okresu Ústí nad Labem, přibližně dvakrát více Čechů v okresech Teplice a Litoměřice). Nutno dodat, že uvedená data nebyla výjimečná. Rozdíly v počtu Čechů a Němců v převážně německých oblastech v obcích s německou samosprávou dosahující dokonce desetitisíců osob ukázal Josef Panýr na příkladu cenzu z roku 1910. Podle něj dosahovaly

Jednu z důležitých příčin jsem již zmiňoval: způsob sčítání, resp. rozdílná kritéria, která byla předmětem šetření. Na jedné straně obcovací řeč dotazovaná u úředních cenžů, na straně druhé národnost, popř. mateřský jazyk zjišťovaný při soukromých sčítáních.^[23]

Druhým faktorem je často přehnaná agilnost, nezřídka účelově vyvíjený nátlak a ovlivňování ze strany těch, kteří cenzus prováděli. Rovněž sčítání pořádaná národnými aktivisty doprovázel výskyt jevů, které byly jimi kritizovány v případě oficiálních cenžů.^[24] Nešlo přitom o selhání jednotlivců, nýbrž spíše o zadání „shora“, od vedení pořádajících národních organizací. Ještě před sčítacími akcemi bylo možné se v tisku běžně dočíst, kolik *nakradených* českých duší soukromé sčítání odhalí, jak napraví *nespravedlivý* a *zfalšovaný* úřední cenzus. Změna v rozložení „sil“ obou národních táborů v daném místě či regionu byla předem avizovaná. Šlo v podstatě jen o to, o kolik přesně to bude. Cílem podobných praktik bylo především obyvatelstvo bilingvní, národnostně (pochopitelně česky) nevyhraněné, popř. národnostně lhostejné, obývající „německými radnicemi“ spravované obce v jazykově smíšených oblastech.

Třetí vysvětlení extrémních rozdílů může být účelově-demagogické, založené na záměrném uvedení nereálných a při soukromém sčítání nezjištěných čísel z důvodů agitačních, ve snaze zdůraznit nesprávné postupy při úředních cenzech i za cenu značného přehánění.^[25] Absenci reálného podkladu pro takto sestavenou statistiku dokládají některé úřední zprávy k soukromým cenžům. Dne 2. 7. 1900 např. oznamoval trutnovský okresní hejtman českému místodržitelství, že ve zdejší okrese žádné soukromé sčítání podle jeho informací vůbec neproběhlo a proto je výsledek českého cenzu svévolnou kombinací.^[26] Podobně informoval stejné místodržitelství jablonecký hejtman, podle něhož proběhlo ve zdejší okrese v jediné obci Smržovce. Jeho pořadatelé však nechodili dům od domu, takže dosažené výsledky nemohou být přesné.

v oblasti působnosti NJ severočeské výše necelých 84 300 osob a v „rajónu“ NJ pošumavské asi 15 100. Srov. *Statistika českých menšin v království Českém*. Praha 1893; Josef ŠKÁBA, *Jazykové a rozhraničovací předlohy vlády Bienerthovy ze stanoviska severočeských menšin*. In *Jazykové a rozhraničovací*, s. 10–38; J. PANÝR, *Národní*, s. 7.

[23] Na to ostatně poukazovali odpůrci českých soukromých cenžů – němečtí nacionalisté. Srov. reakce Němců na české sčítání v Českých Budějovicích zveřejněné In *Budweiser Zeitung* 29, 2. 12. 1890, s. 4 (*Die „private“ Volkszählung der Tschechen*).

[24] Na to upozorňovali ostatně jak němečtí současníci (např. Johannes Zemmrich), tak i čeští historikové, kteří se problematikou soukromých sčítání zabývali (Jan Havránek – severní a západní Čechy, Jiří Štaif – Rakovnicko). Viz např. Johannes ZEMMRICH, *Sprachgrenze und Deutschtum in Böhmen*. Braunschweig 1902, s. 7; J. HAVRÁNEK, *Češi*, s. 241, 251; J. ŠTAIF, *Multietnicita jako číslo*, s. 230.

[25] Srov. J. ŠTAIF, *Multietnicita jako číslo*, s. 230.

[26] NA, fond České místodržitelství – prezídium, kart. 2691.

Soukromá sčítání v meziválečném Československu

Na tradici pořádání soukromých cenzů se plynule navázalo po vzniku Československa v říjnu 1918. Politický, sociální a právní kontext, za něhož probíhaly, se však od předchozího období výrazně lišil, stejně jako postoj státu k jejich provádění, organizátorům a dalším aktérům. Nutno dodat, že období první republiky nepředstavuje v tomto směru jednotný celek, v němž by pro výše uvedené platily stejné podmínky a uplatňovaly se podobné principy. Dvacetileté období do podzimu roku 1938, během něhož se konaly celkem tři úřední cenzy (mimořádné sčítání na Slovensku 1919, celostátní cenzy 1921 a 1930), je třeba rozdělit z hlediska kontextu pořádání soukromých sčítání na dvě etapy. Za mezník v podmínkách a přístupu státu, který byl ale zřetelný více až těsně před, v průběhu a hlavně po provedení celostátního cenzu v roce 1921, lze považovat kodifikaci právního rámce tohoto úředního sčítání v příslušném zákoně a prováděcím nařízení v roce 1920.

Soukromá sčítání před prvním oficiálním cenzem v roce 1921

První soukromá sčítání byla uspořádána v novém státě na území českých zemí již krátce po vzniku Československa, především v průběhu roku 1919. Neúplné přímé i nepřímé indicie (dobové zprávy v tisku, retrospektivní úřední záznamy ad.) nasvědčují, že organizátory těchto cenzů byli stejně jako před rokem 1918 hlavně Češi. Iniciativa vycházela jak od českých nacionalistů, tak i z obecních radnic ovládaných Čechy. Důležitou roli v motivaci uspořádat sčítání hrála snaha Čechů ukázat svou „skutečnou sílu“, tzn. početní zastoupení v daném místě, obyvatelstvu bez ohledu na jeho etnickou příslušnost a národní identifikaci. Nešlo však jen o demonstraci složení místní populace. Zjištěné údaje měly sloužit jako opora v realizaci komunální politiky kulturní a školské (podpora spolkového života, zřizování a financování menšinových knihoven, nižších škol) v době, kdy zde nebyly k dispozici jiné údaje než výsledky „zfalšovaného“ úředního rakouského cenzu z roku 1910.^[27]

Sčítání z druhé poloviny roku 1919 však neměla zcela oporu v legislativě, neboť např. zákon o veřejných knihovnách a jeho prováděcí nařízení jasně uváděly, že pro procentuelní poměr národností a počet zástupců dané národnosti je směrodatným jedině úřední sčítání, nebo – nebylo-li státními orgány provedeno – výsledek posledních obecních voleb.^[28] Bez právní kodifikace tak výsledky těchto

[27] V Brně provedla obec na základě správní komise města sčítání přítomného obyvatelstva 6. 1. 1919. Proklamovaným účelem cenzu, zjišťujícím mj. národnost obyvatel, bylo získat podklad pro rozhodování o národnostních otázkách a zjistit přibližně národnostní poměry. Srov. Dopis ZSP v Brně ministerstvu vnitra z 5. 2. 1919. NA, fond MV-SR, kart. 249, sign. 11–56/2.

[28] Srov. Zákon o veřejných knihovnách obecních ze dne 22. 7. 1919 č. 430 Sb. z. a n., § 2; Nařízení vlády republiky Československé ze dne 5. 11. 1919 č. 607 Sb. z. a n., jímž se provádí zákon o veřejných knihovnách obecních, Čl. 4.

živelně pořádaných soukromých cenzů postrádaly de facto legitimitu. Stát situaci sice monitoroval, avšak proti organizátorům, kteří jej někdy i přímo informovali, nijak nezasahoval. Okresní pobočka NJ v Liberci např. sdělovala ministerstvu vnitřní v dopise ze 14. 3. 1919, že již několik dní provádí v okrese sčítání, které bylo posvěceno po předložení způsobu a postupu cenzu předními úředníky ministerstva (tajemníci Lapar a Šiška). Sčítání mělo podat „přesný“ seznam českého obyvatelstva na území OSP Liberec, jenž měl být následně doplňován každého čtvrt roku. Mezi zjišťovanými údaji nechyběly dotaz na národnost a volbu školy členy rodiny.^[29]

Poměrně dost dokladů máme o konání soukromých cenzů v roce 1919 na Hustopečsku. Příklad židlochovického obecního sčítání odhaluje rubriky vyplňované v arších této obecní statistiky: vedle národnosti jím byl nejčastěji užívaný jazyk. Soukromá sčítání provedená v Židlochovicích a Místku dokládají, že většího významu nabývaly výsledky těchto cenzů patrně až při úředním celostátním sčítání v roce 1921. Na udání a vlastnoruční potvrzení české národnosti (nezřídka však vyvrácené dotyčnými) se totiž nezřídka odvolávali sčítací komisaři při své argumentaci vůči tvrzení těch osob, jichž národnost považovali v intencích jim udělených pravomocí za zřejmě nesprávnou.^[30]

Sčítací komisaři úředního cenzu měli očividně nejen přístup k záznamům jednotlivých osob ze soukromých českých sčítání v roce 1919, ale dokázali tato data využít v jejich neprospěch, když předávali konkrétní případy k rozhodnutí nadřízenému politickému úřadu. Jako názorný příklad lze uvést případ Antonína Formana a jeho manželky Štěpánky.^[31] Udání německé národnosti obou manželů nepovažoval příslušný sčítací komisař za správné, mj. proto, že se v roce 1919 měli přihlásit jako Češi. O stejnou argumentaci, se zdůrazněním prvku dobrovolnosti zmiňovaného přihlášení, se opřela i okresní správa politická (OSP) v Hustopečích při zdůvodnění rozhodnutí o české národnosti uvedených. V odvolání vůči němu poukazovali oba stěžovatelé na nezákonnost cenzu z roku 1919 a na to, že A. F. se nacházel mimo hranice státu a Š. F. udala českou národnost, jen aby *měla pokoj*.^[32] Zemská správa politická (ZSP) v Brně odvolání zamítla. Podobný výsledek mělo dovolání Formanových k ministerstvu vnitřní, přičemž důvodem zamítnutí z 20. 6. 1923 bylo stejně jako u řady případů z Židlochovicka formální chyba stěžovatelů.^[33] Případy Jany Pacasové a rodiny Raabovi z Židlochovic a dalších

[29] NA, fond MV-SR, kart. 249, sign. 11–56/3.

[30] Srov. Nařízení vlády republiky Československé ze dne 30. 10. 1920 č. 592 Sb. z. n., jímž se provádí zákon o sčítání lidu ze dne 8. 4. 1920 č. 256 Sb. z. n., § 19, 20.

[31] NA, fond Ministerstvo vnitřní – stará registratura (MV-SR), kart. 252, sign. 11–62/41.

[32] Tvrzení stěžovatelů o nezákonnosti českého cenzu z roku 1919 však nemělo v legislativě žádnou oporu, neboť soukromé cenzy byly sice nepřímé, avšak v praxi de facto zbaveny právní legitimitou až v roce 1920 na základě zákona o sčítání lidu, resp. jeho prováděcího nařízení.

[33] Dovolání bylo podáno v německém jazyce. Podle jazykového zákona z 29. 2. 1920 č. 122 Sb.

zase ukazují, že odkaz sčítacího komisaře na českou národnost přiznanou v cenzu 1919 sice nereflektovala vždy příslušná OSP, avšak vracelo se k němu ministerstvo vnitra při vyřizování dovolání. V dopise na ZSP v Brně z 23. 6. 1923 ministerstvo např. požadovalo, aby J. P. vysvětlila, proč při úředním cenzu v roce 1921 popírá českou národnost, ke které se v roce 1919 přihlásila dobrovolně...^[34]

Soukromé sčítací akce a oficiální sčítání lidu v roce 1921

Zatímco ještě v roce 1919 pořádali soukromé cenzu v českých zemích zejména čeští nacionalisté, týdny před únorovým úředním sčítáním v roce 1921 naznačovaly, že se pořádání soukromých sčítacích akcí stane doménou především aktivistů německých. Dopis Národní rady československé ministerstvu vnitra z 15. 12. 1920 dokládá, že snahou českých nacionalistů bylo promluvit přímo do výběru osob, které měly sčítání v praxi realizovat: sčítacích komisařů a revizorů. Jinými slovy řečeno, primárně jim šlo nyní spíše o získání vlivu nad průběhem a tak de facto i kontroly nad výsledky oficiálního sčítání, ne o přípravu paralelních soukromých cenzů jako před rokem 1918.^[35]

Zřejmě preferování českých kandidátů na posty sčítacích orgánů ze strany úřadů, obecně větší vstřícnost státního aparátu k požadavkům vznášených z „české“ strany než z „německé“ (z komunikace s úřady nezřídky vyloučené) a problematický výklad základních prováděcích předpisů úřady v některých regionech (volba typu archů, od nichž se odvíjela důležitost komisaře při sčítacím aktu; nepřipuštění pomocných sčítacích komisařů ad.), vedly ke stížnostem, protestům a k nedůvěře německých představitelů vůči realizaci tohoto cenzu, stejně jako ke značné skepsi vůči jeho oficiálně proklamované objektivitě.^[36] Negativní vnímání státem pořádaného cenzu podněcovaly u Němců nadto značné pravomoci sčítacích komisařů při sčítacím aktu (zejm. právo zpochybnit uvedenou národnost, předpisy navíc nejasně definovanou) a vyloučení obecních samospráv z aktivních zásahů do realizace cenzů. Před rokem 1918 rozhodovaly obce o obsazení postů sčítacích komisařů, nyní však byla tato pravomoc svěřena pouze politickým úřadům (OSP, definitivní schválení ZSP), což vyvolalo vlnu odporu v obcích s „německou“ radnicí. Zatímco u českých nacionalistů se tedy důležitý motivační prvek pro uspořádání soukromých cenzů vytrácel, u jejich německých protějšků nabýval na důležitosti. Nepřekvapí proto, že otázka uspořádání

z. n. mělo ale být podáno v jazyce českém, neboť v soudním okrese Židlochovice bylo v cenzu roku 1910 zjištěno menší než 20% zastoupení obyvatelstva německého obcovacího jazyka.

[34] NA, fond MV-SR, kart. 255, sign. 11–72/58; Tamtéž, sign. 11–73/34.

[35] NA, fond MV-SR, kart. 246, sign. 11–56/1.

[36] Srov. Petr KADLEC, *Sčítací orgány a národnostní problematika v prvorepublikových sčítacích lidu: Československé sčítací orgány v právních předpisech a nařízeních*. Slezský sborník 2015 (v tisku); TÝŽ: *Výběr a činnost československých sčítacích orgánů v národnostních souvislostech – teorie versus praxe*. Časopis Matice moravské 134, 2015, s. 139–171.

soukromého sčítání náležela mezi problémy diskutované na jejich jednání dne 16. 1. 1921.^[37]

Přístup Němců přitom nebyl jednotný: někteří účastníci této schůze (Rauchberg) poukazovali na nedostatek času k dostatečné přípravě a byli spíše pro srovnání volebních výsledků s údaji oficiálního cenzu, jiní (Oberschall, Seifert) naopak podporovali konání soukromého cenzu přinejmenším v německých menšinových okresech. Nakonec bylo zformulováno usnesení, podle něhož se mělo provést z vlastních prostředků soukromé sčítání v jazykově smíšených městech (resp. kde to bude možné), přičemž jako termín konání byl stanoven den totožný s rozhodným dnem oficiálního cenzu (15. 2.). Podobných vybídnutí však bylo více. Ohlas měly např. také apel poslance Franze Spiny na Němci „ovládané“ obecní úřady k provedení soukromého sčítání, pronesený na schůzi 6. 2. 1921 ve Staršově (okr. Polička), nebo výzva poslanců Aloise Baerana a Franze Budiga na schůzi v Moravské Třebové těsně před oficiálním cenzem.^[38]

Předpisy, které vymezovaly právní rámec provedení prvních dvou úředních československých sčítání lidu (1919 a 1921), se o soukromých cenzech přímo nezmiňovaly. Pro české země představují zásadní dokumenty zákon o celostátním sčítání lidu v roce 1921 z 8. 4. 1920 č. 256 Sb. z. n. a jeho prováděcí nařízení z 30. 10. 1920 č. 592 Sb. z. n.^[39] Důležitým z první uvedené normy je především § 4, v němž se hovoří o trestu v případě *vědomě nesprávných údajů, jakož i všelijakých jiných úmyslných jednání a opomenutí, kterými se porušuje nebo ohrožuje úplnost anebo správnost sčítání*. Znění tohoto paragrafu zpřesnil § 12 zmiňovaného vládního nařízení, který specifikoval případné přečiny následovně: *Za jednání takové budiž pokládáno zvláště: kdo vědomě činí nesprávné údaje, kdo se vědomě vyhne sčítání, nebo kdo se vědomě dá sčítati dvakráte, jakož i kdo působí na jiné, aby činili údaje neodpovídající skutečnosti*. Jak ukázu níže, přestože nebyly pořádaní, popř. účast na soukromých sčítáních v obou prováděcích předpisech přímo zakázány a vystaveny tak možnému postihu, umožňovala jejich obecná formulace zahájit správní řízení a sankcionovat, což posvětily v nejvyšší instanci také rozsudky Nejvyššího správního soudu.

Československá státní správa přistupovala k realizaci soukromých cenů v období před úředním sčítáním obezřetně, přičemž její pozornost mířila podle dostupných pramenů v českých zemích jediným směrem: na Němce. Zároveň bylo ještě před začátkem úředního cenzu zřejmé, že stanovisko k soukromým sčítacím akcím bude nyní rozhodné a nekompromisní. Dokládá to úřední připomínka

[37] NA, fond MV-SR, kart. 248, sign. 11–56/1.

[38] NA, fond MV-SR, kart. 256, sign. 11–76/4; Tamtéž, kart. 248, sign. 11–56/1 (16b).

[39] V nařízení ministra s plnou mocí pro Slovensko o zdejších sčítání lidu v roce 1919 z 20. 2. 1919 se hovořilo o sankcích pouze v případě vědomého udání nesprávných, nebo zfalšovaných údajů, při odeprání uvést zjišťovaná data, nebo znemožnění, ztěžování či prodlužování sčítání odpíráním součinnosti. NA, fond MV-SR, kart. 249, sign. 11–56/6.

ministerstva vnitřní z 12. 2. 1921, podle níž byly telefonicky informovány večer téhož dne Česká tisková kancelář v Praze a ZSP v českých zemích o doručování zvláštních sčítacích archů starosty některých německých obcí pro obecní statistiku. Jednotlivým ZSP bylo ohledně soukromě prováděného sčítání sděleno následující: *Tento postup nepřijatelný a budiž ihned odstraněn. Strany (sčítání obyvatel, pozn. aut.) vyhláškami poučeny, že nejsou povinny ani oprávněny obecní sčítací archy vyplňovati. Sčítací komisaři necht' odevzdají takové tiskopisy tamnímu úřadu* (OSP, pozn. aut.).^[40] Sdílnější byla zpráva pro Českou tiskovou kancelář, která přímo uváděla, že se jedná zřejmě o všeobecné soukromé německé sčítání, jímž byly německé obce pověřeny. Důležitější je část, v níž se vyjádřilo ministerstvo vnitřní k otázce legitimacy údajných cenů. Vyplňování obecních archů zároveň současně s úředními obyvateli by podle ministerstva totiž ohrozilo správnost a tajnost oficiálního sčítání, za jehož právní ochrany by probíhalo. Vedle jasně negativního stanoviska k pořádání soukromých cenů byla důležitost rychlého vyřízení sdělení ministerstva deklarována vyřízením telefonickou formou a dobrou podání. Pouhé tři dny před sčítáním se jednalo o věc pochopitelnou. Podobně tlumočila Zemská vláda slezská přednostům podřízených úřadů, aby netrpěli soukromé sčítací akce před ani po oficiálním sčítání, popř. vyšetřování údajů zjišťovaných při státem organizovaném cenzu, ať už by byl jejich účel jakýkoliv. Pozorování těchto nežádoucích akcí mělo být ohlášeno.^[41]

Určitou představu o realizaci soukromých cenů v době okolo oficiálního sčítání v roce 1921 lze získat na základě odpovědí okresních hejtmanů především z druhé poloviny února a počátku března 1921 na dotaz ministerstva vnitřní ohledně zvláštního pozorování při sčítání lidu.^[42] Zprávy z okresů v první řadě ukazují, že příprava a pořádání soukromých sčítání nezahrnuly celý prostor českých zemí, nýbrž se koncentrovaly jen do některých regionů. S ohledem na motivaci by bylo možné předpokládat soustředění do oblastí smíšených, v případě Čech a Moravy česko-německých a ve Slezsku navíc i polských. To se potvrdilo jen částečně. V Čechách informovaly zprávy o konání, popř. alespoň o snahách uskutečnit soukromé cenzy mimo jiné v okresech Broumov, Chomutov, Německé Jablonné (dnes Jablonné v Podještědí) a Lanškroun; na Moravě v okresech Litovel, Šternberk, Šumperk, Moravská Třebová, Zábřeh, Znojmo a ve stejnojmenném statutárním městě; ve Slezsku informovaly o soukromých sčítáních úřady v případě statutárních měst Frýdek a Opava a okresů Bruntál, Krnov, Opava, Český Těšín a Fryštát. V řadě smíšených oblastí však úřady, opírající se

[40] NA, fond MV-SR, kart. 247, sign. 11-56/1 (8).

[41] NA, fond MV-SR, kart. 248, sign. 11-56/1 (16a).

[42] Neuvedu-li jinak, pak je východiskem následující části textu prameny uložené in: NA, fond MV-SR, kart. 248, sign. 11-56/1 (12), 11-56/1 (16a), 11-56/1 (16b); Tamtéž, kart. 249, sign. 11-56/1 (20).

hlavně o zprávy četníků a českých národních aktivistů, žádnou aktivitu vyvíjenou v tomto směru nezjistily (např. Českobudějovicko, Jablonecko, Liberecko a Frýdlantsko v Čechách, na Moravě Nojičínsko^[43], Hranicko a Mikulovsko, ve Slezsku Hlučínsko). Některá sčítání mohla teoreticky zůstat bez povšimnutí. Dostupné materiály ovšem ukazují spíše na výskyt jiného jevu: nahlášeno bylo ve skutečnosti více údajných soukromých cenzů, vyšetřováním nakonec nepotvrzených (např. obce Libědice, Radonice a Račetice /vše okres Kadaň/, Janov a Mikuleč /obě okr. Litomyšl/).

Pořadatelé neoficiálních sčítání, o nichž informovaly zprávy okresních hejtmanů, byli němečtí nacionalisté. Konkrétně se jednalo hlavně o starosty smíšených obcí, v jejichž zastupitelstvu převládali němečtí zástupci. Ti jednali buď na základě mandátu uděleného od příslušné městské rady, příp. obecního výboru, nebo rozhodli o provádění cenzu sami. V malých obcích realizoval soukromé sčítání nejrůzněji pouze starosta (Nedvězí na Zábřežsku aj.). Naopak ve středních a větších obcích byly přípravou a realizací pověřeny příslušné obecní úřady, které využívaly jak „vlastních zdrojů“ (obecních úředníků), tak i osob „soukromých“, jež zaštitily legitimací obecního úřadu (např. Moravská Třebová). Počet jedinců zapojených nějakým způsobem do provedení soukromých cenzů a později hnaných státními úřady k odpovědnosti (organizátoři, distributoři archů, sběrači tiskopisů) kolísal v závislosti na velikosti daného místa. Zatímco v menších sídlech se jednalo řádově jen o jednotlivce, popř. několikačlenné skupiny (většina dochovaných případů), ve větších lokalitách se zapojilo do sčítání až několik desítek osob – ve zmiňované Moravské Třebové jich realizovalo sčítání asi 80.^[44]

Pod jakou záminkou chtěli aktivisté soukromá sčítání provést? Z četných důvodů – deklarovaných veřejně, či při vyšetřování – lze uvést revizi zásobovacího katastru (Teplice nad Metují, Mohelnice)^[45], zřízení obecní knihovny (Šumperk, Šilperk), doplnění/oprava obecní statistiky, matriky popř. jiné obecní účely (Jindřichov, Opava, obce na Bruntálsku). Patrně z taktických důvodů se jen výjimečně objevovala mezi uváděnými důvody kontrola státního sčítání vyvěrající z nedůvěry ke způsobu, jakým se měl v dané obci oficiální cenzus uskutečnit, přičemž

[43] Na Novojičínsku sice zpráva okresního hejtmanství nezjistila žádnou soukromou sčítací akci, avšak přesto se zde konalo. Příslušnému úřadu bylo nahlášeno teprve v dubnu 1921. Nelze tedy vyloučit, že k podobné situaci nedošlo v jiných regionech. Srov. NA, fond MV-SR, kart. 256, sign. 11–75/5.

[44] Nutno dodat, že zdaleka ne u všech osob se podařilo úřadům prokázat účast na soukromé sčítací akci.

[45] Zpráva OSP v Broumově na ZSP v Praze z 18. 2. 1921 ukazuje, že tento argument pro pořádání soukromého cenzu byl částečně na místě, neboť obce byly okresním obilním úřadem na popud ministerstva pro zásobování dřívě vybidnuty, aby provedly v zájmu úplnosti katastru obecní sčítání. Zmiňovaná ZSP vyjádřila zároveň obavu z odporu v německém tisku v případě potrestání jeho organizátorů a informovala o žádné dosavadní stížnosti na tento soupis od obyvatel obce.

se jednalo v první řadě o nesouhlas s obsazením postů sčítacích orgánů (okres Moravská Třebová, města Znojmo a Český Těšín). Zapojení německé obecní samosprávy a místních úřadů do soukromé sčítací akce příliš nepřekvapí vzhledem k aktivní roli obcí v cenzech před první světovou válkou. Dostatek zkušeností a personální zabezpečení tomu nahrávaly. Na rozdíl od minulosti postrádalo ale nyní jejich jednání zásadní prvek: právní legitimitu.

U řady „německých“ obcí, které organizovaly soukromé sčítání, se jednalo prokazatelně o vlastní iniciativu zdejších politických elit. Popud k provedení cenžů tedy vzešel často „zevnitř“, z prostředí příslušné obce, a ráz takového sčítání byl ryze lokální. O sčítání v měřítku regionálním lze hovořit např. u soudních okresů Jevíčko a Moravská Třebová, kde je řídil moravskotřebovský advokát Karel Hofrichter. Podobně organizovali soukromý cenžus na území soudního okresu Svitavy žitavský stavitel Julius Randa, na Zábřežsku místní nacionál, bývalý politik a továrník Hermann Brass a v okrese Vítkov zdejší okresní svaz Deutsche Nationalpartei. Snahu o akci nadregionálního charakteru naznačuje opis výzvy z 8. 2. 1921 adresované z Teplic-Šanova všem německým politickým stranám od Verband deutscher Selbstverwaltungskörper. Podle ní měly být v jednotlivých obcích přezkoušeny počty obyvatel dle národnosti příslušným německým výborem pro přezkoušení sčítání lidu, popř. úřadem starosty. Data z obcí se měla stát základem přehledů nejprve pro soudní okres, následně pro shrnutí zahrnující území politického okresu (Gauübersicht), a nakonec měla být zaslána nejpozději do 28. 2. na Verband deutscher Selbstverwaltungskörper.

Týdny okolo termínu oficiálního cenžu v roce 1921 byly v jednotlivých okresech státní správou a místním četnictvem bedlivě monitorovány. Vedle agitace a nálad obyvatel bylo též sledováno, zda jsou v obcích vyvěšeny vyhlášky zakazující soukromá sčítání, dále jestli se tyto akce zde neplánují, či dokonce nepořádají. Přestože nemáme zprávy ze všech regionů, lze postup státních úřadů a policejních orgánů hodnotit v tomto směru jako velmi obezřetný, v případech podezření nebo prokázání soukromých cenžů jako rychlý, rázný a ve výsledku také účinný. Ještě před započítáním soukromé sčítací akce bylo např. zamezeno její realizaci v Chomutově, Cvikově, České Třebové, Vrchlabí, Hostinném a Šumperku (zrušení rozhodnutí městských rad, zabavení vytištěných tiskopisů). V řadě obcí se sice podařilo pokročit do fáze roznesení přinejmenším části archů obyvatelům, ovšem sčítací archy byly buď ještě nevyplněné, nebo vyplněné zabaveny přímo u obyvatel, případně u organizátorů (Zábřežsko, Český Těšín, Šibice, Šternberk, Opava, Znojmo ad.).^[46] Relativně úspěšné byly soukromé cenže např. na Moravskotřebovsku (bez Svitav), Šternbersku nebo v Sedloňově (okr. Nové Město n. Metují), o nichž se úřady dozvěděly přes veškerou snahu až se zpožděním a zabavena byla proto maximálně

[46] V řadě míst (Český Těšín, Šibice ad.), kde se rozšířila informace o probíhajícím vyšetřování, byly sčítací archy páleny buď sčítanými osobami v jejich domácnostech, nebo organizátory. Podobně postupovala také státní správa a četnictvo.

jen část vyplněného materiálu.^[47] Celkově byl však postup státní správy z jejího pohledu úspěšný. Data získaná ze soukromých sčítacích akcí nebyla nikde natolik ucelená, aby je organizátoři „přetavili“ do podoby obecních a okresních sumářů. To znemožnilo jak prezentaci a konfrontaci výsledků soukromých cenzů s daty z oficiálního sčítání, tak i jejich využití v argumentaci při oficiálních stížnostech vůči státem organizovanému cenzu.

Informace o přípravě soukromých cenzů, popř. již zahájených sčítáních se k příslušným politickým úřadům dostávala z více zdrojů: od místních četnických stanic, českých nacionalistů (členů a důvěrníků poboček národních organizací) i přímo sčítaného, popř. sčítání alespoň přihlížejícího českojazyčného obyvatelstva smíšených obcí. To udávalo organizátory u státních úřadů buď přímo, nebo zprostředkovaně přes četnictvo, či národní aktivisty. Při podezření na pořádání soukromé sčítací akce jednaly OSP neprodleně: nařídily její zastavení a četnictvu daly pokyn k zabavení případného sčítacího materiálu a předvedení domnělých viníků, s nimiž zahájily ihned správní řízení. Jestliže byl prohřešek prokázán, končilo řízení někdy již vynesením trestu u OSP. Většinou ale následovalo odvolání k ZSP, v případě neúspěchu podala část dotyčných osob dovolání k ministerstvu vnitra, zlomek z neúspěšných až Nejvyššímu správnímu soudu, který vynesl definitivní rozsudek. Někteří z odsouzených se obraceli na prezidentskou kancelář s žádostí o udělení milosti, popř. alespoň snížení uděleného trestu (vyměřené pokuty i trestu odnětí svobody). Podobné žádosti směřovaly se zpožděním i na úřady státní správy po záporném vyřízení odvolání.

Výše jsem uvedl, že zásadní úlohu v procesech s aktivními účastníky soukromých cenzů hrály § 4 zákona o sčítání lidu z 8. 4. 1920 a § 12 nařízení vlády z 30. 10. 1920. Právě na jejich porušení se odvolávaly rozsudky politických úřadů, které následně posvěcovaly ministerstvo vnitra a Nejvyšší správní soud. Právě jeho nálezy byly pak směrodatné pro všechna další správní řízení. Názorně lze uvedené dokumentovat na cenzu v obci Temenice na Šumpersku.^[48] Hostinský Eduard Beschorner zde prováděl den před oficiálním cenzem soukromé sčítání údajně pro účely zřízení obecní knihovny (sčítání mělo tvořit základ pro dotace české a německé knihovny), což sám přiznal u výsledku na OSP. Jeho odvolání bylo brněnskou ZSP zamítnuto pro prokázání jeho viny podle výše uvedených paragrafů. Podle státní správy prováděním cenzu bezprostředně před úředním sčít-

[47] Provedení soukromého sčítání ve Svitavách znemožnilo zabavení 8 000 sčítacích archů ve zdejší tiskárně Marie Morvay. U architekta Pohla ve Frýdku byla nalezena část z 500 kusů vytisknutých archů pro zdejší město a 300 kusů archů určených pro Hrušov, včetně seznamu osob, kterým je měl jeden agitátor doručit. Pravděpodobně 3 800 archů nechal vytisknout okresní svaz Deutsche Nationalpartei ve Vítkově pro obce zdejšího soudního okresu. Z nich však bylo nalezeno a následně zabaveno 700 kusů ještě na obecním úřadě ve Vítkově, stejný osud mělo i 250 již vyplněných a 1 000 dosud prázdných archů.

[48] NA, fond MV-SR, kart. 251, sign. 11–58/8.

táním vnesl zmatek mezi obyvatele a ohrozil tak správnost úředního sčítání. Proto se E. B. obrátil se stížností na Nejvyšší správní soud, přičemž rozsudku vytýkal především, že jeho jednání neposkytuje předpoklady, natož prokázání, že by měl vědomě a úmyslně přivodit ve výsledku zákonem nedovolený výsledek oficiálního sčítání. Dále si stěžoval na neúplné řízení a nerespektování svého práva jakožto obviněného. Soud ale zamítl stížnost jako bezdůvodnou nálezem z 25. 11. 1922 č. 17318/22. Druhou výtku soud odmítl s poukazem na její nekonkrétnost, s tím, že neshledal v úředním řízení vady. Zajímavá je argumentace soudu k prvnímu bodu stížnosti, která charakterizuje postup soudu a státní správy v ostatních případech.

Soud posuzoval, jestli jednání mohlo přivodit účinky § 4 cit. zákona (ohrozit správnost cenzu), tzn. byla-li založena objektivní skutková podstata, a bylo-li toto jednání úmyslné (subjektivní skutková podstata). S oporou v nález z 23. 3. 1922 č. 3615 nakonec rozhodl, že po stránce objektivní naplňoval čin E. B. podmínky trestního deliktu podle uvedeného paragrafu. K založení objektivní skutkové podstaty stačí totiž podle soudu každý čin, který mohl mít ve výsledku vliv na úplnost nebo správnost úředního sčítání v tom směru, že některá ze zjišťovaných okolností nebyla správně, nebo úplně zjištěna.

Podle Nejvyššího správního soudu bylo již provedení soukromého sčítání bezprostředně před oficiálním cenzem aktem způsobilé přivodit účinky, které mohly podle výše citované normy ohrozit správnost sčítání lidu. Proto bylo jednání E. B. nezákonné, zvláště když jím byly zjišťovány údaje dotazované při oficiálním sčítání (národnost).^[49] Při posuzování stránky subjektivní se soud opřel o nález z 10. 1. 1922 č. 250. Konkrétně šlo o prokázání, jestli si byl dotyčný vědom, že jeho jednání je s to, aby mohlo působit na jiné osoby ve výše naznačeném směru (uvedení údajů neodpovídajících skutečnosti při oficiálním cenzu). To se podle soudu v případě E. B. prokázalo jednak uspořádáním soukromého sčítání těsně před oficiálním, jednak zjišťováním národnosti obyvatel.^[50]

[49] Podrobnější vyjádření Nejvyššího správního soudu je obsaženo v nálezech z 1. 2. 1923 č. 1482/23 (soukromé sčítání na Šternbersku) a z 12. 5. 1922, č. 6379 (soukromé sčítání v Zábřehu a Šilperku). Argumentaci soudu lze shrnout následovně: zjištění okolností, které tvoří předmět oficiální sčítací akce, bylo podle NSS zákonodárcem svěřeno výhradně politickým úřadům a jim přidruženým orgánům (sčítacím komisařům a revizorům), čímž byli vyloučeni místní činitelé. Tímto vyjádřil zákonodárce úmysl ochránit osoby při sčítání jednak před agitací, aby byla uváděna určitá národnost, jednak před případnými újmami v případě uvedení určité národnosti. Obyvatelé mohli totiž udat při soukromém cenzu pod místními vlivy určitou národnost z obavy, že budou jejich údaje kontrolovány. Stejně tak ovšem mohli učinit (tzn. uvést „nesprávné“ / neodpovídající skutečnosti a přesvědčení/ údaje o národnosti) i při oficiálním sčítání. V případě soukromého sčítání v Mohelnici to NSS ještě více konkretizoval, když v nález z 27. 5. 1922 č. 7361/22 uvedl, že soukromé sčítání mohlo činit na jednotlivce dojem, že jsou jím vázáni a nemohou tak při následném oficiálním cenzu uvést jiné údaje. Srov. NA, fond MV-SR, kart. 1238, sign. 4492; Tamtéž, kart. 251, sign. 11–58/12; Tamtéž, kart. 252, sign. 11–63/7.

[50] Při této argumentaci byl důležitý nález Nejvyššího správního soudu z 22. 8. 1920 č. 8557,

Podle zákona o sčítání lidu byla prohrěškům vůči jeho § 4 stanovena trestní sazba v širokém rozpětí od 20 do 10 000 Kč, která mohla (ale nemusela) být doprovázena až tříměsíčním vězením. Záznamy o postizích osob zainteresovaných do soukromých sčítání ukazují, že přístup politických úřadů, které o výši trestů rozhodovaly, byl individuální a škála postihů rozmanitá. Nadto byla důležitá role, kterou potrestaní hráli v cenzech: vyšší tresty obdrželi organizátoři, zatímco distributorům archů byly vyměřeny tresty nižší, zpravidla pouze peněžní. Výše trestů se navíc mohla měnit v závislosti na výsledku vyřízení žádosti o udělení milosti či snížení trestů. Do výše a formy udělených trestů se snažili promluvit i jiní, mnohdy dokonce ti, kteří odsouzené k provádění soukromých cenžů vybídlí – vrcholní představitelé německé politiky s vazbou na daný region.

Příkladem je intervence senátora Franze Jessera u ministerského předsedy v případě Franze a Berty Knappových, kteří byli potrestáni za soukromé sčítání v obci Šenov na Novojičínsku. Tento pokus byl úspěšný jen částečně – u F. K. zůstal původní trest (5 dní vězení a 500 Kč pokuty) nezměněn, u B. K. byl trest odnětí svobody ve výši 24 hodin přeměněn na 1 000 Kč pokuty, kterou musela dotyčná zaplatit spolu s původně vyměřenou částkou 100 Kč.^[51] U ministra vnitra intervenovali též poslanci Spina ve prospěch potrestaných z Poličska a Hahnreich v případech sčítacích akcí na Moravskokrumlovsku (Suchohrdly, Nišpice). Přestože úřady hodlaly udělenými tresty odradit případné následovníky, zdá se, že k exemplárním potrestáním přistoupily jen sporadicky, což samy přiznávaly někdy s poukazem na zachování veřejného klidu v regionu.

Příkladem využití vyšší sazby trestů může být potrestání sčítání ve Štítech na Zábřežsku. Zdejšímu starostovi a hlavnímu organizátorovi cenžů byla vyměřena pokuta 10 000 Kč a trest pěti dní odnětí svobody. Vysoký trest dostal i starosta Plinkoutu Antonín Feik, jenž ale po opakovaných žádostech dosáhl snížení ze 4 000 na 2 000 Kč. Tento případ zároveň dokumentuje, že definitivní uzavření procesu s viníky soukromých cenžů trvalo někdy řadu let (zde až v roce 1925).^[52] Úspěch

na který soud v případě E. B. sice neodkázal, na rozdíl od výše zmiňovaného případu soukromého cenžů v Moravském Šilperku (dnes Štítý) na Zábřežsku. Vědomost a úmyslnost zde byly označeny za *jevy vnitřního dění, o jejichž jsoucnosti může správní úřad rozhodnouti dle volného uvážení vnějších okolností, a že nejvyšší správní soud může jen zkoumati, nedal-li se úřad vést nezákonnými ohledy a zjistil-li podklad pro svůj závěr bezvadným řízením zákona o správním soudě.*

[51] NA, fond MV-SR, kart. 256, sign. 11–75/5.

[52] Případ Josefa Wohlgemutha a spol., kteří prováděli soukromé sčítání v Brodsku na Litovelsku, byl dokonce uzavřen až v roce 1936, kdy byla definitivně zamítnuta jejich opakovaná žádost o zrušení trestního nálezu a vrácení pokuty v úhrnné výši 13 000 Kč. K tomu nedošlo. Snad ještě zajímavější jsou však na tomto případě dvě skutečnosti: 1) pokuty byly již zaplacený a případně místnímu chudinskému fondu v Brodsku a představovaly vinkulované kmenové jmění tohoto fondu, k jehož případnému vybrání by bylo nutné vedle usnesení obecního zastupitelstva také povolení okresního výboru v Litovli; 2) Nejvyšší správní soud odmítl v nálezu z 9. 2. 1923 č. 2084/23 argument stěžovatelů, že soukromé sčítání bylo provedeno až po oficiálním cenžů

žádostí o snížení, či prominutí trestů podmiňovalo úřední posvěcení. Politické úřady přitom vyšetřovaly majetkové a rodinné poměry dotyčných a jejich postoj (loajalitu) ke státu. Jako polehčující okolnosti vyhodnocovaly někdy přiznání, politování, spolupráci při vyšetřování nebo proklamace k projevům loajalitu ke státu v budoucnu. Uvedené s nelibostí sledovali jak ti, jimž nebyly tresty sníženy, tak čeští nacionalisté, kteří v tom spatřovali slabost státu (stejně jako pokud nebyly původní tresty podle nich dostatečně vysoké).

Většina odsouzených, pro něž máme k dispozici výměr uložených trestů, byla potrestána příslušnou OSP maximálně peněžitou pokutou ve výši až 1 000 Kč pro hlavní organizátory a odnětím svobody nejvýše v řádu několika dní. Zpravidla tvrdší postihy navrhované OSP nezřídka mírnila buď ZSP, nebo v poslední instanci ministerstvo vnitra (někdy naopak odmítlo snížení navrhované OSP i ZSP). Případ Hanse Micka, starosty Lhoty na Šternbersku, ukazuje, že pokutu neplatili zřejmě vždy dotyční, ale někdy za ně správně národní organizace či politické strany. Vyměřenou částku 5 000 Kč za něj údajně zaplatil Bund der Landwirte, takže dotyčný uhradil jen 500 Kč, na něž mu byl přeměněn zbývající trest odnětí svobody (snížený z původních dvou měsíců na pět dní).^[53] Mírný způsob potrestání H. M. komplikoval vymáhání pokut od ostatních potrestaných ze Šternberska, jimž pomohl domoci se nakonec výrazného snížení uděleného trestu až na ¼ původní výše. Celkem 22 osob tak nakonec zaplatilo na základě definitivního potvrzení ministerstva vnitra z 1. 12. 1925 pokuty od 25 do 1 250 Kč. Obecný rys potrestání osob při deliktech spojených s aktivní účastí na soukromých cenzech představovalo pobízení politických úřadů ministerstvem vnitra, aby byly pokuty vymáhány neprodleně bez ohledu na dosud neuzavřené vyřizování žádostí dotyčných.

Přestože mezi pořadateli neoficiálních sčítacích akcí v roce 1921 dominovali němečtí nacionalisté, nebyli jejich jedinými organizátory. Třebaže v podstatně menší míře než v minulosti, realizovali soukromé sčítací akce i čeští národní aktivisté.^[54] Výše jsem naznačil, že jejich úsilí se nyní soustředilo na maximálně

(na přelomu února/března 1921). Podle soudu totiž stále hrozilo ohrožení správnosti úředního sčítání, které ještě nebylo řádně ukončeno. To podle něj nastane až v okamžiku, kdy právní strana nemá vliv na údaje učiněné v arších. Jinými slovy: soud argumentoval neuzavřením reklamačního řízení, které podle OSP v Litovli bylo ukončeno až 9. 5. 1921. NA, fond MV-SR, kart. 2996, sign. 8–249/20.

[53] NA, fond MV-SR, kart. 1238, sign. 4492.

[54] O polských soukromých cenzech konaných v roce 1921 nemáme žádné zprávy ani od Poláků samotných v tisku, popř. v argumentaci stížností vůči výsledku oficiálního cenzu, ani od českých nacionalistů a úřadů, které situaci ve slezských regionech monitorovali a po sčítání vyhodnocovali. Vzdor a nespokojenost Poláků tedy zřejmě mířily jiným směrem (agitace pro přihlášení k polské národnosti, vyplňování archů jinými osobami, úsilí nacionalistů o obsazení postů sčítacích orgánů aj.). Organizátory soukromých sčítání v Českém Těšíně a ve Fryštátě byli Němci.

možné ovlivnění oficiálních cenzů, což se v nemalé míře dařilo. Motiv uspořádat soukromé sčítání sice slábl, avšak nevytratil se zcela. Stále byl přítomen tam, kde nebyli čeští národní aktivisté úplně spokojeni s volbou způsobu realizace oficiálních cenzů, výběrem sčítacích orgánů a obecně chovali nedůvěru k průběhu (výsledku) státem organizovaného sčítání. Dostupné zprávy z regionů o zdejších zvláštních pozorováních během sčítání o případných českých soukromých cenzech mlčí. Podobně nemáme k dispozici ani zveřejnění jejich výsledků v tisku, či zvláštních publikací jako v období před rokem 1918. Nezmiňuje je ani argumentace stížností vůči postupu státních úřadů. To ovšem neznamená, že by k nim vůbec nedocházelo, byť jich bylo výrazně méně než dříve. OSP v Novém Městě nad Metují v dopise ministerstvu vnitřní z 21. 2. 1921 potvrdilo např. sčítání NJ severočeské v Sedloňově ze srpna 1920. Češi zde tedy pořádali sčítání v době, kdy již byl v platnosti zákon o sčítání lidu, tzn. jednalo se o akci nezákonnou.^[55]

Na česká soukromá sčítání poukazovali nezřídka Němci, mnohdy dokonce přímo ti, kteří za podobné akce byli potrestáni. Ne vždy se však provinění podařilo prokázat, pokud již ano, k faktickému stíhání z různých důvodů nedošlo a záležitost byla smetena ze stolu. To byl případ údajného českého sčítání v Českých Budějovicích prováděného v únoru 1921 obcí, o němž informoval Prager Tagblatt počátkem listopadu 1921. ZSP sdělovala ministerstvu vnitřní negativní výsledek šetření s tím, že k tvrzení Němců zavdalo příčinu, že se na provádění zdejšího oficiálního sčítání podílelo mj. také šest obecních úředníků.^[56] Odlišné okolnosti doprovázely případ z obce Sytno (okr. Stříbro), na který upozornili v roce 1921 němečtí poslanci a senátoři (Schubert, Zierhurt, Spina, Lippert, Spiese ad.) v interpelacích č. 1528 a 500 z 1. 2., resp. 4. 2. 1921.^[57] Hlavním předmětem interpelací byla činnost učitele Františka Svobody, který ještě v doprovodu jedné osoby prováděl dne 13. 1. 1921 soukromé sčítání. Svoboda tvrdil sčítaným, jež navštívil, že byl ustanoven sčítacím komisařem a provádí přípravné práce k oficiálnímu cenzu. Přitom se dotazoval na původ dotyčných z hlediska národnostního. Jestliže mu neodpověděli, vyhrožoval jim tresty vězení až do třech měsíců a pokutou v rozmezí 1000–5000 Kč. Ve Svobodově jednání neshledaly pochybení ani místní OSP, ani zdejší četnictvo. V opožděné odpovědi z 24. 6. 1921 ministr vnitřní přiznal, že se jednalo o samovolný čin soukromé osoby. Zároveň ovšem důrazně popřel souvislost s oficiálním cenzem s ohledem na značnou časovou vzdálenost. Odmítl i nátlak Svobody na sčítané osoby a fakt

[55] Příslušný úřad nejen, že proti zmiňovanému cenzu nezasáhl, nýbrž dokonce jeho výsledky argumentoval. Srov. NA, fond MV-SR, kart. 248, sign. 11–56/1 (16a).

[56] NA, fond MV-SR, kart. 251, sign. 11–59/3.

[57] NA, fond MV-SR, kart. 256, sign. 11–75/3. Interpelace č. 1528 dostupná na http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/tisky/t1528_00.htm (cit. 10. 12. 2014); č. 500 dostupná na http://www.senat.cz/informace/z_historie/tisky/1vo/tisky/T0500_00.htm (cit. 10. 12. 2014).

provádění soukromé sčítací akce zlehčil dvojitým tvrzením: 1) navštívené rodiny údajně věděly, že se nejedná o úřední (tzn. státem organizovaný) census, 2) nikdo nebyl jednáním Svobody znepokojen. Příslušná OSP tedy neměla důvod proti Svobodovi zakročit, neboť ani *po novém zevrubném vyšetření nebylo shledáno nic trestného*.

Na realizaci soukromých cenzů na Moravě místními českými nacionalisty poukázali např. brněnský tisk Tagesbote dne 15. 6. 1922 a advokát dr. Stark zastupující 64 osob potrestaných za pořádání sčítacích akcí v okresech Zábřeh, Šternberk, Šumperk a Litovel.^[58] V prvním případě informovala brněnská ZSP ministerstvo vnitřní 15. 7. 1922, že tvrzení tisku nebylo potvrzeno a během sčítání nebylo podáno jediné udání vůči případnému českému sčítání. V dalším dopise z 3. 8. t. r. ovšem při zdůvodnění, proč by se záležitost neměla *rozvířovat* v tisku, nevyloučila, že NJ pro severní a východní Moravu uspořádání takové akce zamýšlela a vydala svým důvěrníkům oběžníky, na které Tagesbote poukazovala. Stark se opřel o opis letáku, podepsaného Jaroslavem Škrobalem (advokát v Mohelnici) a vybízejícího nově jmenované důvěrníky NJ v mohelnickém okrese k provádění soukromého sčítání, svou argumentaci v žádosti o hromadné prominutí trestů. Ministerstvo vnitřní se v dopise ZSP v Brně z počátku října 1922 vyjádřilo v této věci ovšem zcela jasně: leták označilo za *pouhé vybidnutí* s tím, že vlastně ani ZSP neví o žádné české sčítací akci. Zajímavé je další sdělení ministerstva: *A i kdyby i z české strany bylo bývalo uspořádáno soukromé sčítání [...] jednak by i taková akce byla měla jen ráz lokální, kdežto akce německých stran byla částí organisovaná akce na zmaření sčítání vůbec a byla uspořádána po celé republice*. Jestliže úřední zprávy konání českých cenzů většinou neobsahují, popírají, nebo výrazně zlehčují, někteří čeští nacionalisté je potvrdili. Olomoucký učitel a osvětový pracovník Václav Nešpor v práci věnované dějinám NJ východomoravské přímo uvedl: *Národní Jednota provedla svými důvěrníky soukromé sčítání v menšinách (1921) ve spojení se sčítacími komisari a revisory*.^[59] Je otázkou, nakolik bylo Nešporovo tvrzení záměrně přehnané např. vzhledem k účelu vydání díla. Pokud by však pravdivé přece jen bylo (ať už zcela či částečně), ukazovalo by na nový jev: propojení českých soukromých sčítacích akcí s prováděním oficiálního sčítání. Jisté předpoklady k tomu ostatně opravdu existovaly, neboť posty sčítacích orgánů byly částečně obsazované lidmi přinejmenším navrženými českými nacionalisty, pokud ne přímo jimi samotnými.

Soukromá sčítání a oficiální census v roce 1930

Období příprav na druhé celostátní sčítání v prosinci 1930, doba jeho realizace i následující měsíce představovaly podle dostupných pramenů epilog pořádání

[58] NA, fond MV-SR, kart. 251, sign. 11–56/59.

[59] V. NEŠPOR, *Nástin dějin a práce*, s. 21.

soukromých sčítacích akcí v českých zemích.^[60] Stěží lze přijmout myšlenku, že těchto cenzů ve skutečnosti nebylo a jejich pořadatelé se jen zdokonalili v umění skrýt je před úřady, četníky a národními aktivisty. Pokud by tomu tak bylo, získaná data by byla jistě využita buď ve veřejné agitaci, nebo alespoň ve stížnostech vůči provádění a výsledkům oficiálním sčítáním. V letech 1930 a 1931 se projevil v první řadě zkušební, jež nabyla státní správa při monitorování, vyšetřování a postihování osob těchto aktivit konaných v souvislosti s celostátním cenzem roku 1921. Poučení z předchozích let výrazně ovlivnilo také „druhou stranu“ – organizátory soukromých cenzů. Řada z nich si uspořádání sčítacích akcí s ohledem na jejich výsledky zřejmě rozmyslela, podléhající přitom pocitu frustrace a rezignace k účinnosti této formě odporu vůči oficiálním cenzům. Část potenciálních pořadatelů odradily neúspěchy předchůdců (pokud ne jejich vlastní) v odvoláních u úřadů, resp. stížnostech u Nejvyššího správního soudu a případné tresty. Určitou roli ale mohly sehrát i jiné faktory, jak alespoň naznačuje zpráva Presidia Zemského úřadu v Brně na ministerstvo vnitřní z 29. 11. 1929: *Dle důvěrné, avšak spolehlivé zprávy, které získalo policejní ředitelství v Opavě zastává něm. strany veškeré přípravné práce a upustí od soukromého sčítání na Hlučínsku, ježto schází jim k tomuto podniku hmotné prostředky, nemají dosti spolehlivých lidí a konečně, že uznávají, že tato akce by byla úplně bezúčelnou, ježto lepších výsledků než při posledních volbách by se nedocílilo a úředně by to také nebylo uznáno, ani trpěno.*^[61]

Důležitý faktor redukce počtu soukromých sčítacích akcí představovalo také jejich jasné a především včasné veřejně avizované postavení mimo zákon. V roce 1930 byla otázka pořádání a účasti na soukromých sčítacích akcích konečně implementována do prováděcího nařízení k oficiálnímu sčítání. Příslušné vládní nařízení z 26. 6. 1930 č. 86 Sb. z. n. ji zahrnuje do 2. bodu § 11, který konkretizoval úmyslná jednání porušující, nebo ohrožující úplnost (správnost) sčítání a podléhající proto trestní sankci (vůči cenzu 1921 nezměněné): *Jednáním takovým jest zejména, jestliže někdo vyhne se sčítání, dá se sčítati vícekrát, působí na jiné, aby*

[60] Minimum zpráv o pokusech uspořádat soukromé sčítací akce je dochováno také pro jiné části Československa. Na Slovensku proběhlo např. ministerstvem vnitřní nepovolené sčítání na přelomu února a března 1926 v bratislavském okrese z podnětu zdejšího hejtmana. Důvodem byla nerealizace dříve avizovaného celostátního sčítání v tomto roce, rostoucí počet obyvatel okresu a potřeba zjistit skutečný stav obyvatel v souvislosti s revizí voličských seznamů. Při tomto cenzu nebyla zjišťována národnost, ale jen jména „stálých“ obyvatel, pohlaví a datum narození. O soukromé sčítání lidu na území města Bratislavy se pokusila také místní městská rada, která zde hodlala zřídit městský statistický úřad. Mezi zjišťovanými rubrikami figuroval rovněž dotaz na národnost. Ministerstvo vnitřní se k tomuto pokusu postavilo zamítavě, což tlumočilo v říjnu 1929 Zemskému úřadu v Bratislavě. Dopis Prezidia Krajského úřadu v Bratislavě ministerstvu vnitřní z 6. 12. 1930 naznačuje přípravy na maďarské soukromé sčítání v okrese Prievidza. Srov. NA, fond MV-SR, kart. 1238, sign. 8–107/8, Tamtéž, kart. 2993, sign. 8–247/9.

[61] NA, fond MV-SR, kart. 1237, sign. 8–105/15.

činili údaje neodpovídající pravdě, uspořádá soukromé sčítání lidu nebo se účastní jeho provádění [...]. Nadto zmiňoval § 12 mezi zakázanými činnostmi obcházení domů a bytů ve věcech sčítání, doručování letáků apod. se vztahem úřednímu sčítání, nebo používání tiskopisů nevydaných ministerstvem vnitra.^[62] Poučení státu z předchozího cenzu je evidentní, stejně jako snaha s předstihem deklarovat nezákonnost a trestnost aktivit spojených se soukromým sčítáním.

Přestože nemáme k dispozici data ze všech regionů českých zemí, zdá se, že soukromých cenzů se realizovalo (pravděpodobně i plánovalo) výrazně méně než v souvislosti s oficiálním sčítáním v roce 1921. Případů, jejichž aktéři byli úřady skutečně vyšetřováni a hnáni k odpovědnosti, je doloženo pouze několik. Teritoriálně se koncentrovaly do oblasti severních a severovýchodních Čech, konkrétně na Jablonecko, Děčínsko a Vrchlabsko. Prameny úřední proveniencí potvrdily uspořádání německých soukromých cenzů v průběhu jara 1931 ve smíšených obcích Podmokly, Tanvald, Německé Jablonné, Hostinné a Honsberk (dnes Janov nad Nisou), čeští nacionalisté poukazovali na stranách Národní politiky rovněž na Němci pořádaná sčítání v České Kamenici a Jablonci nad Nisou.^[63] Organizátory uvedených sčítání byly městské úřady, pověřené k tomuto úkolu rozhodnutím – Němci „ovládaných“ – městských rad, popř. obecních zastupitelstev. Proklamovaným účelem byla nutná úprava ohlašovacího katastru, kterou si vyžádalo řádné nepřihlašování přistěhovalců na místní ohlašovací úřady. Od všech obyvatel měly být proto zjišťovány osobní údaje, mj. též vyznání a národnost (v Německém Jablonném obcovací řeč). Čeští nacionalisté to považovali pouze za záminku, přičemž jejich reakci vystihl snad nejlépe článek *Také v Hostinném prováděli soukromé protizákonné sčítání lidu* otištěný v Národní politice dne 21. 6. 1921: *I slepý musí by prohlédnouti účel této akce ve všech zmíněných městech* [Podmokly, Tanvald, Česká Kamenice, Honsberk (dnes Janov nad Nisou) aj.; pozn. aut.] *a lze se jen diviti, že některé socialistické listy se nad zákazy tohoto soukromého sčítání pozastavují, prohlašují je za nevinou věc a věří, že se tak dělo jen z důvodů ohlašovacích policejních předpisů. Proč se tak nedělo nikde v žádném z minulých let a proč právě letos po provedené státní sčítací akci a proč najednou v tolika městech s německou obecní správou, proč ne také v českých městech, na to dotčené noviny dají as sotva správnou odpověď.*

Na pořádání zmiňovaných sčítacích akcí upozorňovala veřejnost na stranách Národní politiky od dubna do června 1931 na základě zpráv od svých důvěrníků NJ severočeská, která zároveň apelovala již v dubnu t. r. u příslušných okresních úřadů, Zemského úřadu v Praze a ministerstva vnitra na jejich zastavení, zakázání

[62] NA, fond MV-SR, kart. 3055, sign. 8–429/9.

[63] Národní politika 49, 26. 4. 1931 (*O soukromém sčítání některých německých měst*); Tamtéž, 30. 4. 1931 (*Město Jablonec nad Nisou si našlo zvláštní způsob „sčítání lidu“*). NA, fond Ministerstvo zahraničních věcí – výstřikový archiv (MZV-VA), inv. č. 1154, kart. 2333.

a odrazení případných následovníků.^[64] K tomu došlo záhy. Dne 5. 5. 1931 vydalo Presidium Zemského úřadu v Praze oběžník všem okresním hejtmanům v jazykově smíšeném území Čech, který pořádání podobných akcí zakazoval s poukazem na to, že odporují platným předpisům a obce překračují své pravomoci. Sčítací akce měly být hejtmany ihned zakázány, původci zjištěni a vůči nim rychle zakročeno.^[65] Postup ve věci již oznámených soukromých sčítání byl podstatně rychlejší. Podle německého tisku Gablonzer Tagblatt ze 17. a 18. 4. 1931 proběhla např. okamžitá telefonická komunikace mezi okresním úřadem v Děčíně a nadřízeným zemským úřadem ve věci soukromých cenzů v Podmoklech a Tanvaldu. Děčínský úřad dostal ihned příkaz k zabavení všech dosud odevzdaných archů a zabránění dalšímu provádění akce.^[66]

Zatímco žádné z dostupných úředních sdělení nedokazuje, dokonce ani naznačuje, že by byla zmiňovaná sčítání součástí širší akce řízené z určitého ústředí, čeští nacionalisté měli brzy jasno. Již v dubnu 1931 informoval tisk, že *jde o plánovitou akci, již vyvolal patrně buď „Svaz něm. samospráv. korporací“, nebo známý „německo-politický pracovní úřad“.*^[67] Některá města, např. Německé Jablonné a Hostinné, podala vůči nařízenému zastavení akce nejprve odvolání, v případě neúspěchu dokonce stížnost k Nejvyššímu správnímu soudu. Žádné z nich však neuspělo a stížnosti měst byly zamítnuty jako bezdůvodné.^[68] Pokud by měl být stručně shrnut základ argumentace soudu, lze vyzdvihnout následující: Obce neměly podle soudu právo vyžadovat osobní údaje od osob zde již trvale usazených, neboť se povinnost přihlašování týkala pouze osob nově příchozích. Zároveň překročily obce pravomoci ve zjišťovaných datech, která byla podle dosud platného ministerského nařízení z 15. 2. 1857 č. 33 ř. z. (§ 5–9)

[64] Např. Národní politika 49, 18. 4. 1931 (*Rafinovaný pokus německého města Podmokel n. L. o soukromé sčítání lidu*), Tamtéž, 19. 4. 1931 (*Neslýchaný pokus i obce Tanvaldu na Jabloncku o soukromé sčítání lidu*), Tamtéž 26. 4. 1931 (*O soukromém sčítání některých německých měst*), Tamtéž 21. 6. 1931 (*Také v Hostinném prováděli soukromé protizákonné sčítání lidu*). Stejně periodikum informovalo 27. 2. 1934 o výsledku stížnosti města Německé Jablonné u Nejvyššího správního soudu (*Zvláštní sčítací akce města Německého Jablonného a jak to nakonec dopadlo*). Vše in: MZV-VA, inv. č. 1154, kart. 2333.

[65] NA, fond MV-SR, kart. 2996, sign. 8–255/9.

[66] Gablonzer Tagblatt 30, 17. 4. 1931 (*Ein „raffinierter privater Volkszählungsversuch“ der deutschen Stadt Bodenbach*); Tamtéž, 18. 4. 1931 (*Die angeblich „geheime Volkszählung der deutschen Städte“*).

[67] Národní politika 49, 19. 4. 1931, c. d. Uvedenými organizacemi myšlen Verband der deutschen Selbstverwaltungskörper a Deutsch-politisches Arbeitsamt.

[68] Ke stížnostem zmiňovaných měst nálezy Nejvyššího správního soudu z 19. 12. 1933 č. 21014/33 (Německé Jablonné) a 14. 9. 1934 č. 16610/34 (Hostinné). Stručně o osudu stížnosti obce Hostinné Petra BERROVÁ, *Konskripce a sčítání lidu na našem území v kontextu zjišťování národnosti obyvatelstva a se zohledněním nálezů Nejvyššího správního soudu*. Historická demografie 31, 2007, s. 179.

resp. § 10 min. nař. č. 20/1860 jasně stanovena (nefigurovalo zde náboženství a obcovací řeč).

Podobně jako v roce 1921 by bylo možné na základě výše uvedeného nabytí dojmu, že pořádání soukromých sčítacích akcí představovalo záležitost ryze německou. Mnohé tomu i nasvědčuje. Pro potvrzení konání českých a polských soukromých cenzů nedisponujeme podkladem v pramenné základně, ať už ve spisech úřední povahy, v tisku či brožurách národních aktivistů, popř. v jejich stížnostech vůči oficiálnímu sčítání. Příklady českých sčítání před rokem 1918 ukazují, že pokud se realizovala, byly jejich výsledky prezentovány a konfrontovány s daty oficiálních cenzů. Podobně jako u Němců mohl u řady jejich českých a polských protějšků sehrát roli absence motivace s ohledem na rychlý a rázný postup státních úřadů vůči pořadatelům soukromých sčítání okolo oficiálního cenzu v roce 1921. U českých nacionalistů mohl být „přítěžující“ okolností pocit převahy a spokojenosti nad příznivými výsledky předchozího úředního cenzu a dosažením vlivu při organizaci sčítání nadcházejícího. U polských nacionalistů mohly vedle podemletého sebevědomí znesnadňovat realizaci soukromého sčítání také důvody zmiňované již v případě Hlučínska (nedostatečné personální a finanční zajištění), popř. víra v úspěch jiných forem odporu. Nadto je nutné zdůraznit, že „síla“ Poláků v samosprávných orgánech obcí se nevyrovnala německé převaze v řadě pohraničních měst. Postrádali tedy i reálné možnosti a organizace polských cenzů by se musela zhostit některá z polských národních organizací, či politických stran. Přesto poukazovaly některé zahraniční noviny na pořádání českých soukromých sčítání *počešťovacími spolky* (NJ) navzdory úřednímu zakazu v Brně, Olomouci a Moravské Ostravě, o čemž byly státní úřady informovány prostřednictvím ministerstva zahraničních věcí.^[69] Nutno dodat, že tato tvrzení nemají podklad v dostupných pramenech. V Olomouci se sice usnesla místní městská rada 23. 11. 1928 na zřízení městského statistického oddělení, které by každoročně zjišťovalo počet obyvatel v obcích tvořících obvod tzv. Velké Olomouce, což mělo také ohlas v tisku, avšak při tomto cenzu neměla být zjišťována národnost.^[70]

[69] Leipziger Neueste Nachrichten 40, 29. 1. 1931 (*Volkszählungsskandal in der Tschechoslowakei*). NA, fond MV-SR, kart. 2993, s. 8–247/2.

[70] Výsledek úsilí Olomoučanů není znám. S ohledem na podobný záměr Bratislavy (pozn. 59) je však pravděpodobné zamítnutí tohoto záměru. Jisté je, že se ministerstvo vnitra obrátilo na Zemský úřad v Brně 20. 12. 1928 s dotazem, jaké má zamýšlené sčítání účel, co má být jeho předmětem a zda má být zjišťována také národnost. NA, fond MV-SR, kart. 1239, sign. 8–120/1.

Závěr

Podle mnohých autorů (David I. Kertzer, Dominique Arel, Jacqueline Urla ad.) slouží sčítání lidu z hlediska národnostního mimo jiné k vytvoření vlastního konstruktů sociální reality a sčítací praxe je politickým bojem, v němž se střetávají různé představy „reálných“ identit a kategorie ve sčítání „vědecky“ legitimizuje existence sociálně představitelného společenství. Benedict Anderson přiřadil dokonce sčítání lidu k nejvýznamnějším nástrojům moci ve snaze vytvořit iluzi národních společenství jakožto oddělených komunit, které jsou specifické většinou svým odlišným jazykem. Zásadní přitom podle něj je, že každému jedinci při cenzu náleží jediné a jasně vymezené místo.^[71] Naznačené jevy lze sledovat také při oficiálních sčítáních v závěru 19. a první polovině 20. století v prostoru českých zemí bez ohledu na to, jestli příslušely k předlitavské části monarchie, nebo tvořily již součást Československa. V centru pozornosti stály oprávněně státem organizované cenzy. Právě ony totiž zahrnuly do příslušné statistiky (obcovací řeči, později národnosti) veškeré přítomné obyvatelstvo a představovaly východisko pro realizaci nejrůznějších administrativních opatření (kulturních, vzdělávacích, jazykových), jež ovlivňovaly život soudobé society.

Určitý konstrukt sociální reality, odpovídající vlastním zájmům a představám, však nevytvářel při sčítáních pouze stát. Státem organizované cenzy měly reálný dopad „vedlejší“, z pohledu úřední moci nežádoucí. Výsledků oficiální „národnostní“ statistiky se zmocňovali nacionalisté, jimž posloužila při tvorbě vlastního konstruktů „národního“ společenství. Nepřekvapí, že představy státu a nacionalistů o velikosti a podobě daného sociálního společenství byly nezdědka diametrálně odlišné. To podněcovalo nacionalisty v jejich agitačním úsilí a boji vůči oficiální statistice (stížnosti na způsob provádění cenzů, výběr sčítacích orgánů ad.). Zároveň je ovšem přivedlo na další způsob projevu možného odporu: vytvoření vlastní „národní“ statistiky, na rozdíl od státní statistiky konečně „objektivní“ a „spravedlivé“. Konstelace příznivých podmínek v závěru 19. století umožnila přetavit úvahy do konkrétních činů a dala vzniknout fenoménu soukromých sčítacích akcí, jenž přetrval až do 30. let 20. století. Výsledků soukromých sčítání využívali nacionalisté při agitaci na národnostně nevyhraněné obyvatelstvo i v argumentaci vůči státní správě za účelem prosazení svých požadavků na poli jazykovém, kulturním a vzdělávacím. V porovnání s jinými formami nesouhlasu (pasivní rezistence, znemožnění úředního výkonu, verbální protesty, veřejné i neveřejné stížnosti na přípravy a způsob provedení cenzů) lze soukromé sčítací akce považovat za vyšší stupeň odporu. Nešlo při nich jen o znemožnění, resp. negaci něčeho, nýbrž o podepření argumentace tvorbou zvláštní statistiky,

[71] Benedict ANDERSON, *Imagined Communities : Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London 1991, s. 163–185.

vlastního konstruktů vymezujícího se vůči státům předkládané statistice i činnosti nacionalistů z jiného „národního tábora“.

Během zhruba čtyřicetiletého časového úseku realizace soukromých sčítacích akcí v českých zemích se výrazně proměnil jejich politický a sociální kontext. Mnohonárodnostní monarchie se rozpadla a jedním z nástupnických států se stala v říjnu 1918 Československá republika, definovaná jako národní stát Čechů a Slováků, ve skutečnosti však s početnými národními menšinami. Přestože mnohé prvky a jevy doprovázející soukromá sčítání v minulosti (zejména otázka motivace: odpor vůči způsobu provádění oficiálních cenů, nedůvěra a odmítání jejich výsledků, úsilí nacionalistů upozornit na svou činnost a aktivizovat obyvatelstvo národnostně nevyhraněné, popř. lhostejné) v zásadě přetrvaly, představuje rok 1918 důležitý předěl ve vývoji těchto sčítacích akcí.

V prvé řadě doznala změna skladba pořadatelů. Po přechodném období let 1918–1920 se od roku 1921 stali hlavními pořadateli soukromých sčítání místo českých nacionalistů jejich německé protějšky. Souviselo to s otázkou motivace, důvěry nacionalistů ke způsobu provádění oficiálních cenů a s jejich prioritami. U českých nacionalistů se relevantní důvod pro uspořádání soukromých sčítacích akcí výrazně redukoval jednak díky předpisům upravujícím prvorepublikové cenů, jednak – a především – díky způsobu uvedení prováděcích norem do praxe. Vyloučení obecních samospráv z aktivních zásahů do cenů (z českého pohledu důležité pro smíšené obce s „německou“ radnicí), zjišťování národnosti místo obcovacího jazyka a hlavně způsob výběru, resp. kompetence sčítacích orgánů, kde se nemalou měrou uplatnily představy českých nacionalistů, jim zavdávaly podstatně méně důvodů ke zvláštním sčítacím akcím než před rokem 1918. Motivační prvek byl sice zásadně oslaben, ale nevytratil se zcela, neboť často maximalistické požadavky Čechů na kontrolu průběhu úředních cenů státní úřady v plné míře vždy neakceptovaly. V případě nespokojenosti se však nyní, vědomi si vlastního vlivu i nelegitimity soukromých cenů, soustředili čeští nacionalisté na zajištění maximálně možného podílu na realizaci úředních sčítání a na redukcii vlivu německého a polského. U německých národních aktivistů lze pozorovat proces takřka opačný. Zatímco před rokem 1918 nebyli spokojeni se způsobem provádění oficiálních sčítání jen v některých smíšených obcích s „českou“ radnicí, nyní u nich panovala nespokojenost se samotnými principy státních sčítacích akcí, stejně jako s jejich praktickou realizací. Spatřovali v nich cílený útok na německou menšinu ve snaze o její početní redukcii. V tomto názoru je utvrzovala nejen praxe volby způsobu sčítací akce (volba typu archů, od níž se odvíjely kompetence komisařů při sčítacím aktu) a výběru sčítacích orgánů (preferenci českých kandidátů), ale např. i vyloučení německých zástupců (na rozdíl od českých) z komunikace se státními úřady v některých regionech.

Výrazně se změnil také přístup státu k pořádání soukromých sčítacích akcí. Před i po roce 1918 je stát prostřednictvím podřízených úřadů bedlivě monitoroval a vyhodnocoval. Postup státních orgánů k pořadatelům soukromých cenů

před rokem 1918 lze hodnotit jako obezřetný a ve výsledku vcelku benevolentní. Zasáhly vůči nim jen minimálně. Úřady si s neoficiálními cenzy často nevěděly rady a obracely se na nadřízené složky státní správy s žádostí o radu, jak postupovat. Žádný předpis pořádání soukromých sčítání výslovně nezakazoval. Rakouský stát je nepovažoval za útok na autoritu oficiálních cenzů, spíše je vyhodnotil jako další z projevů lokálního (regionálního) národnostního soupeření. Podporovala to prohlášení pořadatelů soukromých sčítání, kteří zdůvodňovali jejich konání hlavně s poukazem na „nesprávnou“ činnost obecních samospráv ovládaných zástupci jiných národních společenství, příp. na aktivity organizací reprezentujících tato společenství.

Přístup československé státní správy k soukromým sčítacím akcím byl zásadně odlišný. Především byly postaveny mimo zákon. Přestože byly výslovně zapovězeny až v roce 1930, prakticky se nelegitimita soukromých sčítání projevila již u akcí realizovaných v době okolo konání oficiálního cenzu 1921. Postup státních úřadů, posvěcený v nejvyšší instanci ministerstvem vnitra i výroky Nejvyššího správního soudu, byl mezi válkami aktivní, jednotný a hlavně velmi rázný. Není divu, neboť v pořádání soukromých cenzů byl spatřován nebezpečný útok na autoritu a zájmy státu, v zásadě odpovídajícím národním zájmům česko-slovenským. V situaci, kdy se v Československu státní moc přímo identifikovala, na rozdíl od Předlitavska, s jednou ze soupeřících národností, tomu mohlo být těžší jinak.

Naznačené změny se projevily v určité proměně teritoria a míst, kde byla soukromá sčítání pořádána. I nadále se výskyt soukromých cenzů soustředil do regionů a lokalit jazykově smíšených, kde k tomu existovaly zároveň vhodné podmínky. Stále, přestože již z jiného důvodu, se koncentrovaly hlavně do míst, kde reálnou moc „drželi“ díky převaze (dominanci) v obecním zastupitelstvu představitelé Němců. Zatímco dříve se jednalo o výraz vzdoru českých nacionalistů vůči postupu Němci ovládané obecní samosprávy, nyní využívali němečtí obecní zastupitelé svého vlivu a úřadu k realizaci soukromých sčítání jakožto akcí vymezujících se vůči výsledkům oficiálních cenzů (důvody uváděli zpravidla jiné). Soukromá sčítání měla po roce 1918 většinou lokální charakter a jen výjimečně nabývala regionální povahy. To souvisí jak s poměrně vysokou akceschopností prvorepublikové státní správy zakročit vůči nim, tak s proměnou skladby pořadatelů soukromých cenzů. Jestliže u dřívějších sčítání hráli ústřední roli národní aktivisté napojení na národní organizace, nyní dominovali vrcholní představitelé obecní samosprávy (starostové, radní), pro něž byly zásadní místní zájmy. Úloha národních organizací a stran se tak omezila zejména na pobídky k provádění soukromých sčítací akcí.

Zůstane-li stranou otázka postihů pořadatelů soukromých cenzů (před 1918 sporadické, v Československu výrazné tresty /většinou však postupně snižované/), panovala značná odlišnost ve schopnosti sčítací akce vůbec realizovat a následně získaná data prezentovat. Česká sčítání pořádaná před první světovou válkou dospěla většinou za přihlížení státních úřadů až do vrcholného stadia – otištění

výsledků v tisku, či zvláštních brožurách, třebaže ne v původně plánovaném rozsahu. Naproti tomu německé soukromé cenzury mezi světovými válkami byly státními úřady za přispění četnictva a českých národních aktivistů v řadě případů zastaveny již v počátcích, popř. v průběhu sčítací akce. Nekompromisní postoj a akceschopnost československé státní správy nemohly zamezit plánování a často nezamezily ani zahájení soukromých cenzur. Ve většině případů však znemožnily pořadatelům jejich dokončení, ve zbylých zabránily podle dostupných pramenů „přetavení“ dat do podoby úplné statistiky pro určitou lokalitu (region).

Výsledky soukromých sčítacích akcí je nutné vzhledem k minimu informací o jejich konkrétním průběhu a prokázanému výskytu některých nežádoucích jevů (nátlak, zanesení údajů o ve skutečnosti nesčítaných osobách, záměrné zkruslování dat aj.) brát přinejmenším s rezervou. Přestože je jejich organizátoři označovali s oblibou přívlastky *správná* apod., neodráží složení obyvatel ani podle jimi proklamovaného kritéria (obcovací / mateřský jazyk, národnost). To však lze říci také o oficiálních sčítacích akcích. Rovněž u nich se totiž uplatnily zájmy a vlivy národních organizací, místních (regionálních) autorit i samotného státu. Jak soukromé, tak oficiální cenzury navíc ve skutečnosti vytvářely jen určitý konstrukt sociální reality, když vymezovaly identitu jedince příslušností k jediné kategorii a nutily ke specifické identifikaci osoby bilingvní (multilingvní), národnostně nevyhraněné a lhostejné. Přes výše uvedené představovala soukromá sčítání důležitý průvodní jev oficiálních cenzur, akt vzdoru vůči praktikám úředních autorit a další z významných nástrojů nacionalistů při snaze aktivizovat jejich domnělé národní soupeřníky. Studium soukromých cenzur může upravit některé naše znalosti o průběhu úředních sčítání ve sledovaném období.

Summary

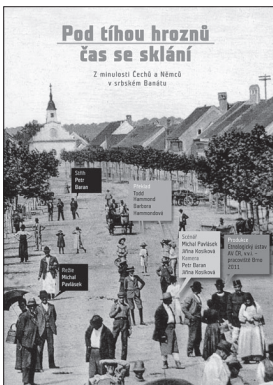
Private censuses represented since the end of the 19th century an important supplement of the official (state-organized) censuses, taking place in parallel with these and in opposition to them. Their preparation and realization can be considered as higher degree of opposition to the way the official censuses were organized and interpreted, in especial with respect to the ascertaining of the language of everyday intercourse (after 1918, nationality) of the inhabitants. These censuses took place in a different way than the officially declared construct of social reality, in order to support the activities of the nationalists. For the preparation, realization and presentation of results of the private censuses was important the fulfillment of certain prerequisites, among whose played important role the real (or supposed) motivation for the census, the ability to realize it, the attitude of the state and certain social demand. Positive constellation of these prerequisites brought the private censuses to life in the Czech Lands at the beginning of the 1890s, and

since then it has been possible to follow up their successful realizations up to the beginning of the 1930s.

In the course of about 40 years the political and social context, attitude of the state, the motivation of concrete interest groups to organize these activities, the composition of organizers and their possibilities, as well as the repression they eventually faced, all changed considerably. An important threshold represented the founding of the Czechoslovak Republic in October 1918. Before the year 1918 the censuses were mostly organized by Czech nationalists organized by Czech “defense” unions, who manifested their dissatisfaction with the general way of organization of official censuses and also with the concrete way of their realization in concrete towns. After the specific period of the years 1918–1920 the private censuses were taken over by German nationalists, instigated by a sense of threat of their positions, acquired in the past, the dissatisfaction with the way of realization of official censuses (preferences of Czech demands) and general distrust toward the censuses organized by the state. While before the year 1918 the state viewed the private censuses and their organizers in a relatively benevolent way, which made possible their successful completion and presentation of the results, the state administration of the Czechoslovak Republic adopted an uncompromising attitude – considered these activities illegitimate and held the organizers responsible for them. The successful state repression resulted after 1918 in stopping many planned actions at the very beginning, or in the early stage of preparation, and, especially, the acquired data were not used in agitation in press and in the complaints against the actions of the state administration during official censuses.

Pod tíhou hroznů čas se sklání. Z minulosti Čechů a Němců v srbském Banátě
/ Time Bows Beneath the Burden of the Grapes. The Past, Czechs and
Germans in the Serbian Banat

Michal Pavlášek – Jiřina Kosíková

V 18. století získal srbský Banát svoji multikulturní tvář, lemovanou vinohrady na úrodných svazích krajiny. Pěstování vinné révy se stalo společným místem každodenních radostí i strastí Němců a Čechů, v minulosti společných svědků historických událostí. Jejich příběhy vytváří pestrou mozaiku osobních svědectví o zapomenutých lidských osudech, vykreslující obraz Banátu v intencích konfliktu, tolerance a hluboké religiozity.

Scénář a námět: Michal Pavlášek a Jiřina Kosíková.

Střih: Petr Baran. *Kamera:* Jiřina Kosíková a Petr Baran.

Režie: Michal Pavlášek.

Jazyk: česky, srbsky, maďarsky, titulky EN, total time 23:00

Produkce: Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.

– pracoviště Brno 2012

© Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.

Film vznikl v rámci výzkumného záměru Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i., Praha
Kulturní identita a kulturní regionalismus v procesu formování etnického obrazu Evropy
AVOZ90580513.

Cena s DPH 150 Kč

Objednávky vyřizuje: m.pavlasek@gmail.com a stoncrova@email.cz

SOCIÁLNĚ-ANTROPOLOGICKÉ STUDIUM PŘÍBUZENSTVÍ A GENDERU SE ZVLÁŠTNÍM ZŘETELEM K ČESKÉMU KONTEXTU^[1]

Lenka J. Budilová

Social-anthropological study of kinship and gender with a special respect to the context of the Czech Republic

Abstract: The article is focused on the social-anthropological studies of kinship and gender with a special attention to the development of this field in the past two decades in the Czech Republic. The text brings an overview of the intellectual history of some crucial problems in kinship and gender studies within the framework of social anthropology and related disciplines. Furthermore, it answers the question to what extent and in which areas the theories, methods and topics of social-anthropological kinship and gender studies have found their place in the contemporary Czech Republic.

Historická demografie, 2015, 39:2: 271–298

Keywords: Social anthropology, kinship studies, gender studies, Czech Republic

Contact: Lenka Jakoubková Budilová, Katedra antropologie, FF ZČU v Plzni, e-mail: budilova@ksa.zcu.cz

Úvodem

Cílem tohoto víceméně rekapitulačního textu je představit čtenáři specifickou sféru zkoumání v rámci sociální antropologie, a to oblast příbuzenských a genderových studií (*kinship and gender studies*). Pokusím se ukázat, jakým způsobem se tato oblast v rámci disciplíny formovala, vyvíjela a proměňovala od konce 19. století do současnosti, a zasadit tyto procesy do širších souvislostí vývoje sociální a kulturní antropologie. Vycházím přitom z předpokladu, že studium příbuzenství bylo pro sociální antropologii po většinu 20. století oblastí profilační a zároveň oblastí, v níž tato disciplína dominovala a udávala tón jak díky svým bohatým empirickým studiím odlišných kultur, které umožňovaly nastavovat zrcadlo západní společnosti a zpochybňovat její leckdy etnocentrické postoje, tak díky teoretickému a konceptuálnímu rozpracování dané problematiky. Byť příbuzenská studia toto své centrální postavení v antropologii postupně ztratila, později na ně v mnohém navázala (a do určité míry je i převrstvila) slibně se rozvíjející oblast *gender studies*, sledující obdobná témata.

Dalším cílem, který bude tento text sledovat, je zmapování stejného konceptuálního terénu v konkrétní oblasti, a to v České republice po roce 1989. Pokusím se

[1] Tato studie je výstupem z Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově v Praze P20 „Kulturní, sociální a historická antropologie“.

zhodnotit, do jaké míry a jakým způsobem byla těmto tématům věnována pozornost ze strany (zejména) sociálních antropologů v České republice v posledních desetiletích. Vzhledem ke skutečnosti, že moderní sociální antropologie se v naší zemi začíná rozvíjet až v tomto relativně nedávném období, budu analyzovat, do jaké míry byla témata, otázky a perspektivy příbuzenských a genderových studií v tomto novém kontextu zkoumána, analyzována a rozvíjena. Centrální postavení sledované problematiky v sociální antropologii (přinejmenším v její klasické podobě) nám přitom poslouží jako jakýsi lakmusový papírek naznačující, zda a do jaké míry se v českém kontextu dá hovořit o rozvoji sociální antropologie jako specifického sociálně-vědního diskurzu.

Samotný termín *antropologie* je ve středoevropské (zejména německé) tradici, která je v našem kontextu pochopitelně historicky více zakořeněna, stále spojován spíše s odkazem ke studiu biologické stránky člověka (*fyzická* či *biologická antropologie*).^[2] Kulturní a sociální aspekty člověka jako společenské bytosti a studium variability kulturně či etnicky definovaných skupin v tomto regionu bývalo tradičně chápáno jako předmět zájmu *etnologie*. Termín *sociální antropologie* se pro tento směr bádání vžil zejména ve Velké Británii a v některých částech západní a severní Evropy. Ve Spojených státech se od počátku 20. století rozvíjí *antropologie* chápána jako disciplína zaměřená na komplexní studium člověka v jeho mnoha aspektech a zahrnující *biologickou antropologii*, *archeologii*, *lingvistickou antropologii* a *antropologii kulturní* (tzv. *four field approach*). Anglosaské pojetí sociální (či kulturní) antropologie, včetně samotného termínu, se pak v českých zemích výrazněji objevuje až od 90. let 20. století. V textu budu používat termín *sociální antropologie* pro tu linii antropologických bádání, která se rozvíjela především na Britských ostrovech a pod vlivem francouzské sociologie, zatímco termín *kulturní antropologie* si vyhrazuji pro označení antropologie americké. Pro zjednodušení na některých místech používám pouze termín *antropologie*, který odkazuje právě k této souhrnné britsko-americké tradici, pro niž se u nás vžil termín *sociální a kulturní antropologie*. V žádném případě však tento termín, tak jak jej používám v textu, neodkazuje k *antropologii biologické* či *fyzické*.

Studium příbuzenství v kontextu vývoje sociální a kulturní antropologie

Považujeme-li za období rozvoje sociální a kulturní antropologie jakožto moderní sociálně-vědní disciplíny počátek 20. století, je možné říci, že tato disciplína měla příbuzenství jakožto specifickou sféru sociálních vztahů v centru svého zájmu od samého prvopočátku. Charakter britské sociální antropologie byl v této době výrazně ovlivněn na jedné straně teoretickým odkazem klasického evolucionismu

[2] Pro přehled dobové a regionální variability používání daných termínů srov. Alan BARNARD, *History and Theory in Anthropology*. Cambridge University Press 2000, s. 1–14.

19. století a na straně druhé pak prudkým metodologickým rozvojem, k němuž dochází na přelomu století, a v jehož důsledku je brzy ustaven základní metodologický inventář sociokulturní antropologie s ohniskem v terénním výzkumu. Zatímco evolucionistické myšlení poskytlo britským badatelům řadu teoretických schémat, konceptů a pojmů, moderní terénní výzkum zase položil základy kvalitativně novému způsobu analyzování cizokrajných společností a vedl k rozvoji funkcionalistické perspektivy zaměřené na synchronní zobrazování zkoumané společnosti a zdůrazňující *emickou* perspektivu aktérů, jinými slovy, „*native's point of view*“.^[3]

Evolucionistické výkladové schéma dalo rozvíjející se sociální antropologii do vínku způsob uvažování, který se pak udržel po celá následující desetiletí.^[4] Třebaže některé základní předpoklady, z nichž evolucionisté vycházeli, například etnocentrický postoj stavící vlastní společnost na vrchol evolučního vývoje (a odrážející se například v používání hodnotově zatížených pojmů jako *civilizované* vs. *divošské* společnosti), či předpoklad univerzální posloupnosti vývojových stádií lidských společností, byly další generací badatelů záhy odmítnuty, jiné aspekty evolucionistického myšlení prokázaly větší životaschopnost. Patřila mezi ně například řada pojmů ovlivněných právníckou terminologií (*práva, povinnosti, korporace, matriarchát, patriarchát*), či dichotomické koncepty vymezující v lidských dějinách dva základní typy sociální organizace (opět nikoli prosté hodnotového zatížení), kde klíčovým diferenačním prvkem bývá často právě přítomnost či absence příbuzenství jako základního organizačního principu. Jednou z takových evolucionistických dichotomií bylo například rozlišování mezi *societas* a *civitas* u L. H. Morgana, kde první představovala *rodovou společnost* založenou na osobních, pokrevních vazbách, zatímco ta druhá *společnost občanskou* či *politickou*, jejímž základním organizačním principem je území a vlastnictví a příslušnost k lokálně či politicky vymezené jednotce.^[5] Obdobou Morganova schématu je pak také Mainova dichotomie *společností založených na statusu* a *společností založených na smlouvě*.^[6] Toto zdůrazňování odlišností mezi *civilizovaným* západním světem a *primitivními, divošskými*, či *tradičními* společnostmi pak v antropologii (a v oblasti příbuzenských studií zejména) rezonovalo ještě velmi dlouho: explicitní podobu nabírá například ještě v polovině 20. století v díle nejslavnějšího francouzského

[3] Bronislaw MALINOWSKI, *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagos of Melanesian New Guinea*. Waveland Press 1984 [1922], s. 25.

[4] Svov. Fredrik BARTH, *Britain and the Commonwealth*. In F. Barth (et al.), *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*. Chicago and London 2005, 1–57; s. 3–10.

[5] Lewis H. MORGAN, *Pravěká společnost neboli Výzkumy o průběhu lidského pokroku od divoštví přes barbarství k civilisaci*. Praha 1954 [1877], s. 45–46.

[6] Henry S. MAINE, *Ancient Law. Its Connection with the Early History of Society and its Relation to Modern Ideas*. Boston: Beacon Press, 1963 [1861], s. 109–165.

strukturalisty a v jeho rozlišování mezi *elementárními* a *komplexními* strukturami příbuzenství.^[7] Za hlavní kritérium vymezující tyto dva typy společností totiž Lévi-Strauss považoval skutečnost, že v *elementárních formách* příbuzenství bývá preferenční manželský partner pozitivně vymezen (a příbuzenství je zde tedy základní strukturou prostupující všechny oblasti života), zatímco v *komplexních strukturách* bývá sňatkový partner vymezen zpravidla pouze negativně (existuje zde pouze vymezení okruhu osob, s nimiž je sňatek zakázán, které může mít například podobu incestního tabu, třídních překážek apod.). Tuto dichotomii lze také nahlížet jako projev klasického etnocentrického dělení světa na společnost civilizovanou (komplexní struktury příbuzenství) a „primitivní“ (s elementárními formami příbuzenství).

Druhou oblastí, která do značné míry vymezila rozvoj sociální a kulturní antropologie jako svébytné disciplíny, byla samotná metoda získávání dat, spojená s typickým předmětem zájmu v mimoevropských, tedy zpravidla neliterárních, společnostech. Od přelomu 19. a 20. století se začíná zejména v britské sociální antropologii rozvíjet důraz na terénní výzkum jakožto základní metodologický nástroj nově se ustavující vědy. Za jeden z milníků metodologického rozvoje britské sociální antropologie je považována slavná expedice do Torresovy úžiny (oddělující Austrálii a Novou Guineu), kterou pod vedením A. C. Haddona v letech 1898–1899 realizovali badatelé z britské univerzity v Cambridgi. Většina účastníků této výpravy měla přírodovědné vzdělání (sociální antropologie v té době ještě nebyla na britských univerzitách etablována jako studijní obor), což se projevilo mimo jiné v tom, že se (poměrně úspěšně) pokusili použít koncept terénního výzkumu, který se do té doby prováděl v přírodních vědách, na studium společnosti a kultury.^[8] To radikálním způsobem proměnilo celý následný vývoj sociální antropologie: data totiž již nadále nebyla získávána „z druhé ruky“, syntetizováním často nesourodých zpráv různorodé kvality z různých částí světa shromažďovaných nevyškolenými amatéry, jejichž primárním cílem pobytu v terénu bylo vždy něco jiného (vykonávání úřadu v rámci státní správy, křesťanská misie, apod.). Poprvé se zde dostává ke slovu „terénní práce“ ve smyslu sběru dat přímo v terénu, v jejich přirozeném kontextu, odborníky vyškolenými za tímto účelem, kteří následně tato data také vyhodnocují a analyzují.^[9] Tato výprava se pak zároveň pro řadu badatelů, jako byli například William Rivers či Charles Seligman, stala jakýmsi „zasvěcením“ do studia kultury, či snad přímo konverzí od přírodních věd k vědám sociálním. Někteří z nich totiž v oboru zůstali,

[7] Claude LÉVI-STRAUSS, *The Elementary Structures of Kinship*. Boston 1969 [1949].

[8] Anita HERLE – Sandra ROUSE (eds.), *Cambridge and the Torres Strait. Centenary essays on the 1898 anthropological expedition*. Cambridge 1998.

[9] Srov. Fredrik BARTH, *Britain and the Commonwealth*. In F. Barth (et al.), *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*. Chicago and London 2005, 1–57; s. 11–14.

pokračovali ve studiu kultury, realizovali další terénní výzkumy a později se stali školiteli prvních profesionálů vzdělaných již přímo v sociální antropologii (např. B. Malinowského či A. R. Radcliffe-Browna), čímž sehráli významnou roli právě v etablování sociální antropologie jako akademické disciplíny. Zároveň během této expedice použil William Rivers v terénu poprvé *genealogickou metodu* jako nástroj pro zmapování příbuzenských vztahů a demografických ukazatelů ve zkoumaných společnostech.^[10] Genealogická metoda pak byla v této podobě v sociální antropologii dále rozpracována a stala se základním metodologickým nástrojem pro studium sociální organizace a příbuzenství.^[11] Její kouzlo spočívalo pro řadu badatelů mimo jiné patrně také v tom, že budila zdání exaktního a objektivního poznání přírodních věd, podle nichž byl antropologický terénní výzkum v prvopočátku modelován. Až mnohem později se začalo poukazovat na některé slabiny této metody. Patřila mezi ně především skutečnost, že samotná představa příbuzenství jako systému genealogických vztahů je zakotvena v euro-americkém pojetí spřízněnosti a univerzální používání genealogické metody tak může pouze potvrzovat výchozí předpoklad, že jsou to právě genealogické vazby, co stojí v základu pojetí spřízněnosti ve všech společnostech. Americký antropolog David Schneider například genealogickou metodu považoval za etnocentrický nástroj, který je pevně zakotven v západním pojetí příbuzenství, a označoval tento antropologický přístup za „dogma genealogické jednoty lidstva“.^[12] Zároveň pak samotná vizuální podoba genealogií, které byly považovány za univerzální, objektivní a kulturně nezatížený nástroj zaznamenávání příbuzenských vztahů, je také do značné míry projekcí západní vizuální představitosti: tak byly například evropské rodokmeny zobrazované jako „rodinné stromy“, či fylogenetické stromy zachycující vztahy mezi přírodními druhy, přetaveny do pozdější antropologické genealogie.^[13]

Britská sociální antropologie a paradigma descendentní teorie

Naznačený teoretický i metodologický potenciál antropologických studií příbuzenství plně rozvinula nadcházející generace britských antropologů pod vedením B. Malinowského a A. R. Radcliffe-Browna. Sám Malinowski, třebaže jeho

[10] William H. R. RIVERS, *A Genealogical Method of Collecting Social and Vital Statistics*. The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 30, 1900, s. 74–82.

[11] James A. BARNES, *Genealogies*. In A. L. Epstein (ed.), *The Craft of Social Anthropology*, Social Science Paperback 1967, s. 101–127.

[12] Srov. David M. SCHNEIDER, *A Critique of the Study of Kinship*. The University of Michigan Press 2007 [1984], s. 97–126; Ladislav HOLY, *Anthropological Perspectives on Kinship*. London 1996, s. 146.

[13] Mary BOUQUET, *Family Trees and Their Affinities: The Visual Imperative of the Genealogical Diagram*. The Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.) Vol. 2/1, 1996, s. 43–66.

dílo vycházející z terénního výzkumu na Trobriandových ostrovech^[14] – zaměřené primárně na analýzu magie, náboženství či směny v „primitivní společnosti“ – obsahuje jednu z prvních antropologických analýz matrilineární společnosti, z příbuzenství nikdy neučinil centrální předmět svého bádání. Středobodem jeho zájmu byl vždy jednotlivec a jeho potřeby, socializace dítěte, či vztahy v rámci nukleární rodiny. Tyto psychologizující tendence se odrazily například v jeho slavné polemice s Freudovou psychoanalýzou, kdy do centra svého zájmu postavil nukleární rodinu, v níž se utváří významné emocionální vazby mezi jednotlivými členy.^[15] Stinnou stránkou jeho tolik oceňované schopnosti psát prvotřídní detailní etnografie byla totiž právě neschopnost pojímat příbuzenství jako systematický celek, jako základ sociální organizace: to byl zřejmě jeden z důvodů, proč nikdy nepublikoval (slibovanou) ucelenou monografii o trobriandském příbuzenství.^[16] Až jeho generační souputník A. R. Radcliffe-Brown několika svými dílčími studiemi, například analýzou tzv. *avunkulátu*, tedy specifického vztahu mezi synovcem a strýcem z matčiny strany^[17], či analýzou na jedné straně institucionalizovaného *žertování* (*joking*) a na straně druhé *vyhýbání se* (*avoidance*) mezi určitými kategoriemi příbuzných^[18] položil základy strukturálně-funkcionalistickému pojetí příbuzenství jako základního kamene sociální struktury společnosti. Toto nové pojetí příbuzenství, zaměřené na analýzu sociální a politické struktury, pak v průběhu 40. let 20. století na základě afrikanistických výzkumů výrazně rozpracovali zejména Radcliffe-Brownovi následovníci a později kolegové z oxfordské univerzity E. E. Evans-Pritchard a M. Fortes.^[19] Oba uskutečňovali své terénní výzkumy v rozsáhlých afrických společenstvích bez centrální politické struktury a příbuzenství podle nich bylo právě onou klíčovou sociální institucí, která vlastně tvořila jádro jejich proto-politické struktury a umožňovala integraci těchto početných společenství. Několika monografiemi věnovanými analýze této oblasti na příkladě Nuerů^[20] či

[14] Bronislaw MALINOWSKI, *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagos of Melanesian New Guinea*. Waveland Press 1984 [1922].

[15] Bronislaw MALINOWSKI, *Sex a represe v divošské společnosti*. Praha 2007 [1927].

[16] Adam KUPER, *Anthropology and anthropologists. The modern British school*. London and New York 1996 [1973], s. 27.

[17] Alfred R. RADCLIFFE-BROWN, *The Mother's Brother in South Africa*. In A. R. RADCLIFFE-BROWN, *Structure and Function in Primitive Society. Essays and Addresses*. New York 1968 [1952], s. 15–31.

[18] Alfred R. RADCLIFFE-BROWN, *On Joking Relationships*. In A. R. RADCLIFFE-BROWN, *Structure and Function in Primitive Society. Essays and Addresses*. New York 1968 [1952], s. 90–104.

[19] Sov. Adam KUPER, *Anthropology and anthropologists. The modern British school*. London and New York 1996 [1973], s. 66–93.

[20] Edward E. EVANS-PRITCHARD, *The Nuer: a description of the models of livelihood and*

Talensiů^[21] a několika slavnými sborníky^[22] vytvořili nové paradigma, které se později v britské antropologii plně prosadilo a danému oboru pak dominovalo po několik desetiletí. Toto paradigma považovalo za základ sociální a politické struktury v tomto typu společností jasně ohraničené jednotky vytvořené na základě principu *unilineární descendance*, které fungují jako korporované skupiny a strukturální jednotky přesahující život jednotlivce.

Ohnisko zájmu se tedy od osobních, emocionálních vztahů posouvá ke strukturálním vztahům mezi rodovými liniemi, k otázkám moci a sociálního řádu. Úhlednost, jasnost a přesvědčivost tohoto teoretického modelu pak přispěly k tomu, že *segmentární systém*^[23] jakožto základ politické struktury se stal převládajícím výkladovým modelem, který byl používán řadou antropologů v následujících obdobích pro analýzu rozmanitých společenství. Výkladové schéma *teorie unilineární descendance*, rozvinuté a rozpracované právě na základě klasických afrikanistických studií britské antropologické školy, začalo ztrácet své centrální postavení od 60. let jednak díky stále bohatším etnografickým datům z jiných částí světa, zejména z horských oblastí Nové Guineje a z Melanésie, a jednak díky změně teoretické perspektivy nové generace badatelů. Ti často upozorňují na to, že unilineární descendance (např. patrilinearita), třebaže je jako ideál v jejich terénu také často přítomna, ve skutečnosti není řídicím principem sociálního jednání, protože skutečná příslušnost ke konkrétní skupině bývá mnohem častěji určena například faktem sdílení prostoru či potravy.^[24] Ještě dlouho potom antropologii příbuzenství dominují diskuse o tom, zda je „afrikanistický model“ sociální organizace aplikovatelný v novém terénu (zejména Nové Guineje) či nikoliv.^[25]

political institutions of a Nilotic people. London 1940.

[21] Meyer FORTES, *The Dynamics of Clanship Among the Tallensi*. London 1945.

[22] Meyer FORTES – Edward E. EVANS-PRITCHARD (eds.), *African Political Systems*. London 1940; Alfred R. RADCLIFFE-BROWN – Daryll FORDE (eds.), *African Systems of Kinship and Marriage*. London, New York, Toronto 1950.

[23] John MIDDLETON – David TAIT (eds.), *Tribes without Rulers. Studies in African Segmentary Systems*. London 1958.

[24] Ladislav HOLY, *Anthropological Perspectives on Kinship*. London 1996, s. 90–101.

[25] Srov. např. John A. BARNES, *African models in the New Guinea Highlands*. *Man* 62, 1962, s. 5–9; Richard F. SALISBURY, *New Guinea Highland models and descent theory*. *Man* 64, 1964, s. 168–171; Jean de LA FONTAINE, *Descent in New Guinea: An Africanist View*. In J. Goody (ed.), *The character of kinship*. Cambridge 1973, s. 35–51; Andrew STRATHERN, *Kinship, Descent and Locality: Some New Guinea Examples*. In J. Goody (ed.), *The Character of Kinship*. Cambridge University Press 1973, s. 21–33.

Alianční teorie a americká kulturní antropologie

Výše zmíněný směr vývoje antropologických příbuzenských studií však zároveň znamenal odklon od studia rodiny jako instituce, která je klíčová pro formování osobních vztahů, hraje roli v socializaci a výchově dětí a lze v ní sledovat mezigenerační a genderové vztahy. Tento vývoj byl do značné míry nasměrován již Fortesovou distinkcí rozlišující ve sféře příbuzenství *domácí sféru*, jíž dominují osobní, emocionální vztahy a činnosti, a *sféru politicko-právní*, v níž převládají vztahy veřejné, politické a strukturální.^[26] Celé paradigma *descendentní teorie* a *segmentárních politických systémů* přitom onu soukromou sféru mezilidských vztahů (v níž se kromě mužů pohybují také ženy a děti) vůbec nebralo v potaz. Komparativní studium příbuzenství klasické britské školy tak bylo v zásadě definováno jako studium veřejných, (proto-)politických vztahů. Naopak oblast rodiny, domácnosti, intimity a osobních vazeb byla chápána jako univerzální jev, který se jako předmět zájmu hodí spíše pro psychologii než pro sociální antropologii.^[27]

Obdobnou námitku lze ovšem vztáhnout také na další velkou teorii, která se paralelně rozvíjí na evropském kontinentu, a které udává tón jedna z nejvýznamnějších osobností antropologického myšlení 20. století. Claude Lévi-Strauss publikoval v roce 1949 své *Elementární struktury příbuzenství*^[28], pod jejichž vlivem se formuje další vlivné paradigma příbuzenských studií. Lévi-Strauss totiž za samotné jádro sociální struktury v „tradičních“ či „neliterárních“ společnostech (které mají právě ony „elementární struktury příbuzenství“) nepovažoval vztahy v *rámcích descendentních skupin*, ale *sňatkové aliance*, tedy po generace udržované výměny žen *mezi* těmito skupinami.^[29] Ohnisko zájmu se tak posouvá od *descendence* k *aliansi*, tedy ke vztahu mezi skupinami založenému sňatkem, resp. k systému výměny žen fungujícímu v dlouhém časovém horizontu a tím vytvářejícímu strukturální vztahy přesahující život jednotlivce. Ačkoli debaty mezi zastánci *descendentní teorie* a *alianční teorie* byly často bouřlivé, zakrývaly částečně fakt, že obě tato teoretická schémata měla v podloží představu sociální struktury jako úhledně a účelně fungujícího celku, jehož základními jednotkami jsou právě *unilineární descendentní skupiny*. Zastánci obou teorií se tak lišili právě pouze v tom, zda přikládali klíčový význam vztahům *descendentním*, tedy vazbám mezi potomky a předky, či vztahům *afinním*, tedy těm, které vznikají sňatkem. Význam alianční teorie však lze spatřovat jednak v tom, že obrátila pozornost k manželství, a jednak v tom, že se pokusila rodinu a příbuzenství chápat jako *sociální a kulturní proces*,

[26] Meyer FORTES, *Introduction*. In J. Goody (ed.), *The Developmental Cycle in Domestic Groups*. Cambridge 1978 [1958], s. 1–14.

[27] Janet CARSTEN, *After Kinship*. Cambridge 2004, s. 11.

[28] Claude LÉVI-STRAUSS, *The Elementary Structures of Kinship*. Boston 1969 [1949].

[29] Claude LÉVI-STRAUSS, *The Elementary Structures of Kinship*. Boston 1969 [1949].

čímž se vymanila z pojetí descendentní teorie, která základ sociální struktury viděla v *přirozených faktech lidské reprodukce*.^[30]

Příbuzenská studia se zároveň rozvíjejí také na americkém kontinentu, kde přirozeně navazují na práci zakladatele americké antropologie, Lewise H. Morgana. Morgan ve svém díle, z něhož byly dva texty (resp. jeden text a jeden výťah) přeloženy také do češtiny^[31], věnuje značnou pozornost analýze rodové společnosti (konceptualizované optikou evolucionistické teorie) a oblasti příbuzenské terminologie. Problematiku příbuzenské terminologie a jejího vztahu k sociální organizaci pak rozvíjejí také další generace amerických kulturních antropologů.^[32] Významným způsobem se do dějin příbuzenských studií zapsal americký antropolog George P. Murdock, a to jednak svým příspěvkem ke klasifikaci příbuzenských termínů^[33], a jednak publikací a popularizací výsledků rozsáhlého projektu, který má počátky ve 30. letech 20. století na Yaleově univerzitě (tzv. *Cross-Cultural Survey*), a jehož cílem bylo prostřednictvím shromažďování etnografických dat z velkého množství společností/kultur umožnit mezikulturní komparace v různých oblastech.^[34]

Za významný milník v oblasti antropologického studia příbuzenství lze nepochybně považovat dílo amerického antropologa Davida Schneidera. Schneider svými texty jednak obrátil pozornost od studia příbuzenství jako báze *sociální struktury* k příbuzenství jako *systému kulturnímu*, tedy souboru sdílených hodnot a významů, a zároveň se zaměřil (mimo jiné) na výzkum příbuzenství ve vlastní společnosti, tedy ve společnosti americké 60. let 20. století.^[35] Podobně jako Needham^[36] mimo jiné zpochybnil zažitou představu, že příbuzenství představuje jednu specifickou analytickou (institucionální) sféru, jeho největší kritika však směřovala k dosavadní etnocentričnosti antropologické definice příbuzenství. Ve

[30] Jane F. COLLIER – Michelle F. ROSALDO, *Politics and gender in simple societies*. In S. B. Ortner – H. Whitehead (eds.), *Sexual Meanings. The Cultural Construction of Gender and Sexuality*. Cambridge 1981, s. 275–329; s. 314.

[31] Lewis H. MORGAN, *Pravěká společnost neboli Výzkumy o průběhu lidského pokroku od divoštství přes barbarství k civilizaci*. Praha 1954 [1877]; Lewis H. Morgan, *Společenské zřízení amerických Indiánů*. Praha 1951.

[32] Srov. např. Alfred L. KROEBER, *Classificatory Systems of Relationship*. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Vol. 39 (Jan. – Jun. 1909), s. 77–84; Robert H. LOWIE, *Exogamy and the Classificatory Systems of Relationship*. American Anthropologist 17, 1915, s. 223–239.

[33] George P. MURDOCK, *Social Structure*. New York: The Free Press, London: Collier-Macmillan Limited 1949, s. 91–183.

[34] Z tohoto projektu vznikla databáze *Human Relations Area Files (HRAF)*, viz <http://hraf.yale.edu/>.

[35] David M. SCHNEIDER, *American kinship: A Cultural Account*. Chicago 1980 [1968].

[36] Rodney NEEDHAM (ed.), *Rethinking Kinship and Marriage*. London and New York 1971.

své *Kritice studia příbuzenství* [37] totiž poukázal na to, že antropologická definice příbuzenství, stavějící na předpokladu odvozenosti sociálních vztahů příbuzenství z modelu genealogických vztahů vycházejících z faktů plynoucích z lidské reprodukce, dlouho považovaná za neutrální a univerzální, je pouhým odrazem *západního lidového modelu příbuzenství*, který faktům lidské reprodukce připisuje klíčový význam, a její mezikulturní používání lze tedy označit za etnocentrismus. Největším Schneiderovým přínosem tak byla snaha o odbiologizování antropologického pojetí příbuzenství, které však zároveň vedlo ke zpochybnění samotných základů, na nichž toto bádání doposud stálo, resp. ke zpochybnění samotné definice příbuzenství a představy o existenci příbuzenství jako univerzální sféry lidských aktivit. Podle Schneidera totiž existují společnosti (používal příklad ze svého terénního výzkumu na mikronésském ostrově Jap), které představu příbuzenství – odvozenou z prisuzování sociálních a kulturních významů faktům vycházejících z lidské párové reprodukce – vůbec nemají. Třebaže ani Schneiderova práce se nevyhnula kritickému přehodnocení, zejména pokud jde o jeho metodologické postupy, výběr informátorů (například ve studii o americkém příbuzenství pouze bílá střední třída) a obecněji spolehlivost jeho etnografických dat^[38], stále platí, že jeho dílo výrazně a svým způsobem nevratným způsobem ovlivnilo antropologická studia příbuzenství.

Kam kráčí příbuzenská studia

Klasické technicistní pojetí antropologie příbuzenství, která společnost chápala jako systém rozdělený na jasně vymezené korporované skupiny tvořící úhledně a bezchybně fungující celek (směřující neustále k jakémusi „rovnovážnému“ stavu), přispívalo ke zvýrazňování bariéry mezi „námi“, civilizovanými společnostmi, které mají rodinu a „jimi“, společnostmi bez státu, kde příbuzenství tvoří základ sociální a politické struktury („*West and the rest*“). Zároveň tento přístup nenabízel porozumění tomu, proč je příbuzenství a otázky s ním spojené stále tak přitažlivé a zároveň všudypřítomné v našich každodenních životech.^[39] Dosavadní studium příbuzenství vycházelo podle L. Holého^[40] ze tří základních (vzájemně provázaných) předpokladů, které společně budí dojem nezbytnosti, nutnosti, a univerzální přítomnosti této oblasti ve všech kulturách. Prvním z nich byla představa o tom, že příbuzenství představuje vedle ekonomiky, politiky a náboženství institucionální sféru, která je univerzálně základním stavebním blokem každé společnosti.

[37] David M. SCHNEIDER, *A Critique of the Study of Kinship*. The University of Michigan Press 2007 [1984].

[38] Adam KUPER, *Culture. The Anthropologists' Account*. Cambridge (Mass.), London 2001 [1999], s. 122–158.

[39] Janet CARSTEN, *After Kinship*. Cambridge 2004, s. 1–30.

[40] Ladislav HOLÝ, *Anthropological Perspectives on Kinship*. London 1996, s. 151–155.

Druhým byl právě onen Schneiderem kritizovaný předpoklad, že příbuzenství nutně souvisí s biologickou reprodukcí: vycházelo se z předpokladu, že pokud biologická reprodukce probíhá ve všech společnostech na světě stejným způsobem, musí být univerzální také z ní odvozená (sociální) sféra příbuzenství. Třetí předpoklad byl ten, že každá společnost připisuje sociální význam genealogickým vztahům (to bylo právě Schneiderovo „dogma genealogické jednoty lidstva“).

Ve snaze vyřešit tyto teoretické a konceptuální obtíže, vyhnout se těmto nařčením z etnocentrismu a zároveň uchovat možnost studia příbuzenství někteří badatelé navrhovali obrátit se při studiu příbuzenství v jiných kulturách primárně na lokální teorii reprodukce a chápat příbuzenství jako z ní odvozené vztahy. Důraz se tak stále více přesouvá na pochopení toho, jak daná kultura konceptualizuje to, „jak děti přicházejí na svět“ a jaké chápe vztahy odvozené z těchto faktů.^[41] Představa o tom, že přirozené, biologické, procesy představují hlavní determinantu či přinejmenším limit veškerých sociálních vztahů označovaných jako příbuzenství, tak víceméně stále přetrvává: nakonec, vzdáme-li se úplně tohoto předpokladu, bude pak vůbec ještě možné hovořit o *příbuzenství*?^[42]

Studium příbuzenství, které ve druhé polovině 20. století zřejmě nadobro ztratilo své centrální postavení v rámci sociální antropologie^[43], pak v posledních desetiletích hledá nové možnosti a nová témata. Do této kategorie lze nepochybně zařadit například od 80. let se rozvíjející *antropologii domu*, která jednak navazuje na starší tradici studia rodiny a domácnosti a jejich vývojových cyklů^[44], do značné míry však vychází zejména z rozpracování Lévi-Straussova konceptu *domu* jako specifické sociální instituce (*house, maison*) a *společností založených na domech* (*house societies, sociétés à maisons*) jako zvláštního typu sociální organizace.^[45] Dům je zde konceptualizován jako sebe-reprodukcující se struktura přetrvávající v čase a přesahující život jednotlivce, která využívá rozmanité strategie k zachování svého hmotného i nehmotného jmění.^[46] Identita a kontinuita *domu* je pak zajišťována mimo jiné užíváním jazyka příbuzenských a afinních vztahů a předáváním společného jména, majetku či titulů.^[47]

[41] Srov. Alan BARNARD – Anthony GOOD, *Research Practices in the Study of Kinship*. London 1984, s. 26–28.

[42] Ladislav HOLY, *Anthropological Perspectives on Kinship*. London 1996, s. 153.

[43] Ladislav HOLY, *Anthropological Perspectives on Kinship*. London 1996, s. 7.

[44] Jack GOODY (ed.), *The Developmental Cycle in Domestic Groups*. Cambridge 1958; Pierre BOURDIEU, *The Berber House*. In M. Douglas (ed.), *Rules and Meanings. The Anthropology of Everyday Knowledge*. Penguin Books 1973, s. 98–110; Jack GOODY, *The development of the family and marriage in Europe*. Cambridge 1983.

[45] Claude LÉVI-STRAUSS, *The Way of the Masks*. Seattle 1982 [1979], s. 163–187; Claude LÉVI-STRAUSS, *Anthropology and Myth: Lectures 1951–1982*. Basil Blackwell 1987 [1984], s. 151–152.

[46] Claude LÉVI-STRAUSS, *The Way of the Masks*. Seattle 1982 [1979], s. 174–180.

[47] Claude LÉVI-STRAUSS, *The Way of the Masks*. Seattle 1982 [1979], s. 174.

Rozpracování této oblasti Lévi-Straussova díla přináší do příbuzenských studií poměrně svěží perspektivu, která usiluje nejen o překonání propasti mezi evropskou historiografií a sociální antropologií zaměřenou na studium mimoevropských společností, ale také strnulých klasifikačních schémat (*descendentní teorie* vs. *alianční teorie*, apod.). Zároveň zdůrazňuje nezbytnost vycházet při sociálně-antropologických analýzách z *emických* konceptů: samotný pojem dům totiž v řadě jazyků odkazuje nejen ke hmotné struktuře, ale také k sociální jednotce.^[48] Přestože se tento koncept nevyhnul kritice, inspiroval řadu antropologů k jeho následnému rozvinutí.^[49] Byl rozpracován zejména na příkladu mimoevropských společností a stal se nástrojem analýzy zakotvení identity člověka v čase a prostoru, vztahu mezi příbuzenstvím a místem, či toho, jak se v každodenních aktivitách projevují rituální, symbolické či politické vazby.^[50]

Koncept domu také přispěl k dalšímu rozvoji *antropologie jmen a pojmenování*: perspektivy, která studuje jména například jako nástroj manifestace identity člověka ve vztahu k předkům, mytickým zakladatelům domu, k místu či oblasti, s nímž je dům spojován.^[51] Rozvíjející se oblast zaměřenou na pojmenování tak lze také považovat za další rozpracování příbuzenských studií, které často zdůrazňuje nemateriální esenci (jméno), která z lidí činí spřízněné osoby.^[52] Stále větší důraz se tak v rámci studia příbuzenství přesouvá z definice příbuzenství jako toho, co nezbytně vychází ze základních *faktů života*, resp. biologické reprodukce^[53], k pojetí příbuzenství jako *procesu*: tedy k něčemu, co je spíše utvářené

[48] Susan D. GILLESPIE, *Beyond Kinship. An Introduction*. In R. A. Joyce – S. D. Gillespie (eds.), *Beyond Kinship. Social and Material Reproduction in House Societies*. Philadelphia 2000, s. 1–21; s. 6.

[49] Janet CARSTEN – Stephen HUGH-JONES (eds.), *About the House. Lévi-Strauss and Beyond*. Cambridge 1995; Rosemary A. JOYCE – Susan D. GILLESPIE (eds.), *Beyond Kinship. Social and Material Reproduction in House Societies*. Philadelphia 2000.

[50] Adam KUPER, *The ‚House‘ and Zulu Political Structure in the Nineteenth Century*. *The Journal of African History*, Vol. 34, No. 3, 1993, s. 469–487; Frances PINE, *Naming the house and naming the land: Kinship and social groups in Highland Poland*. *The Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)* 2, 1996, s. 443–59; Susan MCKINNON, *The Tanimbarese Tavu. The Ideology of Growth and the Material Configurations of Houses and Hierarchy in an Indonesian Society*. In R. A. JOYCE – S. D. GILLESPIE (eds.), *Beyond Kinship. Social and Material Reproduction in House Societies*. Philadelphia 2000, s. 161–176.

[51] Claude LÉVI-STRAUSS, *The Way of the Masks*. Seattle 1982 [1979], s. 179–180.

[52] Frances PINE, *Naming the house and naming the land: Kinship and social groups in Highland Poland*. *The Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)* 2, 1996, s. 443–59; Gabriele VOM BRUCK – Barbara BODENHORN (eds.), *The Anthropology of Names and Naming*. Cambridge 2006.

[53] Robin FOX, *Kinship and Marriage. An Anthropological Perspective*. Cambridge 1973 [1967], s. 30.

a proměnlivé. Například badatelé studující adopci z antropologické perspektivy^[54] zdůrazňují, že pro vytváření příbuzenských vazeb je důležité nejen to, co je dané a neměnné (biologie, resp. představy o ní), ale spíše jednání, aktivity a činnosti, které vedou k formování a upevňování příbuzenských pout (*kinning*). Příbuzenství se tak stále více chápe jako proces, jako něco, co spíše *děláme* (vytváříme) než *máme* (biologicky dané, neměnné, vrozené). Zároveň, jak ukazuje například práce Janet Carsten^[55], se přestává rozlišovat hranice mezi „soukromou“ sférou rodiny a „veřejnou“ sférou příbuzenství a pozornost je věnována například koncepci *substance* jako toho, co vytváří spřízněnost, příbuzenství v kontextu státní moci (například při výzkumu adopcí), či vztahu mezi příbuzenstvím a nacionalismem (ve výzkumu podpory reprodukčních technologií a debat kolem umělého oplodnění). Mezi nové oblasti výzkumu v rámci příbuzenských studií se tak od 90. let dostává například koncept *osobnosti* a jejího vymezování vztahem k druhým. Začíná být zpochybňována západní představa o uzavřenosti a ohraničenosti člověka jako osoby, a pozornost je věnována právě vymezování vlastní identity vztahovostí, tedy vazbami na druhé. V této souvislosti znovu vystupují do popředí také lokální představy o reprodukci, které mají mnohdy na toto pojetí spřízněnosti a osobnosti klíčový vliv.^[56]

Významným podnětem se pak unavené disciplíně antropologických studií příbuzenství stalo výzkumné pole, které se v západní společnosti od 90. let 20. století otevírá současně s bouřlivým rozvojem moderních reprodukčních technologií.^[57] Ruku v ruce s tím, jak se v západní společnosti rychlým tempem rozvíjí reprodukční medicína, se v sociálních vědách objevují témata související s neplodností a její léčbou, spadající obvykle pod hlavičku „asistované reprodukce“. Pokroky na poli reprodukční medicíny, které mimo jiné umožnily provádění různých typů mimotělního oplodnění, totiž vedou nejen k proměnám genderových rolí a vztahů mezi jednotlivcem a státem, soukromým a veřejným, ale také k novému vyjednávání významů pojmů tak klíčových pro teorii příbuzenství, jako je otcovství a mateřství, či příbuzenství a spřízněnost.^[58]

[54] Např. Signe HOWELL, *Kinning: the Creation of Life Trajectories in Transnational Adoptive Families*. Journal of the Royal Anthropological Institute 9, 3, 2003, s. 465–484.

[55] Janet CARSTEN, *After Kinship*. Cambridge 2004.

[56] Srov. např. Peter Z. LOIZOS – Patrick Heady (eds.), *Conceiving Persons. Ethnographies of Procreation, Fertility and Growth*. London and New Brunswick 1999.

[57] Srov. např. Sarah FRANKLIN – Helena RAGONÉ (eds.), *Reproducing Reproduction: Kinship, Power, and Technological Innovation*. Philadelphia 1998; Jeanette EDWARDS (et al.), *Technologies of Procreation: Kinship in the Age of Assisted Conception*. London 1999; Jeanette EDWARDS – Carles SALAZAR, *European Kinship in the Age of Biotechnology*. Berghahn Books 2009.

[58] Linda STONE, *Kinship and Gender. An Introduction*. Westview Press 2010, s. 289–314.

Gender studies v sociální antropologii jako substitute studií příbuzenství

Jistá odloučenost studií příbuzenství od aktuálně řešených otázek běžného života i měnících se vědeckých paradigmat vedla k tomu, že od 70. let začíná být tato tradiční antropologická disciplína do značné míry vytlačována na okraj rozvíjejícími se *gender studies* a feministickou antropologií.^[59] Antropologické texty se v této době začínají věnovat různým aspektům života žen ve sledovaných společnostech. Tento zájem o „antropologii žen“ je často vysvětlován poukazem na skutečnost, že ženy, třebaže z demografického hlediska představují vždy víceméně polovinu sledovaných populací, byly doposud v etnografických textech spíše opomíjeny.^[60] Dosavadní sociálně-antropologické texty se totiž vyznačovaly tím, že zahrnovaly ženy pouze v pozici pasivních, pozorovaných objektů, neposkytovaly jim však prostor pro artikulaci jejich vlastních modelů společnosti. Slovy E. Ardenera, v dosavadních, často funkcionalisticky laděných textech, založených převážně na zúčastněném pozorování, se ženy ocitaly v podobné pozici jako krávy u Nuerů: ve výsledné analýze se vyskytují, jsou pozorovány, ale *nemluví*.^[61] Novým trendem se tak stává snaha zahrnout do etnografických analýz odlišných společností také jednání, myšlení a hodnoty „druhého pohlaví“.^[62]

Tato tendence se v antropologii odráží především v textech, které jsou zaměřeny na oblasti, jako je náboženství, víra či mytologie a jejichž cílem je zejména analýza symbolického systému dané společnosti. Díky koncentraci na symbolické myšlení se totiž ke slovu dostává také analýza neverbálního chování, což poskytuje prostor k vyjádření alternativních, ne-dominantních modelů společnosti.^[63] Analýza oblasti symbolů a významů tak mimo jiné otevírá ženský svět a ženské modely skutečnosti, které se velmi často liší od modelů mužských. Příkladem může být Ardenerova analýza^[64] mýtu a rituálu kamerunských Bakweriů, v níž autor ukazuje, že muži vymezují sebe sama vůči ženám a přírodě a nabízejí tak uzavřenější a ohraničenější model kultury než ženy, které se vymezují vůči mužům, ale do určité míry se považují také za součást přírody. Podobným způsobem postupuje například také L. Holý ve své analýze rozličných modelů společnosti, jak

[59] Janet CARSTEN, *After Kinship*. Cambridge 2004, s. 1–30.

[60] Edwin ARDENER, *Belief and the Problem of Women*. In S. Ardener (ed.), *Perceiving Women*. London, Toronto, Melbourne 1975, s. 1–17.

[61] Tamtéž, s. 4.

[62] Michelle Z. ROSALDO – Louise LAMPHERE, *Introduction*. In M. Z. Rosaldo – L. Lamphere (eds.), *Woman, Culture, and Society*. Stanford 1974, s. 1–15.

[63] Ladislav HOLÝ, *Fire, meat, and children. The Berti myth, male dominance, and female power*. In J. Overing (ed.), *Reason and Morality*. London and New York 1985, s. 180–199; s. 181.

[64] Edwin ARDENER, *Belief and the Problem of Women*. In S. Ardener (ed.), *Perceiving Women*. London, Toronto, Melbourne 1975, s. 1–17.

je lze vysledovat při studiu mýtu o původu genderových vztahů u súdánských Bertů^[65]. Muži podle Holého nabízejí perspektivu sociálního světa, v níž jsou muži dominantní silou, které jsou ženy podřízeny, ženský model reality naopak zdůrazňuje muže coby osoby na ženách závislé. Holý přitom klasickou tezi o „umlčenosti“ žen obrací na hlavu, když tvrdí, že *muži* u Bertů častěji *mluví*, protože si *nemohou dovolit nemluvit*, pokud si chtějí udržet představu vlastní dominance, a *ženy* zase *nemluví*, nebo přinejmenším ne tak často jako muži, protože prostě *nemusí*: jejich moc je totiž nezpochybnitelná.^[66] Řada dalších antropologických textů z tohoto období je pak obdobně založena na analýze rolí a činností vykonávaných muži a ženami na straně jedné a významů a symbolického statusu, které se těmto činnostem připisují na straně druhé: středem zájmu se tak stává například postoj k mužské a ženské sexualitě či jejich role v manželství a jejich odraz v symbolickém výkladu světa.^[67] Největší pozornost přitom byla zpravidla věnována genderové dělbě práce, postavení žen ve společnosti a jejich participaci na ekonomické a politické moci.

Podřízené postavení žen jako univerzální jev?

Většina diskusí v rámci antropologie genderu se v této době točila kolem otázky, zda je podřízené postavení žen ve společnosti univerzálním jevem.^[68] Někteří autoři upozorňovali například na to, že terénní výzkumy ve společnostech lovců-sběračů a jiných jednoduchých společnostech, v nichž je subsistence založena například na neintenzivní formě zemědělství, naznačují, že v tomto typu společnosti existovalo mnohem rovnoprávnější postavení obou *genderů*. Srovnávací analýzy poukazují nejen na výraznou participaci žen na subsistenci v tomto typu společností, ale také na absenci kultu mateřství či rozvinutých svatebních rituálů a naopak na velký důraz kladený při konstrukci femininity na sexualitu, krásu a zdraví.^[69] Zejména feministické studie se pak s oblibou odvolávaly na

[65] Ladislav HOLY, *Fire, meat, and children. The Berti myth, male dominance, and female power*. In J. Overing (ed.), *Reason and Morality*. London and New York 1985, s. 180–199.

[66] Tamtéž, s. 190.

[67] Renée HIRSCHON, *Open Body/Closed Space: The Transformation of Female Sexuality*. In S. Ardener (ed.), *Defining Females. The Nature of Women in Society*. Oxford 1978, s. 51–72.

[68] Michelle Z. ROSALDO – Louise LAMPHERE, *A Theoretical Overview*. In M. Z. Rosaldo – L. Lamphere (eds.), *Woman, Culture, and Society*. Stanford 1974, s. 17–42; Jane F. COLLIER – Michelle F. ROSALDO, *Politics and gender in simple societies*. In S. B. Ortner – H. Whitehead (eds.), *Sexual Meanings. The Cultural Construction of Gender and Sexuality*. Cambridge 1981, s. 275–329; Ladislav HOLY, *Fire, meat, and children. The Berti myth, male dominance, and female power*. In J. Overing (ed.), *Reason and Morality*. London and New York 1985, s. 180–199.

[69] Jane F. COLLIER – Michelle F. ROSALDO, *Politics and gender in simple societies*. In S. B. Ortner – H. Whitehead (eds.), *Sexual Meanings. The Cultural Construction of Gender and Sexuality*. Cambridge 1981, s. 275–329.

kulturně-ekologické výzkumy lovecko-sběračských společností, v nichž nacházely ztracené primitivní rovnostářství, jakési ideální společenské uspořádání, v němž se muži a ženy těšili autonomii, nezávislosti a společně těžili z harmonických partnerských vztahů bez existence vykořisťování nebo genderové nerovnosti.^[70] Vzhledem k tomu, že lovecko-sběračský způsob adaptace byl považován za „nejpřirozenější“ v tom smyslu, že vztah člověka a přírody je zde nejbezprostřednější a zároveň tato adaptace představuje 99% času existence člověka jako kulturního tvora^[71], byl vztah žen a mužů v lovecko-sběračských společnostech často vykládán jako důkaz toho, že ženy muži a ženy jsou si „přirozeně“ rovni. Zejména badatelky a badatelé ovlivnění neomarxismem v 70. a 80. letech 20. století nepovažují podřízené postavení žen ve společnosti za univerzální jev, ale za výsledek specifických změn, k nimž v řadě „tradičních“ společností dochází zejména pod vlivem kolonialismu. Vznik genderové hierarchie je tak v návaznosti na dílo B. Engelse,^[72] který sám zase čerpal do značné míry z L. Morgana,^[73] vysvětlován odkazem ke změnám ve způsobu výroby, směny a dělby práce. Statusová nerovnost mužů a žen je interpretována jako neoddělitelná od změn v genderové dělbě práce, vznikající ekonomické nerovnosti a třídní stratifikace, které přináší kapitalistický způsob výroby.^[74] V lovecko-sběračských společnostech údajně všichni dospělí jedinci stejnou měrou participovali na všech fázích procesu produkce, a následně pak i na politické moci a rozhodování. Až se vznikem kapitalistické třídní společnosti ztrácí některé vrstvy obyvatelstva kontrolu nad procesem produkce a vznikají vztahy podřízenosti a nadřízenosti, stejně jako dichotomie veřejný/soukromý.^[75] Se vznikem nerovnosti a stratifikace pak své postavení ztrácejí ženy a nikoli muži, protože ženy vytvářejí pracovní sílu (reprodukce), zatímco muži výše ceněné výrobky (produkce). Genderová nerovnost je tak podle E. Leacock nerozlučitelně spjata se vznikem nerovnosti třídní. Tento proud feministického myšlení pak obviňuje strukturalistické pojetí, stejně jako paradigma sociobiologické, z esencialismu, který redukuje lidské bytosti a jejich jednání na důsledky psycho-biologicky založených daností. Ovšem také kritika tohoto neo-marxistického proudu upozorňuje na skutečnost, že zatímco tato interpretační linie brilantně analyzovala historické a sociální okolnosti vzniku nerovnosti, údajnou situaci „primitivního komunismu“, genderové a statusové rovnosti všech dospělých jedinců (o níž automaticky předpokládá, že existovala) pokládá za „přirozený“ jev

[70] Tamtéž, s. 277.

[71] Richard B. LEE – Irven DEVORE (eds.), *Man the hunter*. Chicago 1968, s.3.

[72] Bedřich ENGELS, *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Praha 1949 [1894].

[73] Louis H. MORGAN, *Pravěká společnost neboli Výzkumy o průběhu lidského pokroku od divoštví přes barbarství k civilizaci*. Praha 1954 [1877].

[74] Eleanor LEACOCK, *Interpreting the origins of gender inequality: Conceptual and historical problems*. *Dialectical Anthropology*, Vol. 7, Issue 4, 1983, s. 263–284.

[75] Tamtéž.

odrážející „přirozené“ společenské uspořádání, což je vposledku stanovisko také primordialistické.^[76]

Převážná část studií let sedmdesátých však vesměs vycházela z předpokladu, že podřízené postavení žen ve společnosti je víceméně univerzálním jevem. V důsledku komparativního úsilí antropologických terénních výzkumů totiž vyšlo najevo, že teze o „primitivním matriarchátu“, tolik oblíbená evolucionistickými badateli, byla spíše projekcí jejich vlastních fantazií než odrazem etnografické skutečnosti.^[77] Antropologové na základě svých bohatých mezikulturních zkušeností naopak docházejí k závěru, že většina známých společností se vyznačuje vyšší či nižší mírou politické a ekonomické převahy mužů.^[78] Tato (údajná) univerzalita podřízeného postavení žen ve společnosti pak byla vysvětlována různými způsoby. Většina sociálně-vědních autorů a textů přitom nesouhlasí s esencialistickým pojetím, které za příčinu univerzální mužské sociální a politické dominance považuje biologické rozdíly mezi muži a ženami a odlišnou pozici obou genderů ve vztahu k lidské reprodukci. Sociálně-vědní přístupy naopak zdůrazňují, že samotné biologické rozdíly mezi muži a ženami ještě nenesou sociální významy, případně nejsou jednoznačnými a jedinými determinantami sociálního jednání. Člověk je v této perspektivě vnímán jako bytost z definice *kulturní* (kultura je totiž definičním znakem člověka), a pokud existuje něco jako „lidská přirozenost“, je pro nás nepoznatelná, protože „přirozenost“ se nám dává vždy pouze skrze *kulturu*.^[79]

Při snaze vysvětlit univerzálnost mužské nadřazenosti ve společnosti je často poukazováno na fakt, že ženy, které jsou spojovány s biologickou reprodukcí více než muži (ženy jsou těhotné, rodí a kojí děti) budou následně pravděpodobněji spojovány také s výchovou dětí a zodpovědností za prostor rodiny a domácnosti. Přestože tato souvislost mezi biologickým založením ženy a její kulturní definicí jako osoby patřící do domácího prostoru není univerzální ani nevyhnutelná (pramenící nutně z biologie), objevuje se v řadě společností a v řadě z nich je také zodpovědná za kulturní hodnocení postavení ženy jako podřadného. Michelle

[76] Sylvia YANAGISAKO – Jane COLLIER, *Toward a Unified Analysis of Gender and Kinship*. In J. Collier – S. Yanagisako (eds.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*. Stanford 1987, s. 14–50; s. 35–38.

[77] Michelle Z. ROSALDO – Louise LAMPHERE, *Introduction*. In M. Z. Rosaldo – L. Lamphere (eds.), *Woman, Culture, and Society*. Stanford 1974, s. 1–15; s. 2.

[78] Srov. např. Sherry B. ORTNER, *Má se žena k muži jako příroda ke kultuře?* In L. Oates-Indruchová (ed.), *Dívčí válka s ideologií. Klasické texty angloamerického feministického myšlení*. Praha 1998 [1974], s. 90 – 114; s. 93–95; Michelle Z. ROSALDO – Louise LAMPHERE, *Introduction*. In M. Z. Rosaldo – L. Lamphere (eds.), *Woman, Culture, and Society*. Stanford 1974, s. 1–15; s. 3.; Burton PASTERNAK – Carol R. EMBER – Melvin EMBER, *Sex, Gender, and Kinship. A Cross-Cultural Perspective*. New Jersey 1997, s. 56–59.

[79] Michelle Z. ROSALDO – Louise LAMPHERE, *Introduction*. In M. Z. Rosaldo – L. Lamphere (eds.), *Woman, Culture, and Society*. Stanford 1974, s. 1–15; s. 4–6.

Rosaldo^[80] tak například tvrdí, že tato mateřská role žen vede k tomu, že většina společností rozeznává opozici mezi „domácí“ a „veřejnou“ sférou, které jsou pak nutně asymetrické. Ženy, odkázané do sféry rodiny a domácnosti, totiž nemají přístup k moci, prestiži a autoritě veřejné sféry, které jsou výsadou mužů. Podobně pak například Sherry Ortner^[81] za hlavní příčinu tohoto fenoménu označuje fakt, že ženy jsou – díky svým reprodukčním schopnostem, sociální roli pečovatelek a údajným „ženským charakterovým vlastnostem“ – ve všech společnostech chápány jako bytosti bližší přírodě, zatímco muži jsou asociováni s kulturou, a protože je kultura obecně považována za sféru vyššího řádu, která přírodu přesahuje, je mužům univerzálně připisován vyšší společenský status, moc a prestiž. Tyto převážně strukturalisticky inspirované studie však tím, že považovaly podřízenost žen na kulturní univerzálii, byť se tomuto vysvětlení na explicitní rovině bránily,^[82] vlastně implicitně vycházely z předpokladu, že tato podřízenost má kořeny v biologických rozdílech mezi muži a ženami.^[83] Podobně se pak Collier a Rosaldo vymezují vůči perspektivě, která předpokládá, že mateřství jakožto sociální vztah má pevnější biologický základ než například otcovství. Tyto autorky naopak trvají na stanovisku, že žádná „fakta“ vycházející z lidské biologie nemají sama o sobě bezprostřední sociální významy či institucionální důsledky.^[84]

Gender a pohlaví, příroda a kultura?

V 80. letech 20. století se pak již pevně ustavuje oblast antropologie genderu, která vychází z předpokladu, že je třeba zkoumat nikoli pouze muže či pouze ženy, ale je třeba se zaměřit na „genderové vztahy jako strukturující princip všech lidských společností a studium vzájemných vztahů mužů a žen“.^[85] Zároveň je v oblasti *gender studies* či feministických studií možné paralelně sledovat diskusi

[80] Michelle Z. ROSALDO – Louise LAMPHERE, *A Theoretical Overview*. In M. Z. Rosaldo – L. Lamphere (eds.), *Woman, Culture, and Society*. Stanford 1974, s. 17–42.

[81] Sherry B. ORTNER, *Má se žena k muži jako příroda ke kultuře?* In L. Oates-Indruchová (ed.), *Dívčí válka s ideologií. Klasické texty angloamerického feministického myšlení*. Praha 1998 [1974], s. 90 – 114.

[82] Srov. např. Sherry B. ORTNER, *Má se žena k muži jako příroda ke kultuře?* In L. Oates-Indruchová (ed.), *Dívčí válka s ideologií. Klasické texty angloamerického feministického myšlení*. Praha 1998 [1974], s. 90–114; s. 95–96.

[83] Sylvia YANAGISAKO – Jane COLLIER, *Toward a Unified Analysis of Gender and Kinship*. In J. Collier – S. Yanagisako (eds.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*. Stanford 1987, s. 14–50; s. 16–20.

[84] Jane F. COLLIER – Michelle F. ROSALDO, *Politics and gender in simple societies*. In S. B. Ortner – H. Whitehead (eds.), *Sexual Meanings. The Cultural Construction of Gender and Sexuality*. Cambridge 1981, s. 275–329; s. 315.

[85] Henrietta L. MOORE, *Co se stalo se ženami a muži?* Cargo 3/4, 2001 [1999], s. 174–197; s. 175.

obdobnou tomu, co řešili antropologové studující příbuzenství, a to debatu o vztahu mezi „sociálním“ a „biologickým“ v utváření *genderu*. V 70. letech 20. století se ustavilo rozlišování mezi pohlavím (*sex*), jakožto biologickou daností a *genderem* (*gender*) coby kulturně, sociálně a dobově podmíněnými významy, které jsou připisovány biologicky daným rozdílům mezi ženami.^[86] Sociální antropologové od té doby vesměs jednoznačně trvají na sociální a kulturní determinovanosti kategorie *gender*, kterou často dokládají odkazy na rozličné podoby genderových rolí v různých společnostech^[87] či příklady „třetích *genderů*“ a podobnými fenomény.^[88] K další proměně v debatě o *pohlaví* a *genderu* pak dochází v 80. letech, kdy jsme v této oblasti svědky podobného posunu, k jakému dochází v antropologickém studiu příbuzenství zejména v případě prací D. Schneidera.^[89] Tentokrát se v hledáčku sociálních antropologů ocitl zdánlivě nevinný pojem *pohlaví* (*sex*) odkazující k údajně neměnným, daným a univerzálním biologickým rozdílům mezi muži a ženami. J. Collier a S. Yanagisako^[90] v argumentaci obdobné Schneiderově (a na Schneidera implicitně odkazující) poukazují na to, že rozlišování mezi těmito dvěma oblastmi vychází ze západní představy o (neměnných, daných, „přirozených“) odlišnostech mezi pohlavími, která za primární rozlišovací znaky mezi nimi považuje pohlavní rozdíly týkající se rozmnožování. V duchu obdobné Schneiderově kritice antropologického studia příbuzenství pak tyto autorky tvrdí, že také studium *genderu* je pevně zakotveno v západní představě o odlišnosti mezi muži a ženami, která pramení z rozdílů mezi nimi v biologické reprodukci.^[91] Jinými slovy, předpoklad, že biologické odlišnosti mužských a ženských rolí v pohlavním rozmnožování nutně zakládají také rozdíly v pojetí mužských a ženských *genderových* rolí, je podle nich etnocentrickou představou západní společnosti. Západní model vysvětluje rozdíly mezi muži a ženami odkazem k jejich tělesnosti, což slouží k legitimizaci rozličných sociálních a kulturních významů (a nerovností) s nimi spojovaných, které jsou pak zpětně chápány jako

[86] Viz např. Ann OAKLEYOVÁ, *Pohlaví, gender a společnost*. Praha 2000 [1972].

[87] Srov. např. klasickou studii M. Meadové: Margaret MEADOVÁ, *Pohlaví a temperament u tří primitivních společností*. Praha 2011 [1935].

[88] Harriet WHITEHEAD, *The bow and the burden strap: a new look at institutionalized homosexuality in native North America*. In S. B. Ortner – H. Whitehead (eds.), *Sexual Meanings. The Cultural Construction of Gender and Sexuality*. Cambridge 1981, s. 80–111.

[89] David M. SCHNEIDER, *American kinship: A Cultural Account*. Chicago 1980 [1968]; David M. SCHNEIDER, *A Critique of the Study of Kinship*. The University of Michigan Press 2007 [1984].

[90] Sylvia YANAGISAKO – Jane COLLIER, *Toward a Unified Analysis of Gender and Kinship*. In J. Collier – S. Yanagisako (eds.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*. Stanford 1987, s. 14–50.

[91] Tamtéž.

dané, neměnné a vrozené, protože zakotvené v biologii.^[92] Jak *gender*, tak *pohlaví*, jsou ovšem kulturně konstruovány. K dalšímu vývoji pak na daném poli dochází od let devadesátých, kdy se zejména pod vlivem *teorie jednání* prosazuje přístup, podle něhož „genderové role a kategorie nejsou pevné a musejí být v praxi stále konstruovány, performovány“.^[93]

V obdobném stavu rozmazávání kategorií *genderu* a *pohlaví* (otázkou ovšem je, má-li smysl s takovými kategoriemi ve vědeckém diskurzu nadále pracovat, nemá-li pevné hranice), kdy se klade důraz na performativitu *genderu* a *gender* jako výsledek regulativních praktik^[94] se pak nachází také současná příbuzenská studia, hledající v moderní době svou novou tvář. Podle některých autorů studium *genderu* do značné míry ovládlo analytický prostor, jemuž dříve dominovalo studium příbuzenství a mělo na tuto oblast velký vliv.^[95] Velmi přesvědčivá argumentace Yanagisako a Collier^[96], podle níž mají studium příbuzenství a studium *genderu* stejné základy (pracují s odlišnostmi mezi muži a ženami, odvolávají se na rozdíly v biologické reprodukci), takže tyto oblasti tak vlastně nelze zkoumat navzájem odděleně, paradoxně nevedla k výraznějšímu propojení *genderových* a příbuzenských studií. Podle některých autorek se totiž antropologické studium příbuzenství v posledních desetiletích pohybuje v jakémsi paralelním světě k *gender studies* (a k „*person studies*“) aniž by se tyto velmi blízké oblasti nějakým výraznějším způsobem navzájem ovlivňovaly.^[97]

Výzkum příbuzenství, rodiny a souvisejících *genderových* otázek v ČR

Obecně vzato nepatří problematika příbuzenství a rodiny mezi příliš frekvencovaná témata současné české sociální antropologie, zejména proto, že se nedá jednoznačně říci, že by se sociální a kulturní antropologie v posledních 20 letech v českém kontextu nějakým významnějším způsobem rozvinula jako svébytná disciplína. V českém prostředí tak zatím ve sledované oblasti jednoznačně dominují *genderová studia* (nad studii *příbuzenskými*), jimž je věnována pozornost

[92] Judith LORBER, *Věřit znamená vidět. Biologie jako ideologie*. Sociální studia. Brno 2/2005, s. 91–113.

[93] Henrietta L. MOORE, *Co se stalo se ženami a muži?* Cargo 3/4, 2001 [1999], s. 174–197; s. 178.

[94] Viz např. Judith BUTLER, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. London and New York 1990.

[95] Janet CARSTEN, *After Kinship*. Cambridge 2004, s. 27.

[96] Sylvia YANAGISAKO – Jane COLLIER, *Toward a Unified Analysis of Gender and Kinship*. In J. Collier – S. Yanagisako (eds.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*. Stanford 1987, s. 14–50; s. 29–31.

[97] Signe HOWELL – Marit MELHUUS, *The study of kinship; the study of person; the study of gender?* In T. DEL VALLE (ed.), *Gendered anthropology*. London and New York 1993, s. 38–53.

především z perspektivy *sociologické* (nikoli *sociálně antropologické*). Předmětem zájmu převážné části těchto studií je západní společnost, nejčastěji pak současná česká společnost. Škála zkoumaných témat sahá od vztahu genderu a trhu práce, přes analýzy mediální reprezentace obou genderů až po rodičovské role a problematiku mateřství či otcovství. Teoretickým a konceptuálním pozadím většiny takto orientovaných textů jsou pak klasické feministické teorie a *gender studies* tak, jak se rozvíjejí v sociálních vědách od 70. let 20. století. Oblastí, která byla v českém prostředí v posledních letech ze strany sociální antropologie a sociologie výrazněji zmapována, je pak například problematika porodnictví, nových reprodukčních technologií či obecněji sociologie medicíny. Tato témata v sobě spojují obě oblasti, které nás na tomto místě zajímaly – na jedné straně totiž tvoří samotné jádro toho, co se často označuje jako tzv. nová příbuzenská studia či *nové příbuzenství* (*new kinship*) a zároveň v sobě neoddělitelně zahrnují sledování genderových rolí a vztahů, těla a tělesnosti, a v širším kontextu také vztah jednotlivce a společnosti (zejména moderního státu s jeho dohledem nad tělesností).

Současná česká sociologie zastoupená především několika badatelkami v rámci *Sociologického ústavu AVČR* se dlouhodobě a systematicky věnuje proměňám vzorců sňatečnosti a plodnosti v porevolučním Česku, charakterizovaným zejména snižující se sňatečností, nárůstem fenoménu bezdětnosti a zároveň rostoucím počtem dětí narozených mimo manželství.^[98] Mezi sledovaná a studovaná témata pak lze zařadit také obecněji problematiku rodičovství, resp. volby bezdětnosti^[99], proměny v českém porodnictví^[100], či problematiku asistované reprodukce a s ní související otázky současné koncepce těla, rodičovství a příbuzenství.^[101] Také Olga Nešporová se pak vyjma problematiky smrti a pohřbívání^[102] dlouhodobě věnuje tématům jako je otcovství a mateřství^[103] či rodině u současných migrantů

[98] Dana HAMPLOVÁ (ed.), *Děti na psí knížku: Mimomanželská plodnost v ČR*. Praha 2007; Hana HAŠKOVÁ – Ladislav RABUŠIC, *K nízké sňatečnosti v České republice*. Sociální studia 5/2, 2008, s. 9–33; Hana HAŠKOVÁ, *Fenomén bezdětnosti*. Praha 2009.

[99] Hana HAŠKOVÁ – Lenka ZAMYKALOVÁ, *Mít děti – co je to za normu? Čí je to norma?* Biograf 40–41, 2006, s. 3–53; Hana HAŠKOVÁ, *Fenomén bezdětnosti*. Praha 2009.

[100] Hana HAŠKOVÁ, *Názorové diferenciacie k současným změnám v českém porodnictví*. Praha 2001.

[101] Lenka ZAMYKALOVÁ, *Otcem po smrti?: Management trajektorií v asistované reprodukci*. Cargo 3–4, 2002, s. 242–279; Lenka ZAMYKALOVÁ, *Kdo smí participovat na asistované reprodukci?* Biograf 31, 2003, s. 26–50.

[102] Olga NEŠPOROVÁ, *O smrti a pohřbívání*. Brno 2014.

[103] Olga NEŠPOROVÁ, *Postoje k rodině, manželství a rodičovství*. In: Zdeněk R. Nešpor – J. Večerník (eds.), *Socioekonomické hodnoty, politiky a instituce v období vstupu České republiky do Evropské unie*. Sociologické studie 06:1. Praha 2006, s. 215–228; Olga NEŠPOROVÁ, *Mateřství a otcovství v současnosti s přihlédnutím k historickému kontextu*. Lidé města/ Urban People 14/3, 2012, s. 457–486.

v ČR.^[104] Porodnictví se pak stává tématem i pro historické analýzy – nejvýznamnějším příspěvkem na tomto poli jsou nepochybně práce Daniely Tinkové.^[105] Také někteří autoři působící na *Filozofické fakultě UK v Praze* se věnují problematice příbuzenství, rodiny a genderu. Z produkce pracovníků *Etnologického ústavu* lze zmínit spíše klasicky pojatou učebnici antropologie příbuzenství^[106], která ovšem svým charakterem a koncepcí odráží trendy v sociální antropologii spíše již překonané.^[107] Zůstaneme-li na moment ještě na půdě filozofické fakulty UK v Praze, také při *Centru genderových studií* v posledních letech vznikla řada zajímavých publikací, orientovaných převážně na genderovou analýzu v literární, filmové a kulturní teorii.^[108]

Sociologii rodiny se pak dlouhodobě věnuje také řada badatelů z brněnské *Masarykovy univerzity*, ať už mají jejich texty charakter analýzy jednoho konkrétního společenského fenoménu,^[109] sledování vlivu současné společnosti na proměny rodiny, plodnosti a porodnosti,^[110] či podobu učebnicového shrnutí sociologie rodiny.^[111] Brněnští sociologové se zabývají také tématy eminentně antropologickými či sociologickými, jako je výběr či volba manželského partnera,^[112] analýza manželství v České republice prizmatem konceptu homogamie a heterogamie,^[113] či obecněji proměny charakteru partnerských vztahů v současné společnosti.^[114] Některé z autorek mladší generace se pak systematicky věnují tématům, která s námi sledovaným tématem též okrajově souvisí, jako je například gender, se-

[104] Olga NEŠPOROVÁ – Věra KUCHAROVÁ, *Rodiny přistěhovalců II*. Praha 2009.

[105] Srov. např. Daniela TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*. Praha 2010.

[106] Jaroslav SKUPNIK, *Antropologie příbuzenství. Příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*. Praha 2010.

[107] Lucie PĽAVJANIKOVÁ – Jaroslav SKUPNIK, *Antropologie příbuzenství. Příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*. Praha 2010. 402 s. [recenze], *Český lid* 98/2, 2011, s. 217–219.

[108] Srov. např. Petra HANÁKOVÁ – Libuše HECZKOVÁ – Eva KALIVODOVÁ, *V bludném kruhu: mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*. Praha 2007.

[109] Ivo MOŽNÝ, *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno 1983; Ivo MOŽNÝ, *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce. Sociologický esej*. Praha 1991.

[110] Ivo MOŽNÝ, *Moderní rodina (mýty a skutečnost)*. Brno 1990; Ladislav RABUŠIC, *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha 2001.

[111] Ivo MOŽNÝ, *Rodina a společnost*. Praha 2006.

[112] Tomáš KATRŇÁK – Petr FUČÍK, *Preference výběru partnera. Liší se rozvedení a svobodní ve sňatkových a partnerských preferencích?* *Sociológia* 41, 5, 2009, s. 437–456.

[113] Tomáš KATRŇÁK, *Spráznění volbou? Homogamie a heterogamie manželských párů v České republice*. Praha 2008.

[114] Tomáš KATRŇÁK, *Moderní partnerské vztahy a jejich proměna v době pozdní modernity*. *Sociologický časopis* 36, 3, 2000, s. 307–316.

xualita a podoba rodiny v soužití homosexuálních partnerů či gender a sexualita v ženské věznici.^[115] Středem zájmu se zde v posledních letech stává například také měnění se podoba porodu v institucionálním prostředí porodnic,^[116] či problematika genderových rolí a nové pojetí rodičovství, zejména pak otcovství,^[117] ale také mateřství.^[118] Dalším z nově se rozvíjejících témat je neplodnost a asistovaná reprodukce a s ní související vyjednávání genderových rolí.^[119] Řada autorek z brněnské *Masarykovy univerzity*, které se zabývají tematikou reprodukční biomedicíny a nových reprodukčních technologií, využívá k analýze současné lékařské praxe v České republice například Foucaultův koncept *biomoci*.^[120] Jindy zase na příkladu reprezentace DNA a genomu poukazují na současné formy vyjednávání skupinových identit a hranic lidství.^[121]

Také někteří sociologicky orientovaní badatelé z plzeňské *Západočeské univerzity* v posledních letech rozvíjejí zájem jak o příbuzenství^[122], tak o spřízněná témata z oblasti sociologie medicíny se zaměřením na lidskou reprodukci. Mezi sledovaná témata patří například těhotenství v perspektivě sociálních věd^[123] či vytváření konceptů normality ve vztahu k prenatalním *screeningům*.^[124] Současný stav českého porodnictví antropologickou i sociologickou optikou již řadu let sleduje například Ema Hřešanová.^[125] Antropologické pracoviště téže univerzi-

[115] Kateřina NEDBÁLKOVÁ, *Lesbické rodiny: mezi stereotypem a autenticitou*. Biograf 38/38, 2005, s. 31–44; Kateřina NEDBÁLKOVÁ, *Sputaná rozkoš: sociální (re)produkce genderu a sexuality v ženské věznici*. Praha 2006.

[116] Iva ŠMÍDOVÁ, *Otcovství u porodu: re-konstrukce genderových vztahů v rodině*. Sociální studia 5, 1, 2008, s. 11–34.

[117] Iva ŠMÍDOVÁ, *Rodiny, kde pečují otcové*. Gender – Rovné příležitosti – Výzkum, č. 4, 2004, s. 10–12.

[118] Lenka SLEPIČKOVÁ – Michaela BARTOŠOVÁ, *Problematické tranzice k mateřství*. Sociální studia 5, 2, 2008, s. 35–54.

[119] Lenka SLEPIČKOVÁ, *Neplodnost jeho a neplodnost její: Genderové aspekty asistované reprodukce*. Sociologický časopis 45, 1, 2009, s. 177–203.

[120] Srov. např. Lenka SLEPIČKOVÁ – Eva ŠLESINGEROVÁ – Iva ŠMÍDOVÁ, *Biomoc a reprodukční biomedicína: konceptuální inspirace pro český kontext*. Sociologický časopis 48, 1, 2012, s. 85–106.

[121] Eva ŠLESINGEROVÁ, *Imaginace genů a hranice etnických identifikací*. Sociální studia 2, 2, 2005, s. 35–55.

[122] Tomáš KOBES, *Fajta a povaha příbuzenství obyvatel východoslovenských romských osad*. Sociologický časopis 2010, Vol. 46, No 2, s. 235–255.

[123] Jaroslava HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, *Těhotenství v perspektivě sociálních věd*. Sociální studia 4, 2009, s. 55–71.

[124] Jaroslava HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, *Konstrukce normality, rizika a vědění o těle v těhotenství: Příklad prenatalních screeningů*. Biograf 47, 2008, s. 19–49.

[125] Ema HREŠANOVÁ, *Kultury dvou porodnic: etnografická studie*. Plzeň 2008; Ema HREŠANOVÁ, *Porodní péče a zkušenosti českých žen: kvalitativní studie*. Gender, rovné příležitosti, výzkum

ty pak v posledních letech také vyprodukovalo řadu textů věnovaných klasické antropologické disciplíně příbuzenských studií, ať už vycházejících z terénních výzkumů v romských osadách na východním Slovensku a v českých urbánních lokalitách,^[126] nebo mezi bulharskými Čechy z obce Vojvodovo a jejich potomky.^[127] Také mladší generace pracovníků *Katedry antropologie* FF ZČU v Plzni se okrajově věnuje spřízněným tématům, jako je například antropologie dětství a analýza tohoto konceptu v sociálně vyloučených lokalitách.^[128]

V oblasti genderových studií se celkem pochopitelně angažují také badatelky a badatelé soustředění kolem *Katedry genderových studií* na FHS UK v Praze, která vznikla v roce 2004. Tematicky se ve svých výstupech zaměřují zejména na problematiku genderových a sexuálních identit, (ne)rovných příležitostí žen a mužů či prolínání kategorií genderu a generace.^[129] Jejich předmětem zájmu je především současná česká společnost a jejich teoretická perspektiva je převážně sociologická. Dlouhodobě se problematice feministických teorií a genderových vztahů v rámci této fakulty (tedy ještě před vznikem katedry genderových stu-

12, 2, 2011, s. 63–74; Ema HREŠANOVÁ, *Medicínská antropologie a její aplikace*. In T. Hirt (ed.), *Vybrané kapitoly z aplikované sociální antropologie*. Plzeň 2012, s. 211–236; Ema HREŠANOVÁ – Jaroslava HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, *Nové trendy v českém porodnictví a sociální nerovnosti mezi rodičkami*. Sociologický časopis 44, 1, 2008, s. 87–112.

[126] Lenka BUDILOVÁ – Marek JAKOUBEK, *Příbuzenství v romské osadě*. In M. Jakoubek – T. Hirt (eds.), *Romové: kulturologické etudy*. Plzeň 2004, s. 9–64; Lenka BUDILOVÁ – Marek JAKOUBEK, *Ritual impurity and kinship in Gypsy osada in eastern Slovakia*. *Romani Studies* 5, Vol. 15, No. 1, 2005, s. 1–29; Marek JAKOUBEK – Lenka BUDILOVÁ, *Kinship, Social Organization and Genealogical Manipulation in Gypsy Osadas in Eastern Slovakia*. *Romani Studies*, Vol. 16, No. 1, 2006, s. 63–82; LENKA Budilová – Marek JAKOUBEK (eds.), *Cikánská rodina a příbuzenství*. Plzeň 2007; Lucie PĚVJANIKOVÁ, *Strategie manželských výměn ve vztahu k determinantům lokality*. In I. Budil – Z. Horáková, M. Ulrychová (eds.), *Antropologické symposium IV*. Plzeň 2006, s. 112–119; Lucie PĚVJANIKOVÁ – Michal RŮŽIČKA, *Socio-prostorová dynamika příbuzenství v cigánské osadě*. In L. Budilová – M. Jakoubek (eds.), *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Brno 2009, s. 305–325. Pro diskusi nad některými z těchto textů srov. např. David Z. SCHEFFEL, *Česká antropologická romistika a vědecká poctivost: kritické poznámky k textu „příbuzenství, manželství a sňatkové vzorce“ Lenky Budilové a Marka Jakoubka*. *Český lid* 95, 2008, 3, s. 305–310; L. BUDILOVÁ, *Kritické poznámky L. Budilové k textu D. Scheffela „Česká antropologická romistika a vědecká poctivost“*. *Český lid* 95, 2008, 4, s. 401–409; Jaroslav SKUPNIK, *Antropologie, romistika i folkloristika: jak se hloupý Honza učil kinšipsky*. *Český lid* 96, 1, 2009, s. 87–91; Lenka BUDILOVÁ, *Kri(tická revize „vědecké poctivosti“ Jaroslava Skupnika*. *Český lid* 96, 2, 2009, s. 167–170.

[127] Lenka BUDILOVÁ, *Některé aspekty příbuzenství a sňatkových vzorců u „vojvodovských Čechů“*. *Český lid* 95, 2, 2008, s. 127–142; Lenka JAKOUBKOVÁ BUDILOVÁ, *Dědická praxe, sňatkové strategie a pojmenovávání u bulharských Čechů v letech 1900–1950*. Brno 2011.

[128] Gabriela FATKOVÁ, *Limity antropologie dětství: případ „dětství“ v sociálně vyloučené lokalitě*. *Lidé města* 15, 2013, 1, s. 27–47.

[129] Věra SOKOLOVÁ – Kateřina KOLÁŘOVÁ (eds.), *Gender & generation: interdisciplinary perspectives & intersections*. Praha 2007.

dií) věnuje například Hana Havelková, mezi jejíž oblasti zájmu patří, mimo jiné, teoretická konceptualizace genderu v politické filozofii,^[130] pozice žen ve veřejném životě a politice,^[131] či reprezentace žen v médiích.^[132] Zároveň se jako editorka podílela také na vydání speciálního čísla *Sociologického časopisu* věnovaného problematice genderu (1/1995), resp. problematice genderu v sociálních vědách, v němž se vyjma sociologicky laděných textů setkáme také s texty zaměřenými spíše sociálně antropologicky či etnologicky, analyzujícími genderové vztahy v rozličných kulturních kontextech.^[133] Klasickému antropologickému přístupu zaměřenému na analýzu genderu v odlišných kulturních kontextech se pak nejlépe blíží texty Blanky Knotkové Čapkové, věnované převážně indickému kulturnímu kontextu a hinduismu, s častým zaměřením na analýzu klasických textů.^[134]

Z historické perspektivy se pak na *Fakultě humanitních studií UK* v Praze problematice rodiny a domácnosti, především v raném novověku, dlouhodobě věnuje Jan Horský a Markéta Seligová.^[135] Produkce zaměřená na dějiny rodiny, historickou demografii a typy utváření rodiny v raně novověké Evropě je ovšem mnohem bohatší a má v české historické demografii poměrně silnou tradici. Na tomto místě ovšem nemáme kapacitu se této produkci věnovat podrobněji, omezíme se proto na témata, která jsme si vymezili na počátku: tedy antropologii rodiny, příbuzenství a genderu. Pokud jde o další pracoviště FHS UK, na *Katedře obecné antropologie* se některým partikulárním tématům antropologie příbuzenství – například problematice tzv. *compadrazgo*, rituálního či fiktivního příbuzenství, věnoval Marek Halbich.^[136] V oblasti genderových studií i sociologie rodiny se

[130] Hana HAVELKOVÁ, *Dimenze „Gender“ Ve vztahu soukromé a veřejné sféry*. Sociologický časopis 31, 1, 1995, s. 25–38.

[131] Hana HAVELKOVÁ, *Demokracie pro muže a pro ženy. Filozofická reflexe*. In H. Havelková (ed.), *Lidská práva, ženy a společnost*. Praha 1992, s. 81–92.

[132] Hana HAVELKOVÁ – Mirek VODRÁŽKA (eds.), *Žena a muž v médiích*. Praha 1998.

[133] Např. Josef KANDERT, *Žena v jiných kulturních perspektivách*. Sociologický časopis 31, 1, 1995, s. 49–60.

[134] Blanka KNOTKOVÁ ČAPKOVÁ, *Archetypy femininity a jejich subverze v moderní bengálské literatuře*. In B. Knotková Čapková (ed.), *Konstruování genderu v asijských literaturách*. Praha 2005, s. 139–165; Blanka KNOTKOVÁ ČAPKOVÁ, *Marginalizace, reprezentace a identita podrobených v kontextu současné indické společnosti*. Gender, rovné příležitosti, výzkum 8, 1, 2007, s. 16–25; Blanka KNOTKOVÁ ČAPKOVÁ, *Úvod: ke genderové analýze náboženství*. In B. Knotková Čapková (aj.), *Obrazy ženství v náboženských kulturách*. Praha 2008, s. 5–15.

[135] Srov. např. Markéta SELIGOVÁ, *Sňatečnost na severočeském panství Horní Police v první polovině 18. století*. Historická demografie 29, 2005, s. 29–52; Jan HORSKÝ, *Studium historického utváření rodiny v 16. až 18. století*. Demografie 38, 3, 1996, s. 165–172; Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*. Praha 1997.

[136] Marek HALBICH, *Ritual Compadrazgo as an Instrument of Interethnic and Social Adaptation among the Rarámuri in Northwestern Mexico and its Possible Correlations to Local Political Events*. Lidé města 12, 2, 2010, s. 331–384.

zase – zejména v aplikaci na problematiku migrace a přistěhovalectví a také na „transnacionální mateřství“ – dlouhodobě angažuje Petra Ezzeddine.^[137] Na poměrně novém pracovišti *Historické sociologie* na FHS UK se lze zase setkat s autory, kteří se dlouhodobě zabývají fenoménem tzv. *singles*, tedy lidí, kteří se rozhodli žít dlouhodobě bez partnera či partnerky.^[138]

Odrážíme-li se dále od sociálně-vědní produkce prezentované na stránkách časopisu *Lidé města*, který funguje při FHS UK v Praze a profiluje se mimo jiné jako „jediný dlouhodobě vycházející sociálně antropologický časopis v České republice“, lze se setkat s produkcí velmi rozmanitou. Poměrně hojně jsou zde v posledních letech zastoupeny například texty věnované problematice socializace a dětství: příkladem budiž analýza kategorií vysledovatelných ve výchově dětí ze sociálně vyloučených lokalit.^[139] Zajímavou reflexi současného stavu manželství v České republice nabízí text, který se zabývá velmi rozšířenou alternativou manželství, označovanou jako „nesezdané soužití“, a řeší právě problematiku jejího pojmenování, resp. to, jakým způsobem se současná čeština vyrovnává s potřebou označovat tento typ vztahů a v něm zainteresované osoby.^[140] V roce 2013 (15/2) pak bylo publikováno monotematické číslo zmíněného časopisu věnované otázkám souvisejícím s genderem, přibuzenstvím a rodinou v návaznosti na problematiku migrace. Setkáme se zde s rozpracováním aktuálních témat, jako je například najímání českých chův vietnamskými rodinami (fenomén „českých babiček“) a dopad tohoto fenoménu na utváření spřízněnosti mezi nimi.^[141] Podobným směrem se vydává příspěvek Pavly Redlové věnovaný analýze fenoménu najímání filipínských chův a hospodyň bohatými českými rodinami.^[142] Pozornost je věnována také genderu jako aspektu migrace, ať již v již zmiňovaném textu^[143] či v příspěvku

[137] Petra EZZEDDINE, *Neviditelné ženy (analýza genderové perspektivy migrační a integrační politiky)*. In B. Knotková Čapková (aj.), *Mezi obzory: gender v interdisciplinární perspektivě*, Praha 2011, s. 113–123; Petra EZZEDDINE, *Mateřství na dálku: transnacionální mateřství ukrajinských migrantek v České republice*. *Gender, rovné příležitosti*, výzkum 13, 1, 2012, s. 24–33; Petra EZZEDDINE – Heidi BLUDAU, *Seeing gender in migration: An Introduction*. *Lidé města/Urban People* 15, 2, 2013, s. 179–217.

[138] Marcel TOMÁŠEK, *Sami, ale ne úplně...* *Gender, rovné příležitosti*, výzkum 4, 2004, s. 16–19; Marcel TOMÁŠEK, *Singles a jejich vztahy; kvalitativní pohled na nesezdané a nekohabituující jednotlivce v České republice*. *Sociologický časopis*, Vol. 423, No 1, 2006, s. 81–105.

[139] Dana BITTNEROVÁ – David DOUBEK – Markéta LEVÍNSKÁ, *Socializace dítěte ve vyloučené lokalitě: schéma „děti si dělají, co chtějí“*. *Urban People/Lidé Města* 15/1, 2013, s. 3–25.

[140] Miluše VÍTEČKOVÁ – Lucie JÍLKOVÁ, *Nesezdané soužití – otázka pojmenování*. *Lidé Města* 13, 2011, 1, s. 73–86.

[141] Adéla SOURALOVÁ, *„She Gave us Family Life“: Vietnamese Immigrant Families and their Czech Nannies Redefining Relatedness*. *Urban People/Lidé Města* 15, 2, 2013, s. 257–278.

[142] Pavla REDLOVÁ, *Employment of Filipinas as nannies in the context of post-socialist Czech Republic*. *Urban People/Lidé Města* 15, 2, 2013, s. 185–215.

[143] Petra EZZEDDINE – Heidi BLUDAU, *Seeing gender in migration: An Introduction*. *Urban*

zaměřeném na transnacionální aspekt domácností u Slováků pracujících v pečovatelských profesích v sousedním Rakousku.^[144]

Závěr

Obecně se dá říci, že sledovaným tématům – tedy příbuzenství, rodině a genderu – v rámci české sociálně-vědní dělby práce v posledních desetiletích dominuje spíše sociologie než sociální antropologie. Zároveň tento sociologický přístup sleduje primárně proměny české společnosti v posledních desetiletích, zajímá-li se o „druhé“, jedná se pak převážně o různé marginalizované skupiny (homosexuálové, cizinci, etnické menšiny apod.) v rámci české společnosti. Ze sledovaných témat pak této sociologické produkci jednoznačně dominuje oblast genderu, což odpovídá celkově modernímu a současnému zaměření české sociologie. Sociální antropologie se ve sledovaných oblastech (bohužel) zatím výraznějším způsobem neprofilovala. Na tomto stavu se nepochybně podepsalo několik faktorů. Jedním z hlavních bude jistě skutečnost, že sociální antropologie nemá v českém kontextu hlubší kořeny, a podle všeho je za poslední čtvrtstoletí zatím nestihla ani hlouběji zapustit. Další z příčin daného stavu je pak nepochybně také nedostatek základních výzkumů, které by přinášely a vytvářely empirická data nezbytná pro konkrétní sociálně antropologické analýzy. Za tento stav je mimo jiné zodpovědná také podfinancovanost oboru: například představa dotovaného ročního terénního výzkumu pro doktorské studenty je v české sociální antropologii spíše fikcí, třebaže o ní řada jejích představitelů při svých přednáškách studentům často referuje jako o standardu. Nedostatek terénních výzkumů je ale nepochybně způsoben také již zmiňovanou absencí tradice takto orientovaného bádání a nechutí či neochotou řady studentů i zkušenějších badatelů tento (nejen finančně) velmi náročný podnik podstupovat (a spokojením se s jinými, pro badatele pohodlnějšími postupy sběru dat). Dalším faktorem přispívajícím k nezájmu o oblast příbuzenských studií je pak nepochybně také určitá vyčerpanost daného paradigmatu obecně (například v anglosaské antropologii), jíž jsme se věnovali v první části textu. Dá se tedy říci, že větší pozornosti se v posledních letech dostává snad jen problematice porodnictví či měnících se podob rodičovství a proměňujícím se genderovým vztahům v souvislosti s rozvojem reprodukční medicíny a nových reprodukčních technologií. Ovšem vzhledem k tomu, že také v anglosaské sociální antropologii se tato oblast v rámci studia příbuzenství v posledních desetiletích rozvíjí velmi dynamicky, bychom to nemuseli považovat za úplně špatný začátek.

People/Lidé Města 15, 2, 2013, s. 179–217.

[144] Martina SEKULOVÁ, *Transnational households in the context of female migration from Slovakia to Austria*. Urban People/Lidé Města 15, 2, 2013, s. 217–236.

Summary

The field of kinship studies has always been central to social anthropology, and had a prominent place within the discipline at least until the 1950s. The critique of the kinship studies since 1960s pointed out to the weakness of the central idea, the definition of kinship, which was labelled as ethnocentric, because rooted in the Western ideas about human relatedness. Since 1970s gender studies replaced kinship studies in many respects, studying the relationship between nature and culture in the definition of gender or the question of the universality of the subordinate position of women in various cultures. In the contemporary Czech Republic the social anthropological tradition is very young and has not developed a substantial interest in kinship studies or gender studies. More attention has been paid to the various aspects of gender studies, reproductive technologies and medical anthropological topics concerning especially the human reproduction, but mostly from the sociological perspective.

MATERIÁLY

SVATEBNÍ OZNÁMENÍ JAKO PRAMEN HISTORICKÉ DEMOGRAFIE NA PŘÍKLADU MNICHOVA HRADIŠTĚ^[1]

Lenka Procházková

Wedding announcement as a source for historical demography on the example of Mníchovo Hradiště

Abstract: Wedding announcements constitute a specific source for the study of social history. Their beginning can be dated, in the Czech Lands, to the first half of the 19th century. The present study focuses on the analysis of the engaged couples, their origin, social standing, nationality and religion. As a basis for the research served the collection of wedding announcements preserved in the Municipal Museum of Mníchovo Hradiště; specifically, analyzed were announcements from the years 1897–1918.

Historická demografie, 2015, 39:2: 299–312

Key words: wedding announcement, Mníchovo Hradiště, history of everyday life, nuptiality

Contact: Mgr. Lenka Procházková, Historický ústav AV ČR, v. v. i., Prosecká 809/76, Praha 9, 190 00; prochazkova@hiu.cas.cz

Úvod

Svatební oznámení, která nebyla v české historiografii ještě systematičtěji využita, představila jako nosný pramen teprve nedávno Milena Lenderová.^[2] Lze jím upřesnit dosavadní stav výzkumu sňatečnosti v české společnosti dlouhého 19. století. Lenderová při své analýze vycházela z thunovské a schlikovské sbírky svatebních oznámení, pro střední vrstvy využila fondu Jindřišky Slavínské uloženého v Literárním archivu Památníku národního písemnictví.

Tištěná svatební oznámení se začala vyskytovat po polovině 18. století. V českých zemích se objevila nejprve v prostředí šlechtickém, později se uplatnila také

[1] Příspěvek vznikl s podporou vnitřního výzkumného záměru Filozofické fakulty Univerzity Karlovy *České země jako otevřený prostor svěbytné historické zkušenosti v Evropě. Od počátku 18. do 21. století (Prvouk 12)*, jehož nositelem je Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK v Praze. Za cenné rady a připomínky děkuji doc. RNDr. Ludmile Fialové, CSc. Tato studie je výstupem z Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově v Praze P20 „Kulturní, sociální a historická antropologie“.

[2] Milena LENDEROVÁ, *Řeč svatebních oznámení*. In *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích, 2007, s. 105–112.

ve městech.^[3] V následujícím příspěvku bych chtěla obdobnou problematiku demonstrovat pro středočeské Mnichovo Hradiště, které bylo od poloviny 19. století okresním městem.

Prameny

Sbírka svatebních oznámení uložená v Muzeu Města Mnichova Hradiště nám v kombinaci s příslušnými matrikami^[4] může podat řadu informací týkajících se sňatečnosti. Bohužel není známo, jak tento soubor vznikl či kdo jej do tehdejšího okresního muzea předal. Nevíme ani, zda byla svatební oznámení sbírána jednou osobou, nebo vznikla shromážděním dokumentů většího počtu jednotlivců. Kromě samotných svatebních oznámení v užším pojetí jsou zde obsaženy převážně tištěné karty s poděkováním za projevená blahopřání, jejichž vypovídací hodnota je obdobná. Fond svatebních oznámení v Muzeu města Mnichova Hradiště obsahuje v současné době bezmála 300 jednotek, přičemž zahrnuje 124 jedinečných exemplářů vzniklých před 28. říjnem 1918. Jedná se o 83 svatebních oznámení ve vlastním smyslu slova, 39 oznámení o již uskutečněném sňatku či o poděkování k vyjádřeným blahopřáním a o 2 oznámení o zasnoubení.^[5] Časové vymezení sbírky je určeno roky 1817–1938, nejvíce dokumentů však pochází z let 1897–1934 (viz Graf 1). V souboru se nachází také sedm nedatovaných oznámení, které jsem na základě vnitřní i vnější kritiky zařadila do období před rokem 1918.^[6] Pro účely tohoto článku ponechám stranou oznámení vzniklá po roce 1918, kdy se společenská a tím i demografická situace výrazněji změnila.

V souboru nejsou dochována pouze svatební oznámení dvojic z Mnichova Hradiště a nejbližšího okolí, tvoří však většinu. Ani z národnostního a náboženského hlediska není soubor homogenní, což však nabízí jisté možnosti srovnání. Ve fondu se nachází 13, resp. 14^[7] oznámení o sňatku židovských snoubenců a u 12 německojazyčných dokumentů lze na základě příjmení odhadovat německý původ alespoň jednoho ze snoubenců.

[3] Tamtéž, s. 106.

[4] Sňatky jsem dohledávala v matričních knihách oddaných římskokatolické farnosti Mnichovo Hradiště. Údaje pro židovské obyvatelstvo jsou převzaty z publikace Blanka ROZKOŠNÁ, *Židé v Mnichově Hradišti a okolí*. Praha 2011.

[5] V případě 7 párů jsou dochována svatební oznámení i poděkování za projevená blahopřání, proto následující analýza vychází ze souboru 114 párů snoubenců.

[6] Tři z těchto oznámení se podařilo přesně datovat na základě konfrontace s matrikami, dvě rámcově díky dohledanému datu narození nevěsty a další dvě rovněž přibližně na základě vnější kritiky.

[7] V případě Markéty Fuchsové a Richarda Holzera se mi nepodařilo židovský původ prokázat, jména a místo sňatku však napovídají, že se zřejmě jednalo o židy.

Svatební oznámení měla informovat o blížícím se přechodovém rituálu, případně sloužila jako pozvání ke slavnosti.^[8] Protože sousedé novomanželů se o chystaném sňatku obvykle dozvídali na základě ohlášek, které probíhaly v místě bydliště ženicha i nevěsty,^[9] nabízí se hypotéza, že vznik svatebních oznámení byl podmíněn geografickou vzdáleností, která dělila snoubence na jedné straně a ty, kteří měli být o sňatku informováni či jejichž účast na svatebním veselí byla žádoucí, na straně druhé. Z toho vyplývá také charakter informací, které se na svatebních oznámeních objevují.

Nejstarším dochovaným oznámením ve studovaném souboru je zpráva o chystaném sňatku Kristiána z Valdštejna a Marie Thun-Hohenstein z roku 1817. Toto svatební oznámení se zároveň vymyká sociální příslušností snoubenců – je to jediné šlechtické oznámení mnichovohradištské sbírky. Je německé a dotvrzuje, jaký jazyk byl komunikačním prostředkem šlechty na počátku 19. století. Dvě následující oznámení pocházejí až z šedesátých let 19. století. Jedno z nich je psané ručně^[10] a není bez zajímavosti, že se jedná o oznámení místního malíře Edvarda Ningra, který si ho s největší pravděpodobností vytvořil sám.^[11] Druhé se neváže k Mnichovu Hradišti, nýbrž k jazykově německé obci Deštné u Dubé na Českolipsku. Protože se všechna tři výše popsaná svatební oznámení souboru vymykají, jsou při zpracování analýzy ponechána stranou.

Je třeba zdůraznit, že se jedná o soubor, který je velice specifický. Týká se to nejen sociální skladby snoubenců, ale také počtu dochovaných dokumentů. Např. v období let 1901–1905 došlo v Mnichově Hradišti k uzavření 143 sňatků, v mnichovohradištské sbírce se svatebních oznámení se však nachází pouze 33 oznámení z výše uvedeného období.

Obecně lze konstatovat, že svatební oznámení se v Mnichově Hradišti oproti Praze objevila s určitým zpožděním,^[12] podobně jako se i jiné společenské jevy šířily v 19. století z větších měst nejprve do menších měst a posléze do venkovského prostředí.

[8] M. LENDEROVÁ, *Řeč svatebních oznámení*, s. 105–106.

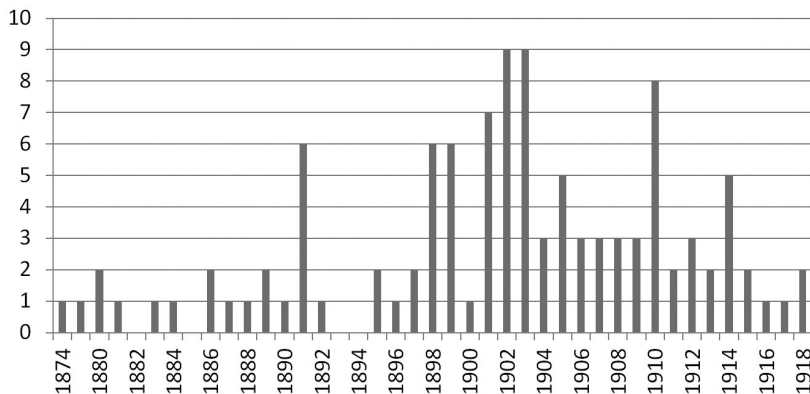
[9] Alena ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska. Vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století*. Český časopis historický 95, č. 1, 1997, s. 63.

[10] V souboru je rovněž zastoupeno jedno ručně psané poděkování za vyjádření blahopřání z roku 1883.

[11] Edvard Ninger byl synem známějšího Václava Ningra st., který se proslavil jako malíř příslušník šlechtických rodin, viz *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Osmnáctý díl. Navary – Oživnutí*. Praha 1902, s. 331. Protože E. Ninger prožil část mládí v Praze, je možné se domnívat, že právě díky tomu se v jeho případě objevuje svatební oznámení dříve, než to bylo v prostředí maloměsta běžné.

[12] Srov. M. LENDEROVÁ, *Řeč svatebních oznámení*, s. 106–107, o fondu J. Slavínského.

GRAF Č. 1. SVATEBNÍ OZNÁMENÍ Z MUZEA MĚSTA MNICHOVO HRADIŠTĚ V LETECH 1878–1918 (PODLE ROKU KONÁNÍ SŇATKU)

Poznámka: V grafu nejsou zachycena čtyři svatební oznámení, u nichž nebylo uvedeno datum sňatku nebo je nebylo možné přesně určit.

Doba konání sňatku

Ve druhé polovině 19. století se lidé brali v průběhu celého roku, nejvíce sňatků však bylo uzavřeno v únoru a v listopadu, nejméně v březnu a v prosinci, neboť se jednalo o období před nevýznamnějšími křesťanskými svátky.^[13] Graf 2 zachycuje, kdy nejčastěji vstupovali snoubenci do manželství ve městě Mníchov Hradiště v letech 1874–1918. Tento graf lze konfrontovat s Grafem 3 zachycujícím pohyb sňatečnosti v jednotlivých měsících podle svatebních oznámení. Ze srovnání vyplývá, že data excerptovaná ze svatebních oznámení přibližně kopírují celkový sezónní vývoj sňatečnosti ve městě v letech 1874–1918, což může potvrzovat skutečnost, že data ze svatebních oznámení jsou statisticky relevantní. Výraznější rozdíly lze vidět pouze v případě února (odchylka 8,5 %) a listopadu (odchylka 6,8 %).^[14]

V prosinci se svatby konaly opravdu jen ve výjimečných případech: v období let 1874–1918 požehnal kněz v Mníchov Hradišti v tomto měsíci snoubencům pouze dvakrát, a to v obou případech v době 1. světové války, lze se tedy domnívat, že šlo o určitou anomálii.^[15] Svatební oznámení dochovaná ve sbírce ukazují, že nejčastěji byly sňatky uzavírány v listopadu (Graf 3). Velký počet

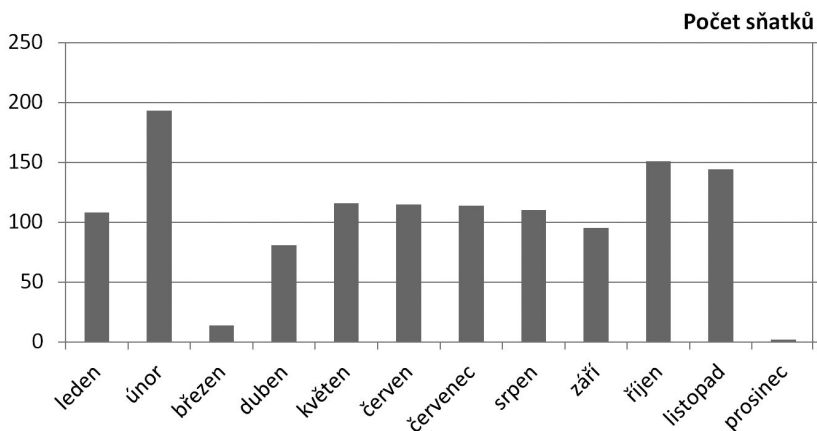
[13] Viz sezónní pohyb sňatečnosti ve studii: Ludmila FIALOVÁ, *Sezónnost demografických událostí v českých zemích v 17. až 20. století*. Demografie 37, č. 1, 1995, s. 16–20.

[14] V jiných měsících nepřesahuje odchylka 3,2 %.

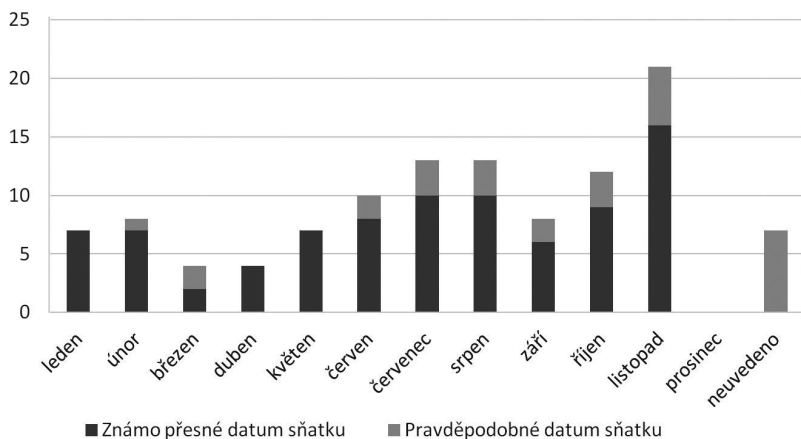
[15] Státní oblastní archiv Praha (dále SOA Praha), fond (dále f.) Sbirka matrik a průvodní listinový materiál, Středočeský kraj (1573–1949) (dále Sbirka matrik), Farní úřad (dále FŮ) Mníchov Hradiště, Matriční kniha oddaných, inventární číslo (dále inv. č.) 33, fol. 236 a 244.

svateb, u nichž není přesné datum známo, je způsoben zastoupením oznámení, která sňatek oznamovala zpětně. Na nich je potom uvedený většinou měsíc a rok, což může poskytnout alespoň orientační představu o době, kdy byla manželství uzavírána.

GRAF Č. 2. SEZÓNÍ POHYB SŇATEČNOSTI V MNICHOVĚ HRADIŠTI V LETECH 1874–1918 (DLE FARNÍCH MATRIK)

GRAF Č. 3. SVATEBNÍ OZNÁMENÍ Z MUZEA MĚSTA MNICHOVO HRADIŠTĚ Z LET 1878–1918 PODLE MĚSÍCE KONÁNÍ SŇATKU

Dodejme, že ze svatebních oznámení, kde je uvedeno datum jejich vyhotovení, vyplývá, že sňatek se příbuzným a známým oznamoval v tomtéž měsíci, kdy měly oddávky proběhnout. Z hlediska dějin mentalit vypovídá tato skutečnost o tom, jak lidé v minulosti vnímali plynutí času^[16] ve srovnání s dnešní dobou.

Místo sňatku

Ze svatebních oznámení lze také vyčíst, kde snoubenci vstupovali ve svazek manželský. Tato skutečnost ve velké míře dokládá jejich náboženské vyznání. Přestože od roku 1868 bylo možné uzavírat sňatky civilní, využívalo této možnosti velmi malé procento lidí. Nejčastěji se jednalo o páry, které byly nábožensky heterogenní.^[17] Ve studovaném souboru se civilní sňatek nepodařilo prokázat v žádném z případů. Skutečnost, že snoubenci uzavřeli manželství v kostele, je přímo doložena u 67 % všech novomanželů, a tedy 77 % křesťanských dvojic. Toto číslo bylo však ve skutečnosti vyšší, neboť v případě 10 dvojic, u nichž přesné místo (tj. farní či děkanský kostel) na svatebním oznámení uvedeno nebylo, se podařilo na základě matrik určit, že byli oddáni v mnichovohradištském, resp. pražském kostele. Lze tedy předpokládat, že téměř čtvrtina snoubenců, která místo manželského slibu neuvedla, byla oddána rovněž v kostele. Zřejmě nepokládali za nutné uvádět informaci, kde obřad proběhne, neboť v menších obcích se nacházel pouze jediný kostel.

Zajímavá je situace u židů. Ti měli možnost volby: do manželství mohli vstoupit v synagoze, v soukromém domě či pod širým nebem; na konci 19. století začalo být populární konat svatební obřad v hotelu.^[18] To také potvrzují dochovaná svatební oznámení z mnichovohradištského muzea: ze 13 židovských párů vstoupily do manželství jen dva v synagoze (2 % celého souboru), další svatby proběhly v pražských hotelích (9 % celého souboru) a v případě dvou dvojic není místo vstupu do manželství známo. U Markéty Fuchsové a Eduarda Richarda Holzera, kteří byli v březnu 1914 oddáni v pražském hotelu Bristol, náboženské vyznání neznáme, lze ovšem předpokládat, že se rovněž jednalo o židy. Data souhrnně zachycuje Tabulka 1.

[16] Srov. Milan HLAVAČKA, *Fenomén času ve zrychlené době*. In Dagmar Blumlová – Jitka Rauchová a kol., *Čas rychlých kol a křidel, aneb Mezi Laurinem a Kašparem. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*. České Budějovice 2008, s. 7–19.

[17] Viz např. Lenka JIČÍNSKÁ, *Občanské sňatky v moravskobudějovickém politickém okrese před vznikem první republiky*. Západní Morava 12, 2008, s. 230–233.

[18] Dana VESELKÁ, *Mazal tov. Hodně štěstí. Židovské svatební obřady – historie a současnost. Good luck. Jewish wedding ceremonies – past and present*. Praha 2006, s. 40.

TABULKA Č. 1. MÍSTO SŇATKU PODLE SVATEBNÍCH OZNÁMENÍ Z MUZEA MĚSTA MNICHOVO HRADIŠTĚ Z LET 1878–1918

Místo sňatku	V %
Kostel	67
Hotel	9
Synagoga	2
Neuvedeno	22
Celkem	100

Analyzujeme-li místo sňatku z hlediska geografického (Tabulka 2), můžeme dojít k několika zajímavým faktům. Více než třetina ze 114 sňatků se uskutečnila v politickém okresu mnichovohradištském a celých 27 % sňatků proběhlo přímo v Mnichově Hradišti.

Ačkoli bývalo obvyklé, že se oddávky konaly v místě, odkud pocházela nevěsta, nebylo tomu na sklonku 19. století a na počátku století následujícího tak vždy. V případě nejméně jedenácti křesťanských nevěst (tj. 11 %) proběhl sňatek jinde než v místě jejich bydliště. Číslo však může být větší, neboť ne vždy máme k dispozici informace o tom, kde nevěsta bydlela. Na počátku 20. století začalo být módní záležitostí uzavírat sňatek v některém pražském kostele. K těm nejpůvodnějším patřily kostely Nejsvětější Trojice, sv. Jindřicha či chrám Matky Boží před Týnem. Ačkoli kostel sv. Ludmily na Královských Vinohradech nebyl do roku 1922 součástí tzv. Velké Prahy, byla jeho obliba také značná.^[19] Jak již bylo uvedeno výše, v Praze také proběhly téměř všechny sňatky židovské, které jsou v souboru zastoupeny.

TABULKA Č. 2. LOKACE SŇATKU PODLE SVATEBNÍCH OZNÁMENÍ Z MUZEA MĚSTA MNICHOVO HRADIŠTĚ Z LET 1878–1918

Lokace	Podíl v %
okres mnichovohradištský	8
Mnichovo Hradiště	27
Praha	32
Sousední politické okresy	6
Jinde	12
Neuvedeno	15
Celkem	100

[19] Z důvodu geografické blízkosti k hlavnímu zemskému městu jsem tento kostel v rámci statického zpracování zahrnula do kategorie Praha.

Národnost snoubenců

Naprostá většina svatebních oznámení je jazykově česká (86 %), což odpovídá skutečnosti, že Mnichovo Hradiště bylo české město, pouze pro místní židy a několik málo valdštejnských úředníků byla obcovacím jazykem němčina. Pouze tři páry si nechaly vyhotovit oznámení v jazyce českém i německém (v jednom případě se jednalo o židovské snoubence, v dalším pracoval ženich pro hraběte Valdštejna a v posledním byl nastávající novomanžel s největší pravděpodobností německé národnosti). Velká část německojazyčných svatebních oznámení tak patřila snoubencům, z nichž jeden pocházel z jazykově německé oblasti, či právě židům.

Kdo sňatek oznamoval

Téměř po celé 19. století byl u snoubenců mladších 24 let vyžadován souhlas rodičů, resp. otce či poručníka. Tato skutečnost byla roku 1811 zakotvena ve Všeobecném občanském zákoníku.^[20] Byli to právě rodiče, kdo měl na volbu budoucího životního partnera největší vliv, ačkoli postupem času začal být brán – zejména v liberálním měšťanském prostředí – ohled také na sympatie či city potomků. S těmito skutečnostmi může souviset rovněž to, kdo sňatek prostřednictvím svatebních oznámení ohlašoval.

Nejčastěji to byli sami (budoucí) novomanželé (82 %), což mohlo odrážet skutečnost, že vstup do manželství byl jejich samostatným rozhodnutím. V případě ženy tím však byla také výrazněji demonstrována změna sociálního statusu, který měl nyní odpovídat sociálnímu statusu manžela. V sedmi případech (6 %) oznamovali uzavření sňatku rodiče nevěsty, přičemž ve třech z těchto případů byla nevěsta prokazatelně nezletilá. Třináctkrát ohlašovali událost rodiče obou snoubenců (11 %). V devíti z těchto případů se jednalo o židy; v případech dalších dvou párů byla nevěsta (ne však ženich) mladší 24 let. Protože ve dvou třetinách případů židovských svateb oznamovali sňatek svých dětí rodiče, zdá se, že tato forma byla v daném prostředí obvyklá. A to i tehdy, když byli ženich i nevěsta podle Všeobecného občanského zákoníku dospělí.

V řadě oznámení se také objevuje užití zdobněliny či domácké podoby jména nevěsty. Tento jev je nepochybně příznakový a může naznačovat nižší věk vdávajících se dívek. Z hlediska dějin mentalit může odkazovat na citovou vazbu k tomu, kdo sňatek oznamoval, tj. k ženichovi či k rodičům. Ze souboru 37 nevěst, kde bylo možné určit jejich věk, byla u těch nezletilých téměř v polovině případů (46 %) užitá domácká podoba jména. V případech zletilých nevěst se tento zvyk objevuje dvakrát u nevěst křesťanských a dvakrát u nevěst židovských.

[20] Ludmila FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva českých zemích*. Praha 1998, s. 161.

Sociální status snoubenců

Podíváme-li se na soubor svatebních oznámení z hlediska sociální struktury, uvidíme, že status snoubenců byl velice specifický. Ze srovnání níže uvedených profesí se sociální skladbou českých zemí v poslední třetině dlouhého 19. století^[21] vyplývá, že svatební oznámení uložená v mnichovohradištském muzeu si téměř bez výjimky nechávali tisknout pouze příslušníci vyšších a zejména středních vrstev. Díky tomu můžeme vyjádřit hypotézu, že svatební oznámení v této době byla záležitostí do jisté míry výlučnou.^[22] O sociálním statusu snoubenců může také nepřímo vypovídat bohatost grafické úpravy těchto dokumentů.

TABULKA Č. 3 SOCIÁLNÍ STATUS ŽENICHŮ PODLE SVATEBNÍCH OZNÁMENÍ Z MUZEA MĚSTA MNICHOVO HRADIŠTĚ Z LET 1878–1918

Sociální status	Podíl v %
Podnikatel	4
Svobodné povolání	11
Úředník	42
Učitel	11
Technická inteligence	4
Voják	2
Zaměstnanec	11
Živnostník	14
Rolník	1
Celkem	100

Přímo ve svatebních oznámeních je často uveden sociální status ženicha. Vyjde-li kromě toho ještě z údajů uvedených v matrikách, lze získat obrázek o profesi, resp. společenském postavení téměř 73 % ženichů. Nejpočetnější skupinou byli v tomto případě jednoznačně úředníci, jejichž podíl činí více než 40 %. Poměrně výrazné jsou zastoupení rovněž živnostníci (zejména obchodníci, hoteliér, stavitel, řezník, kadeřník, malíř, mistr provaznický), příslušníci svobodných povolání (lékaři, advokáti, lékárník), učitelé (v jednom případě řídící učitel) a zaměstnanci (pojezdni, hraběcí sládek, číšník, obchodní příručí). Do kategorie nazvané technická inteligence jsem zahrнула blíže neurčené inženýry. Údaje shrnuje Tab. 3. Z celkového počtu 114 ženichů bylo 12 vysokoškolsky vzděláno, přičemž se jednalo o 1 magistra farmacie, 3 inženýry, 3 lékaře a 5 doktorů práv, z nichž jeden dokončil

[21] Např. Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*. Praha 2010, zejména s. 144–379.

[22] Bylo by zajímavé srovnat tyto údaje s dochovanými sčítacími operáty či volebními seznamy.

studia zřejmě až po svém sňatku.^[23] Zajímavé je, že v jednom případě je na svatebním oznámení u ženicha uveden pouze sociální status otce, který byl c. k. vrchním finančním kontrolorem, ačkoli ženich sám byl „*naddozorcem finanční stráže*“.^[24]

U nevěst se podařilo zjistit sociální status v 41 % případů (Tab. 4). Více než tři čtvrtiny z nich byly dcery živnostníků a úředníků (v jednom případě se jednalo o vdovu po živnostníkovi), další větší skupinu tvořily dcery podnikatelů a zástupců inteligence.

TABULKA Č. 4. SOCIÁLNÍ STATUS NEVĚST PODLE SVATEBNÍCH OZNÁMENÍ Z MUZEA MĚSTA MNICHOVO HRADIŠTĚ Z LET 1878–1918

Sociální status nevěst	Podíl v %
Dcera lékaře	4
Dcera podnikatele	11
Dcera příslušníka technické inteligence	2
Dcera učitele	2
Dcera úředníka	20
Dcera živnostníka/vdova po živnostníku	57
Dcera zaměstnance	4
Celkem	100

Nabízí se také srovnat, nakolik se shodovaly profese zetě a tchána. Andrea Pokludová, která na základě církevních matrik v Opavě srovnávala mezigenerační mobilitu vzdělaných občanů, došla k závěrům, že vzdělání muži pocházející z městských hospodářských vrstev (řemeslníci, živnostníci, hostinští, obchodníci, továrníci) upřednostňovali sňatky s dcerami příslušníků týchž profesí, jaké vykonávali jejich otcové, zatímco muži, jejichž otcové byli úředníky, učiteli či středoškolskými profesory či patřili mezi tzv. technickou inteligenci nebo příslušníky svobodných povolání, upřednostňovali sňatek v rámci stejné sociální skupiny.^[25] Také výzkum Alexandry Šikulové ukazuje, že rovněž obyvatelé venkovské farnosti Libčany uzavírali v letech 1860–1869 a 1895–1904 sňatky nejčastěji s ženami, jejichž otcové byli příslušníky stejné profesní skupiny (ke shodě nad 45 % došlo v případě rolníků, řemeslníků i dělníků).^[26] V mnichovohradištském souboru je

[23] B. ROZKOŠNÁ, *Židé v Mnichově Hradišti a okolí*, s. 24.

[24] SOA Praha, f. Sběrka matrik, FÚ Mnichovo Hradiště, Matriční kniha oddaných, inv. č. 33, fol. 186.

[25] Andrea POKLUDOVÁ, *Mezigenerační sociální mobilita vzdělaných občanů na přelomu 19. a 20. století v Opavě na základě církevních matrik sňatků*. Historická demografie 26, 2002, s. 114.

[26] Alexandra ŠIKULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)*. Historická demografie 34, č. 2, 2010, s. 151–153.

celkem 46 párů, kde známe sociální status obou snoubenců. Z nich více než třetina ženichů (38 %) měla stejnou nebo velmi podobnou profesi jako tchán (a v případě jediné vdovy v této statistice první manžel této ženy). Identická profese se objevila v osmi případech (17 %) a obdobná v deseti případech (21 %), kdy platilo, že se dcera živnostníka provdala rovněž za živnostníka, ovšem z jiného odvětví. Ačkoli mnichovohradištský soubor je početně menší než v případě Pokludové a Šikulové, závěry jsou velice podobné.

Geografická mobilita snoubenců

Na svatební oznámení je možné se podívat rovněž z pohledu geografické mobility. Údaje o ní se na základě kombinace informací ze svatebních oznámení a z matrik podařilo získat téměř v 74 % případů mnichovohradištského souboru. Závěry shrnuje Tabulka 5, z které vyplývá, že geografická blízkost hrála při výběru partnera stále poměrně velkou roli: ve 25,5 % případů byla výrazná, v dalších 5,3 % pocházeli snoubenci ze sousedních politických okresů, v jednom případě byli oba dva snoubenci z někdejších valdštejských panství. Zdá se být pravděpodobné, že pokud oba snoubenci pocházeli z Mnichova Hradiště či jeho nejbližšího okolí, měli menší potřebu uchýlovat se k vytištění svatebního oznámení, pokud ho nevnímali jako záležitost společenské prestiže.^[27]

TABULKA Č. 5. GEOGRAFICKÝ PŮVOD SNOUBENCŮ PODLE SVATEBNÍCH OZNÁMENÍ Z MUZEA MĚSTA MNICHOVO HRADIŠTĚ Z LET 1878–1918

Lokalita, odkud snoubenci pocházeli	Počet sňatků	V %
Oba z Mnichova Hradiště	10	8,8
Oba z politického okresu Mnichovo Hradiště (vyjma město MH)	19	16,7
Jeden ze snoubenců politického okresu Mnichovo Hradiště (včetně MH), druhý ze sousedního	6	5,3
Jeden ze snoubenců z politického okresu Mnichovo Hradiště (včetně MH), druhý odjinud	33	28,9
Oba ze stejného politického okresu v sousedství Mnichova Hradiště	2	1,8
Oba z bývalých valdštejských panství	1	0,9
Každý z jiné lokality	10	8,8
Jiná lokalita – v rámci stejného politického okresu	3	2,6
Neznámo	30	26,3 %

[27] V místních časopisech byly velmi často uveřejňovány inzeráty firmy Jindřicha Fritsche nabízející tisk snubních listů a svatebních oznámení, viz téměř všechna čísla časopisu *Žena*, r. 1, 1902. Jak je patrné ze samotných oznámení, zde se také velká část z nich tiskla.

U 38,6 % párů se nezdá, že by geografická blízkost hrála nějakou roli. Tato skutečnost koresponduje s tím, že čím větší byla vzdálenost snoubenců, tím vyšší byla potřeba informovat o nastávající změně okolí. Plně také odpovídá tomu, že zhruba od poloviny 19. století začaly být vzdálenosti – mj. v souvislosti s rostoucí hustotou železniční sítě – vnímány jinak než doposud a cestování se stalo trvalou součástí pracovní náplně i životního stylu určité skupiny osob.^[28]

Průměrný věk snoubenců

V průběhu dlouhého 19. století se věk snoubenců při vstupu do manželství lehce měnil: svého maxima dosáhl v padesátých letech a poté mírně klesal. V letech 1880–1910 byl průměrný věk ženichů zhruba 30–31 let, u nevěst činil 26–27 let. U těch, kteří vstupovali do manželství poprvé, byla čísla pochopitelně nižší: téměř 28 let u ženichů a 25 let u nevěst.^[29] Na to, kdy mladí lidé vstupovali do manželství, měla vliv řada faktorů. Rozhodoval sociální status snoubenců, ekonomické poměry rodičů a velikost sídla, odkud pocházeli.^[30] Svatební oznámení si nejčastěji nechávaly tisknout páry, kde oba snoubenci vstupovali do manželství poprvé. Z 35 dvojic, u nichž bezpečně známe rodinný stav v době sňatku, byl pouze jeden muž vdovcem a jedna žena vdovou (tj. necelá 3 % osob, které si nechaly vyhotovit oznámení o sňatku, nevstupovalo do manželství prvně). V prvním případě však byla nevěsta-vdova stará pouze 32 let, v druhém případě se zase nejednalo o svatební oznámení ve vlastním smyslu slova, nýbrž o dodatečné oznámení o sňatku.

Mnichovohradištský soubor snoubenců, u nichž se podařilo určit věk v době uzavření sňatku, pochází z let 1880–1918. Přestože pro Mnichovo Hradiště je k dispozici pouze velmi omezený soubor těchto osob, docházíme k výsledkům, které zhruba odpovídají dosavadním zjištěním pro celé české země a shodují se s demografickými a sociologickými trendy. V poslední třetině 19. století byl sňatkový věk ženichů 25–29 let, dívky se vdávaly kolem 24. roku života.^[31] Je však třeba zohlednit skutečnost, že většina obyvatel žila na venkově, kde byl sňatkový věk nižší a že u středních městských vrstev naopak stoupal.^[32] V Mnichově Hradišti byl v letech 1880–1918 podle rozboru matrik průměrný věk ženichů 30 let, u nevěst 26,1 let, a vstupovali-li do manželství prvně, činil 27,2, resp. 25,2 let. Z analýzy svatebních

[28] Např. Milan HLAVAČKA a kol., *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*. Praha 2014, s. 210–214.

[29] Ludmila FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*. Historická demografie 9, 1985, zejména s. 92–96.

[30] A. ŠIMŮNKOVÁ, *Status, odpovědnost, láska...*, zejména s. 73 a 77.

[31] Ludmila FIALOVÁ, *Sňatečnost obyvatelstva v českých zemích v 19. století*. In: Studie k sociálním dějinám 19. století 7, č. 1, 1997, zejména s. 53.

[32] Např. A. ŠIMŮNKOVÁ, *Status, odpovědnost, láska...*, s. 55–109.

oznámení vyplývá, že u středostavovských novomanželů průměrný věkový rozdíl narůstal: dívkám bylo zhruba 24,4 roku, muži se ženili v průměrném věku 30,8 let. Protože hodnota průměru může být zkreslena extrémními případy, lze vycházet ještě z hodnoty mediánu, který dělí statistický soubor na dvě stejně velké poloviny. V případě nevěst byla jeho hodnota 24 (pro celé Mnichovo Hradiště), resp. 23 let (pro soubor analyzovaných svatebních oznámení), v případě ženichů 27, resp. 28 let. Ačkoli je rozdíl mezi průměrem, který zahrnuje příslušníky všech vrstev, a středními vrstvami zastoupenými těmi, jejichž svatební oznámení jsou uložena v Muzeu města Mnichovo Hradiště, minimální, opět odpovídá obecně přijímanému tvrzení, že muž si nejprve musel zajistit stabilní profesi, aby mohl vstoupit do manželství. Dívky, s nimiž se tito muži ženili, byly naopak mladší.^[33] Tento rozdíl je zřetelně patrný z průměru rozdílů věků ženichů a nevěst. Zatímco v průměru byl rozdíl mezi všemi snoubenci v letech 1880–1918 v Mnichově Hradišti 3,9 roku a medián 3 roky, v případě námi analyzovaného souboru se jednalo o hodnoty 6,4 a 5 let.

Závěr

Z analýzy souboru svatebních oznámení uložených v mnichovohradištském muzeu lze vysledovat několik zajímavých trendů týkajících se sňatečnosti. Ty se vztahují zejména na dobu a místo konání sňatku, sociální status snoubenců, jejich geografickou mobilitu a v kombinaci s matrikou také na průměrný věk. Na základě sociálního statusu ženichů a nevěst se zdá, že svatební oznámení byla v poslední třetině dlouhého 19. století distinktivním rysem středních společenských vrstev; nechali si je tisknout pouze ti, kteří se ve společnosti potřebovali nebo chtěli náležitě prezentovat a umožňovaly jim to majetkové poměry.

Ačkoli se vypovídací hodnota svatebních oznámení výrazně zvyšuje až v kombinaci s příslušnými matrikami, lze konstatovat, že se doposud jednalo o neprávem opomíjený pramen dějin mentalit a dějin každodennosti a do určité míry i historické demografie.

Summary

The analysis of the collection of wedding announcements preserved in the Municipal Museum of Mnichovo Hradiště revealed several interesting trends concerning nuptiality, among other things the times and places where weddings were taking place, the social standing of the engaged couples, their geographical

[33] Tamtéž.

mobility and in combination with the registers of marriages also the average age. On the basis of social standing of bridegrooms and brides it can be deduced that the wedding announcement had been, in the last third of the long 19th century, a distinctive feature of middle classes. Even though the information value of the announcements only increases in combination with registers of marriages, it can be stated that this source for the history of mentalities and history of the everyday life, and to certain degree also historical demography, has been unjustly underestimated.

KRONIKA

Prof. PhDr. Lumír Dokoupil, CSc. osmdesátníkem

Historických demografů není u nás mnoho a Lumír Dokoupil je jedním z nejvýznamnějších. Zabývá se historickou demografií systematicky od šedesátých let minulého století, kdy se u nás konstitovala jako obor. Jeho odborný zájem přitom vždy byl a zůstává i dnes úzce spjat s rodným Ostravskem, k němuž ho váže nejen jeho působení na Ostravské univerzitě, ale i jeho rodové kořeny. Tento zájem se neomezuje jen na historickou demografii, zahrnuje i dějiny dějepisectví, kulturní dějiny Slezska, dějiny průmyslového podnikání, avšak historická demografie v něm měla dlouho dominantní postavení a dodnes si udržuje významné místo. Při Dokoupilově neutuchající aktivitě ani nelze věřit, že dne 25. srpna 2015 oslavil osmdesátiny.

Když se náš jubilant, rodák z Ostravy-Hrabové, rozhodoval o svém budoucím povolání, zvolil profesi pedagoga, jíž zůstal věrný dodnes. Tomuto rozhodnutí odpovídalo i jeho studium na pedagogickém gymnáziu v Ostravě a poté na Fakultě společenských věd Vysoké školy pedagogické v Olomouci. Zde si zvolil kombinaci český jazyk – dějepis, přičemž od samého počátku tíhnul hlavně k druhému z obou oborů. Na fakultě, již dokončil roku 1958, získal cenné odborné zkušenosti jako studentská vědecká síla v Ústavu historické vlastivědy, založeném a vedeném olomouckým profesorem Ladislavem Hosákem. Ten mu dal, stejně jako jiným svým žákům, vynikající základy pro solidní práci s prameny a zároveň mu vštípil hluboké pochopení pro regionální dějiny.

Po následujícím čtyřletém působení na střední škole v Hlučíně nastoupil mladý Lumír Dokoupil roku 1962 jako odborný asistent na katedru dějepisu tehdejšího Pedagogického institutu v Ostravě a současně absolvoval v letech 1962–1966 pod vedením prof. Hosáka externí vědeckou aspiranturu na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. Zaměření jeho kandidátské práce na otázky geneze ostravské průmyslové oblasti ukazuje, že v souladu s aktuálními výzkumnými úkoly nového pracoviště opustil svůj původní zájem o pozdní středověk ve prospěch výzkumu nových dějin, zejména dějin 19. století, a této nové orientaci pak zůstal věrný dodnes.

Na katedře dějepisu Pedagogického institutu (od roku 1964 Pedagogické fakulty) se díky jejímu vedoucímu Milanu Myškovi prozíravě prosadila základní orientace vědecké práce na dějiny ostravské průmyslové aglomerace, různé problémy jejího formování a dalšího vývoje a obecněji dějiny industrializace. Díky výbornému přehledu po zahraniční literatuře bylo Milanu Myškovi zřejmé, že se takový výzkum neobejde bez historické demografie, která právě v té době prožívala v západní Evropě rychlý rozvoj. Systematický výzkum demografické složky

formování ostravské průmyslové aglomerace jím byl na katedře svěřen Lumíru Dokoupilovi, který se během krátké doby vypracoval v našeho předního znalce v oboru.^[1] Odrazilo se to i v Dokoupilově pedagogické práci. Na žádné jiné vysoké škole u nás nevzniklo v té době tolik historicko-demografických diplomových prací jako právě v Ostravě a její studenti právem budili pozornost na celostátních studentských vědeckých soutěžích, zejména novátorským využíváním kvantitativních metod.

Prvním Dokoupilovým konkrétním výstupem z historické demografie byla studie *Změny v demografickém vývoji Moravské Ostravy za průmyslové revoluce*, publikovaná roku 1966 v nově založeném Sborníku Pedagogické fakulty v Ostravě. Následovala útlá, ale obsažná a metodicky promyšlená monografie *Demografický vývoj ostravské průmyslové aglomerace za průmyslové revoluce (Ostrava 1967)*. Podstatně širší záběr měla připravovaná habilitační práce, kterou však jejímu autorovi nebylo po roce 1970 povoleno obhájit. Její závěry i výsledky dalšího výzkumu zveřejnil Lumír Dokoupil v řadě dílčích studií, které vyšly hlavně ve výše jmenovaném fakultním sborníku, ale i ve Slezském sborníku, v Demografii a dalších periodikách. Autor se v nich zabýval celkovou koncepcí studia geneze ostravské průmyslové oblasti, vlivem počínající industrializace na demografický vývoj Ostravska, přirozenou měnou, zejména mortalitou, dále migracemi, sociální mobilitou a proměnou sociálních struktur industrializujícího se Ostravska, populačním vývojem zázemí ostravské průmyslové aglomerace i jednotlivých lokalit, jako byly Vítkovice, Brušperk, Sobotín, okresy Opava, Olomouc, Bruntál nebo ostravské dělnické kolonie. Tyto lokální studie významně doplnily jeho práce o Ostravsku jako celku, neboť ukázaly, že jednotlivé lokality uvnitř ostravské průmyslové oblasti se zdaleka nevyvíjely podle jednotného schématu, ale měly každá svá výrazná specifika. Dodejme ještě, že v několika studiích Lumír Dokoupil rovněž prezentoval pro domácí i zahraniční veřejnost komplexní shrnutí výsledků ostravského výzkumu formování průmyslových oblastí a nakonec se mu podařilo publikovat i zásadní monografii *Demografický vývoj ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869 (Praha 1985)*.

K periodikům, kde se záhy začaly pravidelně objevovat jeho stati a recenze, patřila i Historická demografie, kterou vydávala od roku 1967 nově založená Komise pro historickou demografii, vedená Pavlou Horskou. Kolem komise se postupně soustředila jednotlivá pracoviště a pracovní skupiny historické demografie včetně Ostravy. Lumír Dokoupil se stal jedním z hlavních spolupracovníků redakce našeho sborníku a od druhého svazku tu otiskoval informativní přehledy o výsledcích ostravského pracoviště v daném oboru včetně zaměření diplomních prací. Záhy se také stal pravidelným spolupracovníkem při sestavování

[1] Výběrová bibliografie prací Lumíra Dokoupila se zaměřením na historickou demografii vyšla v Historické demografii 19, 1995, s. 221–228. Úplná bibliografie je součástí sborníku ZÁŘICKÝ, Aleš a kol., *Lumír Dokoupil. Z díla historického demografa*. Ostrava 2015, s. 615–625.

periodicky publikovaných bibliografi české historické demografie a tento úkol plní spolehlivě dodnes.

V sedmdesátých letech se po umrtvení Komise a dočasném zastavení Historické demografie podmínky pro vědecký výzkum v historickou demografii značně zhoršily. Současně se zastavil i kariérní růst Lumíra Dokoupila na ostravské PF. Na zařazení studia populačního vývoje do státního plánu vědeckého výzkumu v rámci historických oborů tehdy nebylo pomysleno. Neúnavně Pavle Horské se však nicméně podařilo vytvořit novou základnu pro setkávání historických demografů v právě založené Československé demografické společnosti při ČSAV a pro pokračování ve výzkumné práci v rámci státního plánu vedeného na Přírodovědecké fakultě UK v Praze. To umožnilo i ostravským historikům Lumíru Dokoupilovi a jeho někdejší žákyni Ludmile Nesládkové zapojit se do organizovaného vědeckého výzkumu vývoje přirozené měny v protostatistickém období, a to na vybraných vzorcích moravských lokálních populací. Oba se současně podíleli i na činnosti ČSDS a její severomoravské pobočky, která se jako jediná aktivně působící regionální pobočka proslavila každoročně organizovanými severomoravskými demografickými kolokvii. Lumír Dokoupil dlouhá léta pracoval jako člen výboru pobočky, podílel se v něm na organizaci severomoravských demografických kolokvií a se svými referáty vystupoval nejen na tomto fóru, ale i na dalších vědeckých setkáních, konferencích, symposiích a kolokviích pořádaných jinými vědeckými institucemi u nás i v zahraničí. Symposia konaná na Západě, mu ovšem byla nepřístupná, významným fórem se ale pro něho stala vědecká setkání pořádaná v Polsku, s jehož historickými demografy navázal a rozvíjel plodné styky. V Polsku také publikoval některé své práce.

Aniž by L. Dokoupil zcela opustil problematiku Ostravska za průmyslové revoluce, tedy téma, s nímž v historické demografii začínal, přivedly ho výše uvedené výzkumné plány postupně také ke starší etapě demografického vývoje, především k 17. a 18. století. Teritoriálně přitom byl jeho výzkum stále zakotven na Moravě a ve Slezsku, zejména v širším okolí Ostravy, současně hlouběji promýšlel i metodologické problémy oboru. Právě přechod k výzkumu protostatistického období si u něho vynutil jiné přístupy k pramenům. Zatímco pro 19. stol. bylo možno v rozsáhlé míře využívat úřední statistiky, o niž se opíraly i obě jeho monografie, při studiu populačního vývoje před rokem 1800 bylo nutno opřít se o církevní matriky zpracované formou lokálních sond, založených na pracné excerpci matričních záznamů a jejich následném statistickém zpracování, které umožňovalo hlubší ponor do problematiky než oficiální statistiky mladší doby.

Vyvrcholením této etapy byla již v nových podmínkách po roce 1989 Dokoupilova účast na grantu GAČR *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Díky početné skupině historiků a archivářů, kteří excerpovali matriky ze 170 vybraných českých, moravských a slezských farností, bylo možno získané reprezentativní vzorky zpracovat v závěrečné zprávě, vydané roku 1999. Spolu s Lumírem Dokoupilem ji zpracovaly Ludmila Fialová, Ludmila Nesládková

a já. Syntéza podala fundovaný obraz vývoje počtu obyvatel, natality, mortality a sňatečnosti v českých zemích v období 1650–1800, a to jak v globálním pohledu, tak i se zřetelem k regionálním specifikům, k širšímu ekonomicko-sociálnímu kontextu i ke kontextu mezinárodnímu. L. Dokoupilovi a L. Nesládkové, kteří organizovali a zčásti i sami prováděli excerpci matrik pro Moravu a Slezsko, připadl úkol zpracovat pro syntézu problematiku mortality. Je jen škoda, že nevelký náklad publikace (150 výtisků), stále hojně citované v úzkém kruhu odborníků, neumožnil její širší publicitu.

V letech tzv. normalizace se ovšem kariérní postup L. Dokoupila na dlouhý čas zastavil, nicméně zanechal pedagogické činnosti na PF v Ostravě nemusel. Konal přednášky a vedl semináře k problematice starších českých a slovenských dějin, k dějinám historiografie i dějinám věd a techniky, vedl četné diplomové práce a podílel se na organizaci studentských vědeckých konferencí. V jeho výukovém programu stále zůstávala i historická demografie. Z potřeb pedagogické činnosti vzešla i jeho účast na tvorbě učebních textů a příruček z dějin historiografie, dějin věd a techniky a řada studií k didaktice dějepisu. Roku 1984 byl konečně jmenován i docentem.

Důležitým mezníkem v jeho životě se stal rok 1989. Otevřel mu, stejně jako jiným, prostor pro svobodné bádání i svobodnou výuku, a také cestu k získání profesury, která mu byla po zásluze udělena roku 1993, ovšem zároveň přinesl v jeho případě enormní pracovní zatížení při výkonu četných funkcí, kterých byl až dosud ušetřen, jako bylo vedení katedry, funkce místopředsedy akademického senátu nově zřízené filozofické fakulty, proděkana, prorektora nebo člena Rady vysokých škol, na čas i člena jejího předsednictva a další. Tyto funkce rozhodně nevyhledával jako prostředek pro zajištění své kariéry, ale se skromností sobě vlastní chápal jejich výkon jako samozřejmou službu naléhavým potřebám nově budovaného vysokého školství a zejména vlastní vysoké školy, na jejíž přestavbě v Ostravskou univerzitu se významně podílel. Avšak i když této činnosti věnoval mnoho drahocenného času, nepřestával intenzivně pracovat vědecky, jen se tematické zaměření jeho výzkumných aktivit poněkud posunulo, jak si to vyžadovaly úkoly, které vyplynuly z vědeckovýzkumných záměrů katedry a od roku 2008 s plány nově založeného Centra hospodářských a sociálních dějin FF OU, kam přešel jako vědecký pracovník. I v tomto období přitom publikoval ročně 1–2 studie k demografickým otázkám a k problémům industrializace, nadále se obětavě podílel na sestavování Bibliografie české historické demografie. Těžiště jeho práce se ale přesunulo k velkým projektům řešeným na fakultě, jako byl mnohosvazkový Biografický slovník Slezska a severní Moravy, jehož byl výkonným redaktorem a zčásti i přispěvatelem, dále Encyklopedie Slezska a dvoudílná Kulturněhistorická encyklopedie Slezska a severní Moravy. Byl rovněž spoluredaktorem Lexikonu českých historiků 2010 (¹2012, ²2013), který vyšel v souvislosti s X. sjezdem českých historiků, konaným v Ostravě roku 2010.

Přes tehdejší vysoké pracovní vypětí dokázal Lumír Dokoupil vyšetřit čas i na regionálně historické publikace, jimž se věnoval již od šedesátých let. Mezi příspěvky v různých jubilejních tiscích, turistickými průvodci a vlastivědnými publikacemi vyniká zejména Dokoupilem redigovaná a zhruba z poloviny i napsaná monografie Brušperk, město nikoliv nejmenší, sedm staletí dějin (1969) s významnou demografickou pasáží, ale zaujme i pečlivě zpracovaná genealogie vlastního rodu.

Seznámil jsem se s Lumírem Dokoupilem v šedesátých letech, kdy jsme oba zaměřili svůj vědecký zájem k historické demografii. Záhy jsem poznal, že kdykoliv je třeba vykonat něco, co souvisí s Ostravskem a s Moravou, ať už šlo o článek do Historické demografie, o podíl na periodické bibliografii, nebo informaci o vědeckých výsledcích ostravského pracoviště, mohu se na něho s důvěrou obrátit. A stejně jako já i ostatní představitelé oboru v něm našli kolegu vynikajícího nejen vědeckou erudicí a rozsáhlou publikační činností, ale též sympatickými osobními vlastnostmi, skromností, svědomitostí, odpovědností, pracovitostí, ochotou a obětavostí.

Do dalších let mu redakce Historické demografie přeje hodně zdraví, chuti a sil do další práce i mnoho zasloužených chvil příjemného odpočinku.

Eduard Maur

Od „moravského husity“ k historickému demografovi

S kolegou a přítelem Lumírem Dokoupilem se známe už drahnou řádku let, ba desetiletí. O tom, jak jsme se seznámili, panují přinejmenším dvě verze. Ta moje praví, že to bylo někdy v roce 1962, kdy se ucházel o místo odborného asistenta historie v Pedagogickém institutu v Ostravě, kde já jsem garantoval tento studijní obor. Jeho verze jde hlouběji do minulosti. Není sice fixována přesným letopočtem, ale spadá do let, kdy on jako pomocná vědecká síla sloužil v Kabinetu pro historickou vlastivědu olomoucké Vysoké školy pedagogické u profesora Hosáka, tehdy ještě v malebném starém proboštství na Václavském náměstí, vis-a-vis gotické katedrále. Skutečně jsem tam v letech svého působení na Vyšší pedagogické škole v Opavě nejméně jednou do roka vozil své studenty – adepty učitelství historie, aby se seznámili s bohatstvím Hosákových sbírek. Lumír Dokoupil jako pomvěd přinášel historické mapy a jiné poklady Kabinetu a prof. Hosák, v oblacích cigaretového kouře a oděru silné černé kávy, podával zasvěcený výklad. Místo i doba činu pravděpodobné, navíc tuto hypotézu podepírá skutečnost, že Lumír vždy byl nakloněn „slabšímu“ pohlaví a většinu mých studentek tehdy tvořily dívky nepřehlédnutelného vzhledu kolem dvacítky. Takže je pravděpodobné, že rád prodléval na místech, která kromě zážitků vědeckých skýtala i jiné požitky.

Buď jako buď, od roku 1962 jsme se stali kolegy a spolupracovníky. K mým úkolům zformovat kolektiv vysokoškolských učitelů historie patřily i rozvahy o tom, jak práci většinou mladých, začínajících vědecko-pedagogických pracovníků zaměřit, aby se co možná brzy dostavily viditelné výsledky našeho snažení a posílila tak autorita pracoviště. Z různých alternativ nakonec získal konsenzus badatelský projekt „Vznik a rozvoj ostravské průmyslové oblasti“. Byl to projekt vysoce aktuální z hlediska potřeb regionu, měl velmi blízko k obdobně tematicky zaměřeným výzkumům jinde v Evropě (Polsko, Německo, Francie, tehdejší SSSR) a poskytoval možnost metodického poučení v cizích historiografiích. Jeho předností také bylo, že umožňoval zapojení i kolegů z jiných vědních oborů (geografie, sociologie ad.).

Při tvorbě projektu jsem si byl vědom, že významným segmentem bádání bude i otázka rekrutace „lidského kapitálu“, tedy lidských zdrojů zejména vzhledem k oborové struktuře zkoumané oblasti s vysokou náročností na pracovní sílu a úlohu migrací v tomto procesu. Z toho vyplynulo rozhodnutí: nutnost získat spolupracovníky pro tehdy u nás jen okrajově pěstovanou historickou demografii. Zprvu jsem zamýšlel zapojit do této práce bývalého absolventa opavské VPS Františka Řezáče. Navrhl jsem mu v rámci aspirantské přípravy zpracování vlivu založení Třineckých železáren na populační vývoj a proměnu populačních zvyklostí v zázemí města. Ukázalo se však, že jeho pracovní vytížení (školsství, památková péče) mu neumožní plně dostát nárokům. Tehdy jsem hodil udičku a pokusil se získat pro historickou demografii mladého Lumíra Dokoupila. Byl sice svým učitelem Ladislavem Hosákem předurčen spíše mediavelistickým studiím, jmenovitě k zpracování problematiky moravského husitství, ale nakonec povolil. Pan profesor Hosák v jednom ze svých dopisů profesoru Františku Kutnarovi na mne „žaloval“, že „mu jej odvádí Myška do jiných sfér“.^[1] Leč, stalo se. Naše tehdejší představy o historické demografii byly jen velmi obrysové. O jejím dosti tristním stavu u nás podal zprávu na Coloque International de démographie historique v roce 1963 Václav Husa.^[2] Monografie populačního vývoje českých zemí (Ludmila Kárníková) se teprve rodila, bádání o populačním vývoji menších celků (vesnic, měst farností, hospodářských oblastí) se nepraktikovala. Zaostalost československé historické demografie vynikla zejména srovnáním s vystoupeními Marcela Reinharda, Pierra Gouberta, Rogera Molse, Etienna Héline, B. H. Slichera van Bath ad.^[3] Nezbylo, než hledat příklady v zemích, kde byla tato bádání nej-

[1] Lumír DOKOUPIL (ed.), *Z korespondence Ladislava Hosáka s Františkem Kutnarem (Ke čtyřicátému výročí úmrtí prof. PhDr. Ladislava Hosáka)*. Historica, Revue pro historii a příbuzné vědy 3, 2012, s. 200.

[2] Václav HUSA, *Notes d'information sur les sources et les recherches de démographie historique en Tchécoslovaquie*. In Actes du colloque international de démographie historique, Liège 18–20 Avril 1963, Liège 1965, s. 237–247.

[3] Paul HARSIN – Étienne HÉLIN (edd.), *Actes du Colloque International de démographie historique. Problèmes de mortalité*. Paris 1964.

rozvinutější. Byly to Belgie a Francie. Svého nestudijního pobytu v obou zemích jsem využil k navázání kontaktu s belgickým Le Centre Pro Civitate, sdružením, financovaným bankou Crédit communal de Belgique, podporujícím regionální historická bádání a v jejich rámci i „lokální“ historickou demografií. Díky vstřícnosti této instituce jsem získal řadu základních publikací. Např. u nás tehdy nedostupnou třísvazkovou monografii prof. Rogera Molse o demografickém vývoji evropských měst ve 14. až 18. stol.,^[4] Paulem Harasimem a Étienne Héliem redigovaná akta mezinárodního historicko-demografického kongresu,^[5] soubor studií o lokální demografii v 17.–19. stol.^[6] Cennými akvizicemi byly Henryho a Fleuryho příručky o práci s matrikami^[7] a Henryho nové vydání jeho klasické Manuel de démographie historique.^[8] Tyto podněty nám velmi pomohly. Lumír Dokoupil, chtěl je využít francouzských a belgických podnětů, se tehdy ke svému prospěchu začal zabývat studiem francouzštiny.

První výsledky jeho historicko-demografických studií o populačním vývoji Moravské Ostravy a Vítkovic v letech průmyslové revoluce se objevily v roce 1966, krátce nato vyšla jeho monografie o demografickém vývoji ostravské průmyslové aglomerace v počáteční fázi industrializace (1967).^[9] Lumír Dokoupil byl mezi prvními pedagogy ostravské historické katedry, kteří začali důsledně naplňovat moderní požadavek: zapojovat studenty vyšších ročníků do vědeckých projektů katedry. Do demografických výzkumů angažoval i své studenty, a to převážně formou diplomových prací. V jeho diplomovém semináři vzniklo několik desítek monografií obcí: jednak těch, které byly zasaženy bezprostředně industrializací, dále těch, které je zásobovaly pracovními silami, a konečně obcí v zemědělských regionech, které měly poskytnout srovnávací materiál. Od poloviny 60. let se tedy stala historická demografie hlavní náplní vědecké práce Lumíra Dokoupila a je jí dodnes. Po příchodu Ludmily Čermákové-Nesládkové, naší absolventky, stážistky a aspirantky ve Slezském ústavu ČSAV, do pracovního kolektivu katedry historie PF v Ostravě 1974, se podařilo vybudovat nepřehlédnutelné pracoviště historické demografie, vlastně první mimopražské centrum, které se těšilo a dosud těší

[4] Roger MOLLS, *Introduction a la démographie historique des villes d'Europe du XIXe au XVIIIe siècle 1–3*, Louvain 1954, 1955, 1956.

[5] Paul HARSIN – Étienne HÉLIN (edd.), *Actes du Colloque international de démographie historique*, Liège 1963.

[6] D. VAN ASCHE-VANCAUWENBERGH et. al., *Cinque études de démographie locale (XVIIe–XIXe s.)*. Bruxelles: Pro Civitate-Collection historique 2, 1963.

[7] Louis HENRY – Michel FLEURY, *Nouveau manuel de dépouillement et d'explication de l'état civil ancien*. Paris 1965.

[8] Louis HENRY, *Manuel de démographie historique*. Genève-Paris 1967.

[9] Srov. Jana INDROVÁ, Bibliografie prací prof. PhDr. Lumíra Dokoupila, CSc. Za léta 1958–2014. In Aleš ZÁŘICKÝ et al., *Lumír Dokoupil. Z díla historického demografa*. Ostrava 2015, s. 615–625.

v odborných kruzích značné prestiži. Bohužel, zájem studentů/tek o tento druh práce postupně zcela opadl: studium matrik, sčítacích operátů apod. vyžaduje mnoho času a úsilí, a to jsou vlastnosti, kterých se velké části našich studentů nedostává. Tím spíše by ho bylo třeba, že historicko-demografická studia byla na našem pracovišti organicky vklíněna do studia problematiky historického procesu modernizace, což do značné míry změnilo jejich úhel pohledu (důraz na struktury sociální, etnické, kulturní apod.). – Více o tomto segmentu práce prof. Dokoupila bude psáno na jiném místě a jistě i zasvěceněji.

Postupně se ovšem paleta Dokoupilových zájmů rozšiřovala, jak to vyžadovaly poměry malé katedry, která musela obsadit řadu historických disciplín. Po mém návratu na vysokoškolskou půdu, díky politickému převratu v Listopadu 1989, jsem byl na počátku roku 1990 pověřen vedením katedry na Pedagogické fakultě v Ostravě a posléze na Filozofické fakultě Ostravské univerzity. Po téměř dvě desetiletí trvajícím odloučení jsme se s Lumírem Dokoupilem znova sešli na společném pracovišti. Sám jsem byl znova, už podruhé, postaven před úkol nalézt pro katedru jako celek společně sdílený projekt, který by přispěl k posílení vědomí o naší existenci nejen v odborných, ale i laických kruzích. Navázal jsem na své dřívější plány, které jsem, jsa z vysoké školy z politických důvodů vyobcován, nemohl začít realizovat: byl jím projekt regionálního, na oblast Slezska a severní Moravy zaměřeného historického biografického slovníku. Potřeba takového díla byla o to aktuálnější, že česká biografistika postrádala, vzdor mnoha pokusům je realizovat, dílo podobného charakteru nejen pro celek Čech, Moravy a Slezska, ale i pro jednotlivé regiony. V mezinárodním srovnání jsme tehdy zaostávali za Slovenskem, Rakouskem, Polskem, nemluvě už o např. o Německu, Francii ad. evropských zemích. Vrcholem trapnosti bylo, že kdo hledal poučení o základních životopisných údajích v českých zemích narozených resp. v nich působících osobností, byl odkázán na biografické encyklopedie rakouské, německé a polské. Našemu projektu se dostalo podpory ze strany vedení univerzity i Grantové agentury České republiky, takže od r. 1993 jsme mohli začít s vydáváním jednotlivých sešitů našeho Biografického slovníku Slezska a severní Moravy. O spolupráci se postupně přihlásilo více než sto spolupracovníků z domácích i zahraničních univerzit, vědeckých ústavů, muzeí, archívů ad. Ke spolupráci se přihlásil i Lumír Dokoupil, který se od 1. svazku díla stal mým nejbližším spolupracovníkem. Vzal na svá bedra výkonnou redakci díla, což mi jakožto vědeckému redaktorovi velmi usnadňovalo práci. Lumír převzal starost o spolupráci s tiskárnami, korektury, každodenní kontakt s externími spolupracovníky, zkrátka úkoly, pro které byl svými osobními vlastnostmi obdařen: důslednost, trpělivost, pečlivost. Proč nepřiznat, že mi i našemu „dvornímu“ tiskaři mag. Kazimierzovi Gajdzicovi jeho pečlivost, hraničící občas až s pedanterií a puntičkářstvím, nejednou „lezly na nervy“. Vzdor jeho umíněnosti se však vždy našlo řešení a hlavně, dílo bývalo dotaženo až do příslušném čase dosažitelné dokonalosti. I když jsme původně předpokládali, že dílo obsáhne

12 sešitů, zájem veřejnosti na straně jedné i dobře pracující kruh spolupracovníků způsobily, že na základní řadu o 12 svazcích navazovala další tzv. Nová řada (opět 12 sv.), a dílo jako celek je aktualizováno v několikaletých odstupech tzv. suplementy (dosud 2 sv., třetí v redakční přípravě).^[10] Není třeba připomínat, že dnes již více než dvacetiletá spolupráce na společném díle nás sblížila i osobně, každý toho o tom druhém víme dost, přes rozdílné povahy známe hranici, kdy je třeba začít hledat kompromis resp. konsensus.

Ke vzájemné spolupráci nás svedly ještě mnohé další projekty: malý, laikům určený slovník dějin Slezska,^[11] velkoryseji zaměřená Kulturně historická encyklopedie Slezska a severovýchodní Moravy, kterou jsme v týmu prof. Jiří Svoboda, prof. Lumír Dokoupil a prof. Milan Myška nejprve vyprojektovali a opatřili heslářem, obsadili autorsky a zredigovali do konečné podoby v rámci Ústavu pro regionální studia Ostravské univerzity.^[12]

Mám-li shrnout své úvahy o vzájemné spolupráci s prof. Lumírem Dokoupilem, nemohu než vyslovit podiv, že se ji podařilo udržet po několik desetiletí bez vážnějšího narušení a neřešitelných konfliktů, což nejen v našem oboru, ale vůbec ve světě vědy není právě obvyklé. Nebylo tomu tak proto, že bychom byli osobnosti „bezkonfliktní“, což je jen eufemismus pro osoby „bez vlastních názorů“. Názorový konsensus jsme nacházeli obvykle při řešení praktických úkolů, jejichž realizace by jinak nebyl možná. A samozřejmě také proto, že jsme vše posuzovali z výšin jistého nezbytného nadhledu, který byl schopen překrýt zanedbatelné maličkosti. Nermalou roli sehrály kontakty osobní, často u sklenice piva, láhvinky dobrého vína, ať už v prostorách katedry, „pivní fakulty“ (jinak prvorepublikové historické hospody ostravských intelektuálů U Rady) nebo na našich letních sídlech, chatách a chalupách v Beskydách na Morávce. Pro ty mladší mohu posloužit radou: ne všechny nejlepší projekty se rodí na vědeckých symposiích a konferencích. Uvolnění od každodenního napětí, jež nastoupí u láhve dobrého vína, ať už kdesi v pohostinné vinárně nebo na horské chalupě, dalo už vzniknout řadě originálních námětů a nápadů, o čemž oba – ať už oslavenec nebo já, můžeme vydat svědectví.

Milan Myška

[10] Srov. Milan MYŠKA, *Biografický slovník Slezska a severní Moravy. Úvaha o smyslu a koncepci regionálních biografických slovníků*. In M. Dyrda – J. Mozga (eds.), *Górny Śląsk. Dokumentowanie dziejów lecnictwa ze szczególnym względniem na ziem dawnych księstw Cieszyńskiego i Opawskiego*. Katowice 2007, s. 116–125. Nověji Aleš ZÁŘICKÝ, *15 let Biografického slovníku Slezska a severní Moravy*. In Marie Makariusová – Pavla Vošahlíková (eds.), *Metodické problémy moderní biografistiky*. Praha 2010, s. 86–91.

[11] Vladimíra VANÍČKOVÁ – Lumír DOKOUPIL (eds.), *Encyklopedie Slezska. Maketa*. Ostrava 2000. Druhé vydání ve dvou svazcích Moravský Beroun 2002.

[12] Lumír DOKOUPIL – Milan MYŠKA – Jiří Svoboda, (eds.), *Kulturněhistorická encyklopedie Slezska a severovýchodní Moravy*. Sv. 1 (A–M), Sv. 2 (N–Ž). Ostrava 2005 a nové vydání v jednom svazku 2014.

RECENZE

Jaroslav ČECHURA

Sex v době temna. Sexuální život na českém jihu v prvním století Schwarzenberků (1660–1770). Praha, Rybka Publishers 2015, 654 s. ISBN 978–80–87950–14–2

Jednou ze zajímavých novinek letošního roku je obsáhlá monografie Jaroslava Čechury *Sex v době temna*. Po obširném vytěžení bohatého archivního materiálu, zejména výslechových protokolů vrchnostenského úřadu v Třeboni a jednotlivých městských soudů ze stejnojmenného panství z období 1660–1770, se v ní autor pokouší zodpovědět otázku, jak vypadal sexuální život jihočeských schwarzenberských poddaných v době „temna“ i počínajících osvěcenských reforem a jak byl sex vlastně vnímán tehdejšími prostými obyvateli jihočeského venkova, stejně jako jak se dívali na sexuální život svých poddaných příslušníci elit v čele s knížecími majiteli panství. Dotýká se ale i mnoha dalších významných problémů, jako je metodika dějin venkovského lidu, otázky geografické mobility poddaných, sociální disciplinace aj. Vzhledem k zaměření našeho časopisu se v této recenzi soustřeďuji jen k problematice sexu, která má mnoho styčných bodů s historickou demografií, a dalších otázek se dotýkám jen zběžně, už proto, že autor své výklad k nim zaměřuje silně polemicky, takže recenzní poznámky k nim by si vyžádaly neúměrně mnoho místa.

Základním pramenem, o který se Jaroslav Čechura ve své práci opírá, jsou výslechové protokoly z městských a vrchnostenských archivů, doplněné vyjádřeními vrchnostenských úředníků a rozhodnutími knížete, v menší míře i manuály apelačního soudu v Praze. Je nutno zdůraznit, že v tak rozsáhlém měřítku jako on výslechové protokoly u nás dosud pro dějiny venkovského lidu nikdo nevyužil, i když tematicky obdobné práce založené na zmíněném prameni (P. Matlas, J. Dibelka) se již objevily. Dalším Čechurou hojně využívaným pramenem jsou poddanské seznamy, z nichž autor čerpá především životní data jednotlivých aktérů. Někdy je rozšiřuje i o data získaná z farních matrik, ovšem v míře poměrně dosti skrovné. Použitými prameny je dáno, že ve středu autorovy pozornosti je pouze určitý výsek sexuálního života třeboňských poddaných, tj. sexuální kontakty chápáné a vyšetřované jako delikt, tedy hlavně smilstvo a cizoložství, případně zoofilie a incest, a to ještě jen v těch případech, kdy se dostaly před soud. Pokud jde o „prosté smilstvo“, bylo tomu tak v případech, že styky nezůstaly bez následků, tedy v případech narození nemanželských dětí, sporů o paternitu, v případech odložení nebo vražd nemluvňat a podobně, výjimečně i jindy, totiž když pachatele někdo udal. Tím je ovšem dáno, že zcela mimo autorův zájem zůstává manželský sex, o němž toho sice prameny mnoho neprozrazují, ale přece jen se o něm něco

lze dozvědět, například sledováním sezónnosti porodů nebo rekonstrukcí rodin na základě matrik, která umožňuje sledovat délku plodného období vdané ženy a meziprodní intervaly. Protože však statistiku autor nemá příliš v lásce, do tohoto nelehkého úkolu se nepouští a čtenář nalákaný názvem práce bude tuto tematiku hledat v práci marně. Čechurova kniha však toho mnoho neříká ani o těch případech mimomanželského styku, které zůstaly „bez následků“, případně byly řešeny včasným sňatkem, trestem v rámci pravomoci vesnického rychtáře apod., takže se nestaly předmětem vyšetřování. I zde by pomohla rekonstrukce rodin, zejména sledováním podílu předčasných porodů prvního pořadí. Takový postup např. ukázal, že ve farnosti Jablonec nad Nisou se v poslední čtvrtině 18. století čtvrtina zdejších nevěst vdávala těhotná (zatímco tu téměř chyběly nemanželské děti). Nevycítám autorovi, že časově náročnou rekonstrukci rodin nepodnikl, zabralo by to možná dalších několik let práce, ale mohl alespoň čtenáře na výsledky práce jiných upozornit, stejně jako na jistá omezení platnosti svých závěrů, daná velikostí zkoumaného vzorku. Vždyť roku 1750 žilo na panství 13,5 tisíc lidí, tedy asi 3,5 tisíce žen v reprodukčním věku, ale jen u 208 z nich soupisy poddaných zaznamenávají narození jednoho nebo několika nemanželských dětí, což představuje 6 % relevantního souboru. I když vezmeme v potaz nepřesnost a neúplnost evidence, nelze přehlédnout, že je to jen zlomek žen, které by nás zajímaly a které přitom nepochybně žily intenzivním sexuálním životem. Je tedy otázkou, nakolik jsou vytěžené výpovědi reprezentativní pro celek populace. Některé z nich nepochybně ano, zjevně totiž odrážejí tehdy všeobecně rozšířené názory, jiné ale spíše jen reprezentují postoje části populace, které rozhodně nemusely být pro její celek typické, nemluvě o tom, že autor nikde neuvádí zásady, podle nichž podnikal vlastní výběr citovaných pramenů.

V úvodní kapitole dila Jaroslav Čechura po obligátním rozboru domácí i zahraniční literatury seznamuje čtenáře v hrubých obrysech s Třeboňskem v daném období, přičemž dospívá k závěru, že pro ně byla za silně paternalistické schwarzenberské správy příznačná „jistá poměrně stabilní rovnováha“, bránící otevřeným sociálním konfliktům, což se odrazilo i v poměru vrchnosti k sexuální delikvenci. Velmi důkladně pak rozebírá svoji pramennou základnu, zejména výslechové soudní protokoly. Snad jako první u nás objasňuje zevrubně způsob, jakým vznikaly, a jejich rozbohem dospívá k přesvědčení, že relativně věrně reprodukuje názory vyslychaných osob a relativně spolehlivě informují o jejich činech, aniž by ovšem zcela přehlížel možnosti jistého zkreslení. Myslím, že zkreslení mohlo být přece jen větší, než autor připouští, že výpovědi delikventů byly jejich obrannými strategiemi ovlivněny víc, než se na první pohled zdá. Protokoly a jejich průvodní materiál ovšem neinformují jen o vyšetřovaných „skutcích“, ale poskytují značné množství nejrůznějších informací z oblasti sociální, hospodářské a právní, například o způsobu obživy delikventů i jiných osob, o sirotčí péči, o migracích apod. Jaroslav Čechura má cit pro to takové útržkovité poznámky využít v maximálně možné míře a daří se mu to i v současné práci. V každém případě bych ale ještě

více než autor počítal s účelovostí výpovědí, sledujících snahu neprozradit, co není nutné, a „vinu“ vyslýchaného bagatelizovat.

Za důležitý pramen považuje J. Čechura rovněž dochovanou „soukromou korespondenci prostých lidí“, kterou řadí mezi egodokumenty. Většinou přitom jde o supliky podávané vrchnosti. Autor si ale neklade otázku, zda v případě suplik lze skutečně mluvit o egodokumentech, protože byly vždy koncipovány účelově, často za pomoci jiných osob, a jen do jisté míry vyjadřují skutečné mínění poddaných. Několik kusů z Třeboňska jsou ovšem skutečné dopisy, tedy egodokumenty par excellence, což značně rozšiřuje dosud známý korpus těchto pramenů, do něhož J. Čechura již dříve přispěl svými objevy z doby povstání 1680. Škoda jen, že čtenáři připomíná právě jen svoje objevy a o jiných autorech nebo editorech, jako byl např. F. Roubík, mlčí.

Škála jednotlivých problémů, kterým J. Čechura věnuje pozornost, je neobyčejně široká a pestrá. Autor začíná vývojem četnosti projednávaných případů v jednotlivých staletích a ukazuje, že v době předbělohorské k soudnímu postihu sexuálních deliktů docházelo poměrně vzácně (což ovšem neznamená, že sexuální delikty neexistovaly, ale pouze byly vyřizovány jinak, například v rámci rychty). Počet stíhaných případů roste až za schwarzenberské éry, přičemž jejich křivka stoupá daleko strměji než počet obyvatel panství a dosahuje vrcholu kolem roku 1730, načež mírně klesá. Roku 1670 byla v poddanských seznamech k jménu 54 žen připojena „podkova“, označující nemanželské dítě, roku 1750 jich bylo 208, nemanželských dětí pak 254. Nepatrný pokles po roce 1730 autor přičítá nikoliv „umravnění“ poddaných, ale méně pečlivé registraci, růst do roku 1730 považuje naopak za „prokázaný“. Nebyl bych si tím tak jistý, i zde mohlo jít zčásti o důsledek postupného zlepšování evidence. K zpřesnění podávaného obrazu opakují, že počet svobodných matek v seznamu z roku 1750 představuje asi 6 % počtu žen v reprodukčním věku. Jak přitom autor výslovně uvádí, počet případů projednávaných před soudem je ještě mnohem nižší, což je nutné vzít v úvahu při hodnocení reprezentativnosti uváděných výpovědí.

Velmi zajímavé informace přináší čtvrtá kapitola, nazvaná „aktéři sexu“, kde se autor snaží zjistit sociální charakter „hřešících“ párů. Jak ukazuje, velmi časté byly pohlavní styky mezi sedlákem a děvečkou, které přitom měly různou motivaci i formu. Docházelo ke stykům jednorázovým i déledobým, například když selka pro svůj vyšší věk muže sexuálně neuspokojovala, „skutky“ byly dobrovolné i násilné. Poměrně často docházelo i ke stykům hospodářových synů s děvečkami, v použitých pramenech však marně hledáme styky starších selek s mladším čeledínem. Zcela běžné byly naopak styky mezi čeledínem a děvečkou. K navázání sexuálních kontaktů uvnitř selské domácnosti přispívalo společné bydlení, vždyť čeleď i děti běžně spaly ve stejné místnosti jako hospodář s hospodářkou, stejně jako spala čeleď obojího pohlaví společně ve chlěvě. Máme ovšem doloženo i několik styků farářů s děvečkami, poměrně často se prohřešovali se svými služebnými dívkami měšťané. Výše peněžité pokuty pro „hříšníky“ přitom byla

odstupňována podle jejich sociálního postavení. Jako aktéři zakázaného sexu se dále objevují často vojáci, především po propuštění z armády, odkud si přinesli dosti drsné mravy, ale také „neznamí vojíní“, na které bývalo zvykem, jak ukázal již J. Dibelka, „shodit“ otcovství, pokud skutečný otec nechtěl být poznán a se svobodnou matkou se nějak vyrovnal. Bez zajímavosti nejsou ani údaje o „topografii sexu“, shromážděné v páté kapitole. Běžným „místem činu“ byl selský statek, včetně světnice, kde se odehrával i za přítomnosti řady lidí, dále komora, chlív, stodola i další budovy, v pleněru pak často les (časté místo znásilnění), různé boudy sloužící např. k hlídání polí, ke „zlému skutku“ ale mohlo dojít i na setmělém náměstí některého městečka, běžněji ovšem v měšťanských domech, vyloučit nelze ani fary, zvonice, dokonce ani kostel. Zámečtí sloužící několikrát zhřešili i přímo v budově zámku, dokonce i v pokoji zámeckého hejtmana nebo v panském sále. Oblíbeným místem pro navazování kontaktu, ale nezřídka i pro dokonání „zlého skutku“ byla hospoda. V této souvislosti zaujme zejména fakt, že ženy, zejména služebné, často navštěvovaly bez doprovodu hospodu a setrvaly v ní někdy až do rána. Dosavadní bádání, zejména národopisné, zdůrazňovalo spíše přísnou kontrolu nad mládeží ze strany rodičů nebo – v případech čeledi – hospodářů. Zbývá tedy otázka, jak početná skupina pravidelných návštěvnic hospody byla.

Dobře dokumentována je skutečnost, že snad polovina dívek vyšetřovaných kvůli otěhotnění měla před „osudným“ zhřešením pohlavní styk již s jiným mužem nebo i muži. Přitom ovšem se ve formulacích některých dokumentů, jako byly svatební smlouvy, setkáváme s vysokým hodnocením panenství. Například roku 1704 se z takové smlouvy dozvídáme, že poctivost „nad stříbro a zlato vážena jest“, takže ji panna nevěsta staví – před jalovicí a krávou – na první místo ve výčtu toho, co ženichovi přináší. Otázkou tedy zůstává, do jaké míry je chování zkoumaného vzorku charakteristické pro celou populaci, zda nejde právě o ty sexuálně nejaktivnější dívky, případně dívky znásilněné.

Velmi dobře je v Čechurově práci dokumentována otázka manželského slibu. V naší literatuře se v poslední době objevuje pod vlivem zahraniční literatury často tvrzení, že ve vesnickém prostředí raného novověku dlouho přežívalo předtridentské chápání sňatku, jehož konstitutivním aktem měl být slib, nikoliv církevní požehnání, a že v důsledku toho rodiče nebránili v pohlavním styku svým dětem v období od slibu do církevní svatby. Poměrně bohatá dokumentace snesená Jaroslavem Čechurou pro to nepřináší nejmenší doklad. Ukazuje naopak, že slib manželství byl často jen záminkou k získání dívčí povolnosti, že nemusel být míněn vážně, zejména v alkoholovém opojení, že o něm rodiče nemuseli vůbec vědět. V průběhu 18. století navíc docházelo k oslabování jeho závaznosti, a to současně s přibýváním případů, kdy muž ženě nic neslíbil. Řada svobodných matek se přitom vcelku bez námitek spokojila s hmotným odškodněním a na slíbeném manželství netrvala. Záleželo ovšem i na vrchnosti, zda slíbený sňatek povolí, v tom se její strategie dosti proměňovala podle konkrétní situace. Poměrně dosti často bývalo nechtěné otěhotnění výsledkem násilí ze strany muže. Při četbě

některých protokolů se neubráníme zděšení, s jakou samozřejmostí mnozí muži tento fakt přiznávali. Stejně ovšem zarazí, s jakou otevřeností delikventi, muži i ženy, své tělesné kontakty s druhým pohlavím popisovali.

Pozoruhodné jsou i výpovědi, kde se výslovně mluví o lásce a milování mezi partnery. Mluví o nich často nejen delikventi, ale i vrchnostenští úředníci ve svých relacích vrchnosti. Takovéto výpovědi by snadno mohly svádet k představě o důležitosti lásky v dnešním slova smyslu při uzavírání sňatku mezi poddanými. Jisté emoce nepochybně při navazování milostného vztahu a v myšlenkách na sňatek hrály svou roli. Je ovšem otázka, co se výrazem „milovat“ vlastně mínilo. Že to nemusela být žádná romantická láska, vyplývá např. z následujících slov vyslychaného selského synka: „Když jsem šel opilý v noci z hospody, dopustil jsem se té hlouposti, že jsem s ní v noci třikrát obcoval..., žádný sňatek jsem jí neslíbil, nemohu se s ní oženit, protože ji nemiluji... Nebyla by užitečná a ani by se nehodila jako hospodyně na grunt, který jsem zdědil po svém otci, tak ji nemiluji.“ Slovo milovat tedy mohlo mít i podstatně jiný obsah, než mu dáváme dnes.

Díky Jaroslavu Čechurovi se bezpečněji orientujeme i v problematice antikoncepce praktikované v lidových vrstvách. Z četných dokladů citovaných autorem vyplývá jasně, že v tomto prostředí, a to jak ve městech, tak i na venkově, byly známy a běžně aplikovány prostředky proti otěhotnění i prostředky vedoucí k indukovanému potratu. Čechura přitom výrazně rozšiřuje v tomto směru poznatky Aleny Šubrtové získané studiem smolných knih. Stejně jako ona uvádí mezi používanými abortivy jalovec chvojku a blíže nespecifikovaná koření, nápoje a prášky, jako často používaný prostředek se však u něho objevuje i zaječí sádlo, výjimečně i víno s šafránem, hřebíčkem a květem, odvar z hrachu nebo z česneku i jakási „říšská jablka“, ale také (podobně jako u Šubrtové) tlak na břicho, stahování, svazování, válení po zemi, skákání. O účinnosti některých prostředků je ovšem možno oprávněně pochybovat. Vyslychaným ženám je opatřil milenec, jiné je sháněly samy u lékařů, ranhojičů, lékárníků i kořenářek, občas předstírajíce, že je chtějí na jiné nemoci, například na žloutenku. Jako abortivní prostředek uvádí Čechura i „vopelku“, což podle něho měla být „jakási pochutina, jež měla vyvolat potrat“. Ve skutečnosti šlo o obyčejnou placku z nekvašeného těsta; pokud měla vyvolat potrat, muselo se zajisté do ní něco přidat. Základním antikoncepčním postupem byl zřejmě coitus interruptus. Jeho aplikace byla až dosud bezpečně známo jen ze slechtického prostředí na sklonku doby předbělohorské, a to díky Elišce Kateřině Smiřické, která ji sama aplikovala a poté podrobně popsala. Pro vesnické prostředí 18. století jsme se až dosud museli spokojit jen svědectvími o neurčitých slibech mladíků, „že se nic nestane“. Čechura nyní jednoznačně dokládá pro zkoumanou dobu znalost principu přerušovaného styku i jeho běžné využívání v městském i vesnickém prostředí. Kromě toho uvádí i další variantu – ukončení styku před ejakulací, tedy to, co katoličtí teologové nazývali amplexus reservatus. Dostí rozšířené zřejmě bylo i naivní přesvědčení, že první styk zůstane bez následků. Čechura mluví i o perorální antikoncepci, ovšem uvedené příklady

jsou vesměs nejasné a lze je interpretovat spíše jako užití abortiv. Všechna uváděná svědectví se ovšem týkají mimomanželského styku, případná antikoncepce v manželství zůstává dále velkou neznámou. Určité nepřímé důkazy by opět mohla přinést systematická excerpce matrik.

Ve výpovědích shromážděných Čechurou se hojně dává sex do souvislosti s alkoholem. Většinou se mluví o opilých mužích, ale nechybějí ani opilé ženy nebo milenecké dvojice. Opilstvo ovšem mohla být uváděna i účelově jako polehčující okolnost. Poměrně značnou pozornost věnuje autor otázce, do jaké míry byl sex předmětem zájmu vesnické a maloměstské veřejnosti, a reakcemi poddaných na nelegitimní těhotenství, přičemž ho zajímají zejména jejich útoky (včetně útoků k vojsku) jako prostředku umožňujícímu vyhnout se důsledkům.

Samostatnou kapitolu věnuje Čechura, jak to nazývá, „nestandardním“ formám sexuálního chování. Na prvním místě je to incest, který chápe značně široce jako jakékoliv styky přehlížející překážky příbuzenství stanovené církevním právem. Styk v prvním stupni příbuzenství, tedy incest ve vlastním slova smyslu, přitom na panství vůbec doložen není, v některých případech jde jen o příbuzenství nepokrevní (např. styk s dvěma sestrami). Zde by bylo dobré terminologii poněkud upřesnit. Zcela ojediněle se setkáváme se sodomií (zoofilii), homosexuální chování se pak ve výslechových protokolech nevyskytuje vůbec. Zajímavá je osobní angažovanost knížete při získávání papežského dispenzu, která podle mne nesvědčí ani tak o knížecím paternalismu, jak soudí J. Čechura, ale spíše o trvajícím respektu k církevním normám.

Velmi zajímavá je kapitola o trestech. Ukazuje, že až na vzácné výjimky způsob trestání sexuálních deliktů nijak neodpovídal drakonickým celozemským normám, jako byl Koldínův zákoník, Josefina z roku 1709 nebo Teresiana, že byl zpravidla mnohem mírnější a někdy dokonce bylo od postihu upuštěno. Jaroslav Čechura v tom vidí jeden z hlavních argumentů proti teorii sociální disciplinace, s níž usilovně polemizuje v celé práci. Z trestů ukládaných vrchností nebo městskými soudy se připomíná zejména stání žen a někdy i mužů s černou svící před kostelem (od něhož se ale počátkem 18. století upustilo), zejména v 18. století pak navlékání železného kruhu na krk a výprask karabáčem, a to i při trestání žen, ve městech se objevuje i vsazení do železné klece, obecně pak vězení, postupně nahrazované nucenými pracemi v okovech, peněžité tresty, vysoké hlavně ve městech, vzácně i vypovězení. K tomu přistupují ještě alimenty vůči „zmrhané“ dívce, pokud nedošlo ke svatbě. Jsou to věci většinou známé z národopisné literatury, avšak jen u Čechury najdeme jednoznačné časové zařazení a vývojové tendence, což nesporně je jedním z významných kladů jeho práce.

Historického demografa pochopitelně zaujmou dvanáctá a třináctá kapitola, věnovaná věkovým a genderovým aspektům. Závěry, k nimž J. Čechura dospívá, ovšem v tomto případě nejsou žádným velkým překvapením. Autor zjišťuje, že „věk kolem sedmnácti osmnácti let představuje u mladých žen jakousi poměrně časnou hranici sexuálního chování“. Podařilo se mu najít jen velmi málo porodů

nemanželských dětí ve věku 15–17 let, nejmladší svobodná matka měla v době porodu 14. To jsou čísla známá ze studia sňatkového věku na jiných panstvích. Autor se přitom podivuje nad tím, že se v případě sňatků mladých provinilců nikdo nepozastavoval nad jejich nízkým věkem, resp. neplnoletostí. K tomu je možno dodat, že sňatek byl církevním úkonem a církevní právo takový věk připouštělo. Nevelký podíl zaujímaly i svobodné matky ve věku 40–50 let, početně naopak byly zastoupeny „třicátnice“. Zajímavé je však zjištění, že řada žen, zejména v 18. století, měla nemanželských dětí několik, v jednom případě i pět. „Hříšnice“ většinou pocházely z podružské vrstvy. Ani ty však nemusely zůstat neprovdané, musely se ovšem spokojit s ženichem odpovídající „kvality“ (obdaňkovaný voják, chudý vdovec). Poměrně macešsky jsou pojednány nemanželské děti, autor se například spokojuje při stanovení jejich podílu jen s celozemským průměrem, nepochybně přínosnější by bývalo bylo jejich podíl zjistit na základě matrik z Třeboňska (samozřejmě s vědomím jejich nespolehlivosti). Pokud jde o muže, i mezi nimi bylo několik jedinců velmi nízkého věku (15–17 let), vesměs až po roce 1720, ale nebylo jich mnoho. Jejich partnerky přitom někdy byly i dvakrát starší než oni. Ani u mužů nízký věk nebyl, jak se zdá, překážkou sňatku, pokud se vrchnost nad ním pozastavovala, tak jen proto, že si kladla otázku, zda tak mladý chlapec byl vůbec fyzicky schopen svého činu. Kromě těchto otázek se autor v závěru kapitoly dotýká i sexuálních přečinů starších mužů, vysloužilých vojáků, jedinců, kteří přivedli do jiného stavu několik žen, Židů a lidí na okraji společnosti.

Závěr práce poněkud překračuje tematiku jednotlivých kapitol, autor v něm nejen shrnuje své nejvýznamnější poznatky, ale především (stejně jako v úvodu a na mnoha místech textu) ostře polemizuje s dosavadní českou agrární historiografií pro schematičnost a jednostrannost jí podávaného obrazu poddaného a jeho vztahu k vrchnosti, obecně pak s teorií sociální disciplinace. Proti starším pracím staví svou monografii a zejména její mikrohistorickou metodu, která je podle něho schopná podat plnější obraz minulosti našeho venkova, jeho každodennosti, která se nevyčerpávala konflikty s vrchností, a zejména aktivní podíl jednotlivých aktérů z řad venkovského lidu na tvorbě historie. Tyto teze by si vyžádaly samostatné pojednání. Zde bych jen poznamenal, že s výjimkou jihočeské historické školy, na niž má zvláště spaden, vlastně autor nikoho nejmenuje a že obraz starší historiografie byl přece jen pestřejší a můžeme se v ní setkat s řadou podnětů, s nimiž on přichází jako s novinkami. Stačí jmenovat Františka Kutnara a jeho zájem o egodokumenty, dávající nahlédnout do „sociálně-myšlenkové tvárnosti“ venkovského lidu. Jeho díla bych rozhodně pod Čechurovu nálepku neřadil.

Vraťme se však k obsahu Čechurovy knihy. Není sporu, že je to práce zajímavá. Každý nezaujatý čtenář musí obdivovat úsilí, které bylo nutno vynaložit k zpracování tak rozsáhlého materiálu, stejně jako schopnost ve studovaných textech najít nejrůznější významové roviny a dospět k zajímavým a z velké části zcela novým poznatkům. Zároveň si ovšem musí položit otázku, zda právě autorem

zvolená cesta umožňuje opravdu zásadně nový pohled, a musí si ji položit hned z několika důvodů. Pokud jde o mne, spatřuji první nedostatek recenzované práce v tom, že téměř nebere na vědomí, co již k věci bylo napsáno u nás i v zahraničí (stačí připomenout rozsáhlou zahraniční literaturu k antikoncepci nebo svobodným matkám). Autor postupuje tak, že k jednotlivým problémům vyhledává jednotlivé obsahově bohaté protokoly, případně další prameny, zevrubně rekonstruuje život jednotlivých aktérů a rozsáhle a zajímavě každý dokument komentuje. Tento komentář by ovšem mohl být ještě zajímavější, pokud by autor vzal v úvahu podněty z prací jiných, například úvahy o počátku pohlavní zralosti v minulosti apod. Kromě prací historiků a historických demografů se tu nabízejí i práce etnografické, které autor zcela pomíjí. Navíc by komparace s výsledky práce jiných umožnila lépe poznat specifika jižních Čech a zvážit, nakolik mají jím získané poznatky obecnější platnost a nakolik jsou tak nové, jak nezasevěný čtenář může soudit. Dalším problémem, o kterém již byla řeč, je reprezentativnost vytěženého souboru výpovědí (z něhož autor navíc vybírá jen některé) pro celek třeboňské populace. A konečně se lze tázat, zda interpretace jednotlivých výpovědí musí být tak jednoznačné, jak autor soudí. Třebas ze zmínky, že muž psal ženě z vojny, aby za ním přijela, myslím nelze vyvodit, že si manželé „mezi sebou vyměňovali dopisy“, mohlo jít o jeden list, který ani manžel nemusel sám psát a manželka si jej musela dát přečíst. Na několika místech Čechurova textu se můžeme setkat i s evidentně nepřesnými interpretacemi pramenů, zejména německých, které někdy mohou i znemožnit hlubší výklad věcí, jak je tomu například v otázce nasazování „čepičky“ těhotným svobodným ženám.^[1] Naštěstí jich není mnoho.

Interpretace jednotlivých výpovědí v sobě vždy skrývá nebezpečí subjektivního výkladu a nejinak je tomu i v recenzované práci. Za základní prostředek mikrohistorie, který má zabránit svévolné interpretaci, je považována kontextualizace. Tu myslím autor zvládá dobře, pokud jde o bezprostřední kontext jednotlivých „skutků“, ale širší sociální kontext podle mne v práci chybí. Zejména seznámení s poměry na třeboňském panství považuji za příliš stručné a místy i sporné. Postrádám například konkrétní informaci o vývoji sociální diferenciaci na panství, zejména o narůstání podružské vrstvy, typické v té době pro celé Čechy. Právě její růst mohl být jedním z faktorů zjišťované kvantitativní i kvalitativní dynamiky sexuální delikvence. Otazník vyvolává i autorův neustálý důraz na paternalistický

[1] Autor tak překládá německý výraz „haube“. Ve skutečnosti šlo o čepec, charakteristickou pokrývku hlavy vdaných žen, jejímž nasazením byla demonstrována ztráta panenství. Zvyk je běžně popisován našimi národopisci. Dodejme ještě, že „brechhaus“ není drtírna, ale pazderna, vopelka nebyla „jakási pochutina“, ale obyčejná placka. Zmiňovaná „španělka“, pak asi nebyla španělská kytara, ale spíše stejnojmenná vycházková hůl, a vyslýchaný delikvent se sotva mohl v 18. století živit pletením ponožek (Strumpf stricken), ale spíše punčoch, které byly důležitou součástí tehdejší módy.

charakter schwarzenberské vlády. Jednání jejích úředníků podle něho bylo korigováno „ekonomickým pragmatismem“, ale také „paternalismem“, takže výsledkem byla „poměrně stabilní rovnováha“. Jak autor dodává, „bezpečným indikátorem pro to je skutečnost, že se schwarzenberskému Třeboňsku, ale i jiným tamním panstvím toho rodu vyhnuly jak selské rebelie roku 1680, tak i povstání 18. století, jež kulminovala v roce 1775. Nedošlo tu například ani k robotní stávce, kterou zachycujeme na sousedním buquoyském panství Nové Hrady.“ Obraz, který podávají práce J. Prokopa, J. Petráně a J. Svobody, je ale poněkud jiný: Roku 1738 byla protirobotním hnutím zasažena téměř všechna jihočeská panství rodu včetně Třeboně, na dvou z nich zasahovalo vojsko (Orlík, Chýnov). K protirobotnímu odporu na žimutickém dílu třeboňského panství došlo i za velkých nepokojů roku 1742, i ten byl potlačován vojskem. Jihočeská panství Schwarzenberků nebyla ušetřena ani velkého povstání vyvolaného hladomorem roku 1771 (Protivín, Staré Sedlo-Orlík) a odpor zde pohasl, podobně jako jinde, až po tvrdých trestech vůči vůdcům. Není ani pravda, že se panství Třeboň vyhnulo povstání roku 1775, právě za jeho letní fáze tu proběhla měsíc trvající robotní stávka. Spory o roboty se přitom na panství Třeboň vlekly permanentně od roku 1742 až do roku 1782, paralelně probíhal i poddanský spor na inkorporovaném statku Bzí, kde tamní správce dokonce pod jeho dojem navrhol dát odvést všechny hospodáře na vojnu. Podobně tomu bylo i na jiných statcích včetně Českého Krumlova, obecně známý spor hlubockých poddaných o Blata, vlekoucí se od roku 1719 až do roku 1865, pak snad ani není třeba zmiňovat. Aby mi bylo rozuměno, v žádném případě nepopírám, že v politice schwarzenberské vrchnosti a jejích úředníků existovaly silné rysy paternalismu, jen chci ukázat, že v ní byly přítomny i jiné tendence a že vytržením několika případů lze doložit cokoliv.

Kvalitativní rozbor individuálních svědectví skýtá nepochybně široké možnosti poznání, korigující dosavadní strukturálně koncipované výklady, ale zároveň s sebou přináší i značné nebezpečí subjektivního výkladu. Pokud jde o problematiku sledovanou v Čechurově práci, za vhodný protipól autorem zvoleného postupu považuji kvantitativní analýzu. Jak cenné výsledky může kombinace obou postupů přinést, dokládají například práce J. Schlumbohna nebo pro české prostředí monografie Hermanna Zeitlhofera a Alice Velkové. Nemyslím přitom jen na demografickou statistiku, ale i na zpřesnění údajů o početnosti zkoumaného souboru, přesné kvantitativní postižení konstatovaných změn (místo neurčitých výkladů, že počet případů stoupá nebo klesá, že takových případů je „nemálo“ apod.). Monografie Jaroslava Čechury rozhodně stojí za přečtení, její přínos pro poznání českého venkova v 18. století je nesporný, rozšíření metodického aparátu by jej ale mohlo nepochybně podstatně prohloubit.

Eduard Maur

Radek LIPOVSKI

Lidé poddanských měst Frýdku a Místku na sklonku tradiční společnosti (1700–1850). Ostrava 2013, Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě 2013, 495 s., ISBN 978-80-7464-194-7.

V poslední době u nás postupně přibývají práce věnované problematice, která dlouho ležela stranou zájmu české historiografie (s výjimkou historiografie právní) – k problematice transferu majetku ve vesnické společnosti raného novověku s přesahem do 19. století. K starším monografiím Alice Velkové (Štáhlavy) a Dany Stefanové (Frýdlant–Liberec) se v loňském roce přiřadila mimořádně zdařilá práce Hermanna Zeitlhofera (Kapličky), o níž referoval náš časopis v minulém čísle, v tisku je Koumarova monografie o Mělnicku. V roce 2013 rozšířila počet těchto titulů další práce, tentokrát z moravsko-slezského pomezí a z prostředí venkovských měst, která až dosud zůstávala stranou odborného zájmu. Společným rysem zmíněných monografií je jednak zaměření na transfer majetku sledovaný v širším kontextu dějin rodiny a demografického vývoje daných lokalit, jednak kombinace kvantitativního a kvalitativního studia. Jinak řečeno, propojení obecných trendů s dějinami jedinců, mezi nimiž transfer probíhal.

Pracovník Ostravské univerzity Radek Lipovski ve své monografii o Frýdku a Místku navázal na uznávanou badatelskou tradici svého pracoviště, které dosáhlo vynikajících výsledků právě ve studiu demografického vývoje ostravské oblasti v předvečer, v počátcích a průběhu její industrializace. Kvantitativní analýzu opírá o matriky, kdežto kvalitativní analýzu o pozůstalostní spisy. Zatímco matriky jsou u nás ke studiu demografického vývoje intenzivně využívány již dlouho, studium pozůstalostních spisů v tak velkém rozsahu, s jakým se setkáme v jeho práci, je spíše výjimečné. Považuji proto za velmi přínosnou podrobnou diplomatickou analýzu tohoto pramene (představeného i bohatými obrazovými přílohami), kterou autor podává v úvodní části, stejně jako zasvěcený přehled o využití tohoto pramene v zahraniční produkci.

Obě zkoumaná města se v 18. století stala významnými centry soukenického řemesla a zároveň tvořila důležitá střediska okolní plátenické výroby, zejména centra obchodní, ale i organizační. V 19. stol. tu vzniklo i několik manufaktur. Díky tomu zaznamenaly obě lokality rychlý demografický růst, daný zejména přistěhovalectvím, které vycházelo převážně z blízkého okolí, ale podporovaný i pozitivním přirozeným přírůstkem, chybějícím ve velkých městech. Na základě agregativního zpracování matrik autor postupně sleduje ve sledovaném období v obou městech nejdříve sňatečnost (hrubou míru sňatečnosti, podíl druhých a dalších sňatků, sňatkový věk a dlouhodobý i sezónní průběh), poté se věnuje podrobně porodnosti (hrubá míra, nemanželské děti, vícečetné porodny, dlouhodobý a sezónní průběh, počet narozených na jeden sňatek) a posléze se věnuje

úmrtnosti, již zkoumá podle věku a pohlaví, dále pak sleduje mrtvorozenost, příčiny úmrtí, dlouhodobý a sezónní průběh. Neomezuje se přitom jen na pečlivou anonymní kvantitativní analýzu, ale z individuálních záznamů vybírá i cenné informace o jednotlivých evidovaných osobách a aktech (např. komentář faráře k zápisu o narození nemanželského dítěte), čímž výklad nabývá na plastičnosti, nepotlačuje individualitu aktérů a je obohacen o vnímání populačních otázek současníky. Autorovy poznatky se vcelku shodují s tím, co známe odjinud. Z dílčích otázek zaujme zejména neobyčejně podrobné studium otázky svobodných matek a nemanželských dětí a líčení demografické krize v polovině 19. století, která v dané oblasti v důsledku geografického utváření i ekonomicko-sociální struktury nabyla ve sledované oblasti zcela mimořádných poměrů. V závěru prvního oddílu knihy najdeme i analýzu židovského obyvatelstva, tentokrát spíše kvalitativní než kvantitativní, protože nevelký počet Židů spolehlivější statistiku neumožňuje.

Druhá, téměř stejně obsáhlá část práce je věnována transferu majetku. Autor nejdříve podrobně popisuje průběh pozůstalostního řízení a pravidla, kterými se řídilo. Zvláštní pozornost pak věnuje testamentům. Následuje rozbor dědických nároků a systémů, a to na základě několika časových sond. Autor postupně probírá povahu dětských pozůstalostí (velmi málo početných) a jejich dědice, totéž tak sleduje u pozůstalostí svobodných mužů a žen, ženatých mužů a vdovců, vdaných žen a vdov. Další téma představuje objem pozůstalostí a míra zadlužení u příslušníků jednotlivých sociálních kategorií a zastoupení jednotlivých předmětů v pozůstalostech, dokumentujících každodennost obyvatel obou měst, včetně některých kuriozit. Zjišťuje přitom například nápadně malý podíl knih (včetně modlitebních); sleduje i jejich obsahovou a jazykovou stránku, ale jen zběžně. Důkladně pojednává o vybavení domácnosti, vybavení řemeslnických, živnostnických i zemědělských závodů a o oděvu.

Autor si dobře osvojil metodiku statisticko-demografického i kulturněantropologického výzkumu a seznámil se obsáhlou relevantní literaturou ke každému předmětu zkoumanému v jednotlivých kapitolách a podkapitolách. K práci bych snad měl jen jednu připomínku, a to k tabulkám. Nulový počet případů v nich většinou není označován pomlčkou, jak předpisuje demografická statistika, ale nulou. Víím, že na tento způsob naléhají tiskaři, je pro ně jednodušší, ale přece jen by se měla ctít dohodnutá pravidla. Tato drobná poznámka ovšem nic nemění na vysoce pozitivním hodnocené díla. Práce je napsána velmi dobře, autorův výklad je jasný, logický, přehledně strukturovaný. Druhá část však vyvolává přece jen určité otázky, totiž do jaké míry je mikrohistorický přístup, dnes tolik oblíbený, skutečně tak přínosný, jak se soudí. Není sporu o tom, že za jeho pomoci se do historie dostává obyčejný člověk, a to je sympatické, a že se do ní dostává individuuum, které se v kvantitativně založených studiích ztrácelo. Nese s sebou ale to, že čtenář je zahlcen přemírou dílčích informací, jmen a příběhů, po několika

desítkách stránek se jeho pozornost otupuje, přestává vnímat a v materiálu ztrácí orientaci. I když se statistice vytyká mimo jiné její malá čtivost a přitažlivost pro většinu čtenářů, pokud by byl zmíněný postup v některých věcech doplněn nebo nahrazen postupem kvantitativním, byl by možná výsledek nakonec zajímavější i přesvědčivější. Je to samozřejmě věc osobního vkusu, v každém případě by ale byla užitečná diskuse o těchto věcech.

Eduard Maur

ZPRÁVY

EHPS–Net Mezinárodní letní škola historické demografie – úvodní kurz

Cluj Napoca, Rumunsko, 24. – 31. května 2015

Ve dnech 24. až 31. května 2015 se v příjemném studentském městě Cluj Napoca v Rumunsku konal již třetí ročník International Summer School in Historical Demography. Akce je každoročně pořádána pod záštitou European Historical Population Samples Network (EHPS-Net), na jejichž webových stránkách (<http://www.ehps-net.eu/>) jsou informace nejen o letošní škole v Kluži, ale i o předchozích ročnících a o dalších budoucích či minulých demografických kurzech. Dalšími sponzory a spolupořadatelé akce byly European Science Foundation, Universitatea Babeş-Bolyai a Historical Population Database of Transylvania. Výuka se konala v prostorách rumunského Centra pro populační studia a probíhala v anglickém jazyce. Letos se letní školy zúčastnilo 25 studentů především z východní Evropy (Rumunsko, Rusko), ale také z Velké Británie, Francie, Finska, Portugalska či České republiky.

Kurz byl zahájen 23. května večer společnou večeří studentů i přítomných pedagogů. Studenty přivítal Kees Mandemakers (předseda řídicího výboru EHPS–Net, prezident Mezinárodní komise pro historickou demografii a Mezinárodního ústavu pro sociální dějiny v Amsterdamu) a Luminița Damănescu (Historical Population Database of Transylvania).

Od pondělí do neděle pak probíhala výuka ve 4. patře rumunského Centra pro populační studia. Dopoledne byla věnována teoretickým přednáškám, odpoledne pak většinou praktické výuce v softwarech Microsoft Access nebo R.

Vyučujícími byly významné osobnosti z řad evropských demografů a historiků. Již v pondělí uvedl studenty do problematiky historických dat a jejich pramenů Siegfried Gruber (Max-Planck-Institut für demographisch Forschung Rostock; Karl-Franzes-Universität Graz), který představil také některé zdroje historickodemografických dat dostupných na internetu (IPUMS, NAPP a MOSAIC). V další části pondělního dopoledne se ujal slova Peter Teibenbacher (Karl-Franzes-Universität Graz), jehož přednáška se týkala sňatečnosti a sňatkového chování v Evropě i mimo ni od 18. do 21. století. V úterý dopoledne Peter Őri (KSH Népeségutományi Kutatóintézet v Budapešti) seznámil studenty s metodami studia úmrtnosti, stručně i s úmrtnostními tabulkami, v druhé části dopoledne pak s metodou rekonstrukce rodin, jejími principy, výhodami a omezeními. Středeční dopoledne pak Jan Kok (Radboud Universiteit Nijmegen) věnoval tématu plodnosti, zejména různým teoriím týkajících se změn její úrovně (demografické přechody, Malthus, Coale, Becker apod.).

První tři odpoledne vedl Kees Mandemakers úvodní kurz programu Microsoft Access, zaměřil se především na základní možnosti vytváření dotazů a tabulek. V úterý odpoledne také přednášel o sociální stratifikaci a sociální mobilitě. Přitom věnoval velkou pozornost klasifikaci HISCO, která obsahuje popis velkého množství povolání pro 16. – 20. století pro několik vybraných zemí a v několika jazycích. Některá povolání jsou uvedena také na webových stránkách History of Work Information System (<http://historyofwork.iisg.nl/>) a jsou doprovázena i ilustracemi. Povolání pro prostředí českých zemí a čeština však bohužel v této databázi chybí. Středeční praktická cvičení v Accessu byla časově poměrně krátká, předcházela jim přednáška Petera Teibenbachera o „velkých vlnách“ migrací v Evropě i mimo ni. Přednášející zmínil mimo jiné např. Zelinského model migrací. Následovalo seznámení s Laslettovou typologií domácností, kterou především pomocí praktických ukázek studentům přiblížil Siegfried Gruber.

Jan Kok ve čtvrtek dopoledne přednášel o úmrtnosti, především o problematice dětské a kojenecké úmrtnosti. Studentům představil model Mosleyho a Chena, hovořil o vlivu kojení, zmínil i problematiku infanticidy. Kees Mandemakers v návaznosti na odpoledne předchozích dní pohovořil o vytváření databází a longitudinálních dat v historické demografii. Pátek dopoledne patřil Christě Matthys (Universiteit Gent), která seznámila studenty s možností využití „life course analysis“ v historickodemografických studiích, především s Coxovou regresí. Důraz přitom kladla na to, jak „dokonalá“ data musí badatel při použití této metody mít. Značný prostor dále věnovala analýze přežívání a jejímu využití v historické demografii. Sobotní dopoledne zahájila Antoinette Fauve-Chamoux (L'Ecole des Hautes Etudes en Sciences sociales, Paris), která studentům přiblížila problematiku výzkumu rodin a domácností v 18. až 20. století. Zaměřila se především na metody používané ve Francii. Poslední přednáškové dopoledne uzavřela Christa Matthys prezentací o úmrtnosti dospělých, o sociální diferenciaci a významných změnách v úmrtnostních poměrech v Evropě.

Čtvrteční až sobotní odpoledne byla věnována základnímu kurzu v softwaru R pod vedením Richarda Zijdemana (Utrecht University), který se zaměřil především na tvorbu vektorů a tabulek, na základní statistický popis vytvořených, případně nahraných dat a na jejich jednoduché grafické znázornění.

Kurz byl ukončen v neděli formou písemné zkoušky, po níž studenti obdrželi certifikáty potvrzující absolvování celého kurzu. Závěrečného slova se ujali za organizátory Luminița Dumănescu a za studenty Mihnea Stoica.

Škola přinesla zúčastněným studentům mnoho zajímavých přednášek, při kterých si mohli rozšiřovat své znalosti a získávat znalosti nové, kurz byl zároveň místem setkání a seznámení studentů mnoha oborů z různých zemí, kteří se nějakým způsobem „dotýkají“ historické demografie, ať už se zabývají „klasickou“ historickou demografií nebo věnují svou pozornost vybraným skupinám obyvatelstva v minulosti nebo připravují programy, které by mohly usnadnit rekonstrukce rodin. Kurz také nabízel jedinečnou možnost, jak se osobně seznámit a neformálně

pohovořit s osobnostmi, které se dnes věnují historické demografii z různých úhlů pohledu, a dozvědět se blíže o tom, jak se „dělá“ historická demografie především v západní Evropě.

Barbora Kuprová

2015 Annual Meeting, Population Association of America

San Diego, 30. dubna – 2. května 2015

Každoroční setkání odborné vědecké společnosti Population Association of America proběhlo od 30. dubna do 2. května 2015 v San Diegu v Kalifornii v příjemných konferenčních prostorách hotelu Hilton San Diego Bayfront. Tak jako každý rok byla tato konference jedním z největších setkání odborníků zabývajících se problematikou populace z různých úhlů pohledu (demografie, sociologie, ekonomie, zdravotnictví apod.), zasedání se zúčastnilo téměř 2 300 osob. V průběhu tří dnů bylo představeno v 239 sekcích přes 950 ústních příspěvků a v 9 posterových sekcích prezentováno více jak 850 posterů.

Paralelně vždy probíhalo 20 sekcí, na každou sekci se čtyřmi příspěvky bylo vymezeno 1,5 hodiny. Na každý příspěvek bylo vyhrazeno přibližně 20 minut a dalších 30 minut na závěrečné shrnutí a otázky či připomínky posluchačů. Každá sekce měla svého předsedu, který příspěvky uváděl a řídil závěrečnou diskuzi, a jednoho nebo dva „diskutující“, jejichž úkolem bylo shrnout, případně komentovat, přednesené příspěvky. Mezi jednotlivými bloky byly 15 minutové přestávky, které, stejně jako pauzy na oběd, využívala většina zúčastněných k návštěvě posterových sekcí, které běžely paralelně s přednáškovými bloky v prostorné výstavní hale.

Nabídka sekcí byla opravdu široká a někdy bylo velmi těžké rozhodnout, kterou sekci si má posluchač zvolit, neboť většina slibovala velmi zajímavé příspěvky. Jak je pro tyto velké konference typické, účastník musel řadu příspěvků oželeť. Naštěstí je možné získat alespoň rámcovou představu o jejich obsahu prostřednictvím kratších či delších abstraktů uveřejněných na stránkách věnovaných konferenci (<http://paa2015.princeton.edu/>).

Přímo historické demografii nebo populačnímu vývoji v historii bylo explicitně věnováno hned několik sekcí – Historical Demography, Fertility in the Demographic Transition, Families and Households in Comparative and Historical Perspective, Health and Mortality in Historical Perspective, Marriage in Historical Perspective. Většina příspěvků, které zazněly v těchto sekcích, byla věnována historii poměrně nedávné, tedy 20. století, některé příspěvky se však týkaly také staršího období, tedy 18. a 19. století. V řadě studií byly využívány sofistikované statistické metody – logistická regrese, multivariační analýza, Coxova regrese ad. Tedy metody, které stále ještě nejsou v české historické demografii příliš využívány.

Mimo přednášky a postery bylo po celou dobu trvání konference možné navštívit stánky některých světových (nejen) demografických pracovišť – Population

Council, Population Europe, Max-Planck-Institute für Demografische Forschung, Institut National d'Études Démographiques, International Union for the Scientific Study of Population, ale např. i UNICEF, Springer ad. Dále se konalo několik setkání, např. Annual Membership Meeting, Applied Demography Breakfast, Career Mentoring Lunch. Například Applied Demography Breakfast se konala 1. května. U příjemné snídaně si zúčastnění poslechli přednášku o přípravě censu v roce 2020 (United States Census 2020; novinkou bude např. možnost využití smartphonů). Následovala přednáška o American Community Survey, o jeho vývoji a především o jeho současných problémech. Účastníci se tak měli možnost dozvědět, co je na výzkumu předmětem největší kritiky (je drahý, nepotřebný, obsahující dotěrné otázky apod.), a zároveň i vysvětlení, kterým organizátoři šetrnění své postoje obhajují. Výroční členská schůze PAA se konala následující den (2. května) ráno. Tato schůze každoročně poskytuje příležitost, jak se dozvědět něco bližšího o fungování, financování a problémech PAA.

Česká „delegace“ byla, i přes velkou vzdálenost místa konání, poměrně početná. Seznam není nutně zcela vyčerpávající, ale konference se zúčastnila např. Petra Dupalová, Barbora Kuprová, obě z Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, ze stejného pracoviště zde svůj příspěvek v zastoupení dále měly Ludmila Fialová, Pavlína Habartová, Klára Hulíková Tesárková a Olga Kurtinová (ta měla jeden ze svých příspěvků pod hlavičkou Sociologického ústavu AV ČR). Dále se konference zúčastnily (někteří osobně, někteří jako spoluautoři) např. Dana Hamplová ze Sociologického ústavu AV ČR, Markéta Pechholdová z Vysoké školy ekonomické v Praze, Klára Čapková z Masarykovy univerzity v Brně (ta se stala jednou z vítězek 1. posterové sekce) a Mariola Pytlíková z Technické univerzity v Ostravě. Na konferenci aktivně vystoupili i čeští kolegové působící na zahraničních institucích, např. Tomáš Sobotka z Vienna Institute of Demography či Anna Zajacova z University of Wyoming.

Po organizační stránce se jednalo o skvěle zajištěnou konferenci a to po celou dobu trvání akce. Nezbyvá než přát této konferenci neméně úspěšné další ročníky – příští rok se v termínu 31. března až 2. dubna 2016 akce uskuteční ve Washingtonu, DC. Známe je již i termín a místo konání pro rok 2017 a 2018 (Chicago a Denver), více informací je k dispozici na <http://www.populationassociation.org/>.

Barbora Kuprová

Oznamujeme našim čtenářům smutnou zprávu, že dne 3. října 2015 nečekaně zemřel MARKUS CERMAN

mimořádný profesor Vídeňské univerzity, výborný znalec českých hospodářských a sociálních dějin raného novověku a člen redakční rady našeho časopisu. K jeho dílu se obsírněji vrátíme v nejbližším čísle Historické demografie.

Redakce

Historická demografie

2015/39 [1+2]

Sociální mobilita měšťanů v raném novověku. Příklad Slaného v letech 1610–1635	
JOSEF KADEŘÁBEK	1
Ekonomická aktivita žen v textilním městě Frýdku na přelomu 19. a 20. století	
RADEK LIPOVSKI	33
Sčítanie obyvateľov na území Slovenska v roku 1857 na príklade dokumentov mesta Trnavy	
MIRIAM MIKUŠOVÁ	57
Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období	
BRANISLAV ŠPROCHA – PAVOL TIŠLIAR	77
Recenze a zprávy.	113
.	
Paleodemografia rímskej populácie Gerulaty v 1. až 4. storočí n. l.	
LUCIA HLAVENKOVÁ – JAROSLAVA SCHMIDTOVÁ – TOMÁŠ ZEMAN	137
Aplikace analýzy přežívání na případech individuálních historických dat. Případová studie: Manželské kohorty v Jablonci nad Nisou v 18. století	
KLÁRA HULÍKOVÁ TESÁRKOVÁ – BARBORA KUPROVÁ	181
Populační vývoj v politickém okrese Kolín v letech 1880–1910	
IVA BLŮMELOVÁ.	203
Správně se sečteme jedině sami!	
K problematice tzv. soukromého sčítání obyvatelstva v českých zemích	
PETR KADLEC	239
Sociálně-antropologické studium příbuzenství a genderu se zvláštním zřetelem k českému kontextu	
LENKA J. BUDILOVÁ	271
Materiály — Svatební oznámení jako pramen historické demografie na příkladu Mnichova Hradiště	
LENKA PROCHÁZKOVÁ	299
Kronika, recenze a zprávy.	313